

Робочі МЕТОДИЧНІ ЗОШИТИ

для проекту
**Інноваційні
методи
в освіті для
підтримки
партнерства**

Ідентифікація проекту

Назва проекту: Інноваційні методи в освіті
для підтримки партнерства
– «InovEduc»

Одержувач: Pan European University H.O.

Фонд: Норвезькі гранти

Програма, сфера: SK08 Транскордонне співробітництво

Проект ID: CBC01008

Загальні допустимі витрати проекту: 639 430 євро

Грант проекту: 575 486 євро (90% - кожна частина
складається з вкладу фінансового
механізму та вкладу державного
бюджету в пропорції 85% / 15%)

Співфінансування проекту: 63 944 євро (10% - власні кошти)

«Словаччина – Україна: співробітництво через кордони»

«Гранти ЕНП і Норвегії – Спільною працею до спільних цінностей»

Партнери проекту

- Центр європейської політики – *Словаччина*
- ГО «Агенція досліджень «Карпатія», Ужгород – *Україна*
- Генеральне консульство Словаччини в Ужгороді – *Словаччина*
- Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти – *Україна*
- Ужгородський національний університет – *Україна*
- Євангелістська об'єднана школа в Пряшеві – *Словаччина*
- Ужгородська лінгвістична гімназія імені Т.Г. Шевченка – *Україна*
- Методично-педагогічний центр в Братиславі – *Словаччина*
- Інститут етнології САН, Братислава – *Словаччина*
- IMSA Коледж Компані AS – *Норвегія*

Вступ

Кордон між Закарпаттям та Словаччиною з точки зору історії є молодим – не має й 80 років. Тисячу років до того ці регіони завжди були в одній державі. За минулі десятиліття кордон надто ущільнився і став майже бар'єром. Пам'яток спільної держави стає дедалі менше, в пам'ять мешканців старшого віку та молодих людей прони-кає фіксований і непорушний кордон.

У проекті «Інноваційні методи в освіті для підтримки партнерства - „InovEduc“» ми отримали виклик і взяли на себе зобов'язання зменшити бар'єри. Зрозуміло, що ми не впливаємо на існуючі правила кордонів Шенгенської зони. Однак, маємо можли-вість формувати в думках і серцях людей розуміння долати бар'єри в собі. Проект спрямовано на вчителів, оскільки віримо, що власне вони мають найбільший вплив на майбутнє. Вони завжди поруч із молодими людьми, коли формується світогляд – закладаються життєві цінності, водночас, посилюються й певні забобони. У рамках проекту ми провели п'ять тижневих семінарів із десятима словацькими та десятима українськими педагогами. Під час п'ятох семінарів ми намагалися запропонувати вчителям усе те, що допоможе їм ефективно працювати з учнями. Найважливіше зі змісту цих семінарів ви знайдете в публікації, яку щойно почали читати.

Перш за все, ми запропонували серію лекцій (презентацій) та екскурсій, спрямова-них поглибити розуміння культурної спорідненості обох регіонів. Ми зосередилися на історії, духовній та народній культурі. Одним із основних завдань шкільної освіти є інкультурація: занурення молодих людей у культурну пам'ять суспільства, в якому вони проживають. Роль учителя як автентика є ключовою. Щоб її виконати, він сам повинен розуміти коріння, з якого походить, і вміти розглядати це з різних точок зору. Культурна близькість у цій частині Європи сама по собі часто включає живі чи приховані конфлікти, розділові лінії, невисловлені й очевидні образи – чи то об'єк-тивні, чи то уявні. Саме тому структура змісту семінарів завершується темою грома-дянства як універсального принципу, що дозволяє долати існуючі бар'єри між людь-ми з різними мовами, віросповіданнями, соціальними статусами. Насамкінець, ми надали можливість учасникам проекту випробувати комфорт внутрішніх кордонів Шенгенської зони між Словаччиною та Австрією (де, до слова, кордон існував май-же безперервно тисячу років, а з другої половини XX століття ще й посилювався). У результаті в свідомості вчителів відбулася деконструкція терміну «кордон».

Крім того, ми підготували для вчителів методичний тренінг, націлений на розумін-ня ролі вчителя в сучасній історичній ситуації, за якої відбувається розпад старої і пошук нової парадигми. Сьогодні інформація вже не є дефіцитом, навпаки, – над-лишком. Отже, змістом навчання вже не є отримання інформації, а її критична оцін-ка, відбір та опрацювання. Частиною цієї зміни, без сумніву, є цифрові технології. Засадничо змінюється і роль учителя. Сьогодні він втрачає позицію носія широкої

бази знань – змагання з Інтернетом за цю позицію він ніколи не виграє. Незамінною залишається роль вчителя у фазі мотивації. Саме тому ми пропонуємо ідеї, як стимулювати учнів до навчання.

Необхідною є й роль кваліфікованого «гіда» учня. Вчитель не вчить, але якщо покликав у подорож до навчання, то супроводжує й скеровує учня в дорозі. Зрештою, будь-яка освітня взаємодія повинна бути перетворена у міцні знання, певну позицію та розвинуті навички. Все це є можливим тільки тоді, коли навчальний досвід буде відрефлексовано. А це вже є подальшим завданням учителя.

Важливим фактором, що змінює світ, є цифрові технології. Для сьогоденних учнів вони є складовою повсякдення з раннього дитинства. Соціальні мережі, віртуальний світ – усе це є для дітей повноцінною частиною реального життя, на рівні з природними об'єктами, відносинами й суспільними структурами. Саме до цієї частини реальності вчителям дістатися важко, оскільки часто вони її не розуміють і стають учнями своїх учнів. У рамках семінарів ми постійно надавали можливість отримати бодай невеликий досвід спілкування з цифровим світом, який підштовхнув би їх до цієї незвіданої ними країни. І, нарешті, у вигляді 3D-моделей і віртуальної реальності ми забезпечили вчителя набором інструментів, що дозволить проявити себе перед учнями сучасним модерним учителем, який знає як навчати й володіє якісним навчальним контентом.

В публікації знайдете:

1. Тексти, які є введенням і описом основних рамок окремих тем. Тексти не претендують на вичерпне розкриття теми і не є незамінними для тих, хто зацікавлений у поглибленому вивченні окремих тем;
2. Декілька зразків навчальних занять з класом, які можна використати в залежності від завдань, які ставить перед собою вчитель, обраної теми, предмету (в рамках уроку чи позаурочного часу);
3. Інструкція зі створення 3D-моделей будь-яких об'єктів.

Нехай ці матеріали допоможуть вам, дорогі вчителі.

Пропонуємо вам у цій публікації те, що можливо запропонувати за обмеженої кількості сторінок. Це не є все і навіть не є достатнім. На таких засадах потрібно будувати далі. І не тільки на рівні знання культурної пам'яті народу, розуміння важливості громадянства й громадянського суспільства для добробуту в країні, але й на рівні методики. Те, що знайдете в даній публікації, є тільки прикладами різнопланового методичного опрацювання тем навчального процесу. Віримо, що ви зумієте створювати подібне самостійно, незалежно від предмету викладання. І якщо вам у веб-додатку бракує певної 3D-моделі – створіть її сам(а), не забудьте при цьому запросити до роботи своїх учнів.

Дякуємо всім авторам відібраних текстів, редакторам, і, в першу чергу, учасникам наших навчальних подій, оскільки усі дидактико-методичні матеріали створено на основі їхніх ідей під час семінарів.

Спільне та відмінне регіонів сучасної Східної Словаччини та Закарпаття
(від створення Угорського королівства до розпаду Австро-Угорщини)

1

Спільне та відмінне в історії регіонів Східної Словаччини та Закарпаття
(з часу утворення Чехословаччини і до розпаду СРСР та ЧСФР)

9

Завдання: З Гуменного до Ужгорода
Олександр Духнович
Туристичне агентство

17

21

25

ІСТОРІЯ

Релігійний розвиток Закарпаття та Східної Словаччини

27

Особливості сакральної архітектури та символіки християнських церков на сході Словаччини: вступ до проблематики

35

Завдання: Що нас об'єднує, а що розділяє
Звивисті стежки народу Божого
Хрест – символ християнства?
Церква як книга

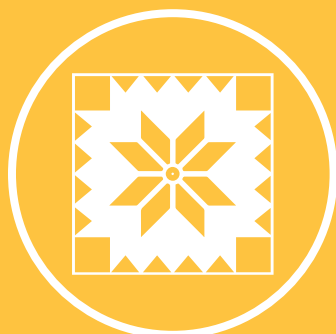
43

51

55

57

РЕЛІГІЯ

Народна культура та традиційний спосіб життя у регіоні Східної Словаччини та Закарпатської України

59

До питання про національний склад (Східної) Словаччини

65

Українські говори карпатського ареалу

71

Традиційне будівництво на українсько-словацькому пограниччі

75

Завдання: Тітка й дядько чи пан та пані?
З майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи?
Сліпа карта Європи

81

93

101

НАРОДНА КУЛЬТУРА

Громадянство та громадянське суспільство

107

Завдання: Мережа взаємодії
Дрібні чи великі винороби?
Якщо громадянство не діє
Народ, нація: які вони за Конституцією?

121

125

131

135

ГРОМАДЯНСТВО

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі

139

• Створення 3D-моделей об'єктів

142

• Презентація об'єктів через веб-інтерфейс

156

• Презентація об'єктів за допомогою віртуальної та доповненої реальностей

160

• Можливості застосування 3D-моделей об'єктів на уроках

163

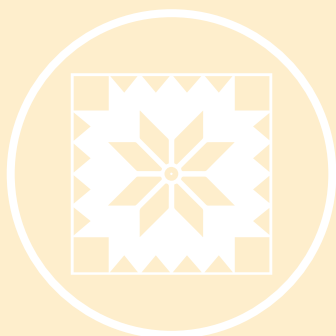
3D-МОДЕЛІ

Спільне та відмінне регіонів сучасної Східної Словаччини та Закарпаття (від створення Угорського королівства до розпаду Австро-Угорщини)	1
Спільне та відмінне в історії регіонів Східної Словаччини та Закарпаття (з часу утворення Чехословаччини і до розпаду СРСР та ЧСФР)	9
Завдання: З Гуменного до Ужгорода	17
Олександр Духнович	21
Туристичне агентство	25

Релігійний розвиток Закарпаття та Східної Словаччини	27
Особливості сакральної архітектури та символіки християнських церков на сході Словаччини: вступ до проблематики	35
Завдання: Що нас об'єднує, а що розділяє	43
Звивисті стежки народу Божого	51
Хрест – символ християнства?	55
Церква як книга	57

Народна культура та традиційний спосіб життя у регіоні Східної Словаччини та Закарпатської України	59
До питання про національний склад (Східної) Словаччини	65
Українські говори карпатського ареалу	71
Традиційне будівництво на українсько-словацькому пограниччі	75
Завдання: Тітка й дядько чи пан та пані?	81
З майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи?	93
Сліпа карта Європи	101

Громадянство та громадянське суспільство	107
Завдання: Мережа взаємодії	121
Дрібні чи великі винороби?	125
Якщо громадянство не діє	131
Народ, нація: які вони за Конституцією?	135

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі	139
• Створення 3D-моделей об'єктів	142
• Презентація об'єктів через веб-інтерфейс	156
• Презентація об'єктів за допомогою віртуальної та доповненої реальностей	160
• Можливості застосування 3D-моделей об'єктів на уроках	163

Спільне та відмінне регіонів сучасної Східної Словаччини та Закарпаття

(від створення Угорського королівства до розпаду Австро-Угорщини)

■ **Петер Шолтес**

Карпатські хребти – це область Центральної Європи, яка у суспільно-історичному (і з деякими винятками також й в геонауковому) дискурсі називається *Карпатським басейном*¹. З раннього Середньовіччя, коли у цій області сформувалися перші державні утворення, аж до приходу націоналізму, державні (політичні) кордони були зумовлені природними умовами, насамперед рельєфом країни. Кордони усіх держав, які існували у цій області (Велика Моравія, Польща, Київська Русь, Галицьке князівство, Угорське королівство та князівство Трансильванія), закінчувалися або, навпаки, починалися у широкий смузі важкодоступних гірських масивів.

Ідея «національних» держав, яку сформували та утверджували національні рухи у XIX та XX століттях, висували на перший план необхідність узгодити політичні кордони всередині держави (автономістські тенденції) та кордони між державами з новим крите-

рієм – національним зв'язком. Історичне право мало замінити природне право, природні історичні кордони мали відступити на користь кордонів, які впливають з етнічних, мовних та культурних взаємовідносин. Це переможна кампанія націоналізму після програшу у Першій світовій війні призвела до розпаду Австро-Угорщини та до перекроювання політичних кордонів, що були майже незмінні протягом століть. З'явилися нові, так звані держави-наступники, які пов'язували своє існування з природним правом.

Північно-східний край Карпатського басейну, який ще називають Верхнє Потисся, на сьогодні складається з двох прикордонних регіонів: Східної Словаччини і Закарпатської області України. Східна Словаччина або ж «Схід», у свідомості більшості громадян цієї країни пов'язана з територією, яка в рамках територіально-адміністративного поділу з 1960 до 1990 року утворювала Східно-словацький край. У результаті реформи державного управління від 1 липня

1/ У геонауковій фаховій літературі термін Карпатська низовина сприймається суперечливо та мало поширений, оскільки включає територію Панонської рівнини та гори Карпати. В області соціальних наук з огляду на його історичне, історично-політичне та економічне значення використовується частіше.

1996 року на тій самій території було утворено Пряшівську та Кошицьку вищу територіальну одиницю (ВТО). Історично Східна Словаччина простягається на території всієї Шаришської жупи, більшої частини Земплінської, Спішської, Абовської, Турнянської, Гемерської та приблизно третини Ужської жупи. Кошицька та Пряшівська жупи (правильно ВТО) займають територію площею 15 748 км² (6755 км² та 8993 км²) та згідно із переписом населення 2011 року налічують 1,7 млн. жителів (795 тисяч та 819 тисяч жителів).

Закарпатська область України утворена територією чотирьох історичних угорських жуп: Ужської (третина знаходиться на території СР), Березької (невелика частина басейну річки Тиса належить Угорщині), Мармороської (третина території після Тріанонського договору перейшла до Румунії) та Угочської (четверта частина території на північному заході належить Румунії). Протягом історичного розвитку цю територію називали по-різному: у період Угорського королівства *Kárpátalja* (Підкарпаття), *Угорська Русь*, *Észak-Keleti Felvidék* (Північно-Східна Верхня Угорщина), у часи Чехословаччини – *Підкарпатська Русь*. Сьогодні *Закарпатська область* займає територію площею 12 777 км², на якій проживає 1,25 млн. жителів.

Хоча обидва регіони можна порівнювати з точки зору площі та кількості населення, проте вони докорінно відрізняються не тільки своєю економічною і політичною «вагою» у рамках словацької чи української держави, але й історично-культурним та символічним значенням. Для України з її 44 млн. жителів та площею майже 604 тис. км² Закарпаття є відносно малою, периферійною областю, важливістю якої, а на сьогодні й привабливістю, підвищує, зокрема, її геополітичне та економіко-стратегіч-

не розташування на кордоні з Європейським Союзом. Для Словаччини з 5,5 млн. жителів «Схід» становить третину території та населення держави. Однак, з точки зору економічних показників, статистик, що демонструють рівень життя та безробіття і т.д., значна частина обох східнославацьких жуп належить в рамках Словаччини до групи, користуючись виразом сучасної влади, «*найменш розвинених районів*».

Територія Східної Словаччини та Закарпаття від початку їх включення в Угорське королівство аж до його розпаду завжди була окраїнним регіоном, що знаходився на кордонах і був віддалений від центру влади. Задля пояснення та порозуміння історично зумовлених відмінностей між країнами, а також всередині країн у рамках їх регіонів, та для аналізу економічних, політичних, соціальних й культурних відносин, відповідною є модель «периферія – центр». Окремі регіони характеризуються структурними відмінностями, що залежить від їх розташування, при цьому розвиток центральних та периферійних частин відбувається нерівномірно. Центр завжди є більш активним, інноваційним, економічно розвинутим, аніж окраїнні частини держави. Ці відмінності існували ще у середньовічних та новітніх державах, але у «довгому» ХІХ столітті (1780 – 1914 рр.) вони значно зросли. З приходом модернізації центр або ж центри були індустріалізовані та урбанізовані, проте на периферії й надалі використовувались традиційні форми господарювання з домінуванням сільського господарства, видобування та переробки сировини. Крім цього, обидва регіони, Схід Словаччини та Закарпаття, утворювали (та утворюють) периферійну область не лише у рамках державних утворень, частиною яких вони були, але й з точки зору східного та західного християнства та їх основних конфесій.

Наслідком окраїнного розташування стало те, що розпорядження панівного двору та центральної влади тут запроваджувалися повільніше, водночас було більше можливостей для здійснення опору централістичним та абсолютистським тенденціям. Це знайшло своє відображення насамперед у тих етапах історичного розвитку, коли в Угорське королівство почали більш інтенсивно проникати цивілізаційні впливи із Заходу: в період правління династії Анжу (XIV ст.), під час правління Матвія Корвіна (1458 – 1490 рр.), після приходу династії Габсбургів на угорський трон та особливо у XVII ст. під час антигабсбурзьких повстань. У цей період частина угорської шляхти вела з Віднем вже понад сто років з перервами відкриту боротьбу за збереження своїх переваг та привілеїв. У всіх провінціях імперії Габсбурги утверджували абсолютизм, закривали застарілі стани інституції та будували єдину модель управління на всіх територіях. Водночас вони намагалися реалізувати план рекатолизації всієї Дунайської монархії. У цій боротьбі за збереження привілеїв суспільних станів та релігійних прав протестантів сформувалися два центри. Окрім Трансільванії, периферійної частини Угорщини, з наведених причин ядро антигабсбурзької опозиції знаходилося саме в північно-східних комітатах (слов. *stoliciach*) країни.

У період антигабсбурзьких повстань (1604 – 1711рр.), коли територія Угорського королівства, у порівнянні з періодом до битви під Могачем, скоротилася на третину, значно покращилося економічне, політичне, а також символічне значення тієї його частини, яка сьогодні утворює Східну Словаччину та Закарпаття. У таких містах як Кошиці, Пряшів, Левоча, Мукачево та Ужгород відбувалися важливі події загальноугорського та загальноімперського значення. Це бать-

ківщина та місця діяльності знаменитих історичних постатей антигабсбурзьких повстань – Імре Текелі, Міклоша Берчені та Ференца II Ракоці. Відомі аристократичні династії Ракоці, Другети, Старой, Андраші та інші мали тут своє коріння, родинні резиденції та розлогі домінії. У цьому регіоні діяли визначні освітні та культурні установи (єзуїтський університет у м. Кошиці та колегії у Гуменному й Ужгороді, реформатська школа у Шарошпатаку, євангельська колегія у м. Пряшів). З цією відносно малою територією пов'язано багато пам'ятних місць, передусім в угорській історії, меншою мірою у словацькій та українській історичній пам'яті.

До спільних рис обох прикордонних регіонів, безсумнівно, належить заселення невикористаних у господарстві передгірних і гірських районів відповідно до волоського права.

«Волоська колонізація», яка проходила з 1-ої половини XIV до середини XVII століття, виділялася певними особливостями господарювання: виведення нової породи овець, особливий спосіб оподаткування, юридичні переваги, мобільність населення і т.д. Також вона мала великий вплив на розвиток релігійної ситуації у згаданих регіонах. Поселенці, які приходили на територію північно-східної Угорщини, приносили з собою східний, візантійсько-слов'янський обряд та за юрисдикцією підпорядковувались православним єпископам. Спочатку це були єпископи у галицькому Перемишлі та трансільванській Алба-Юлії, і тільки у 1491 році Владислав II Ягелончик заснував православне єпископство, яке розташовувалося у монастирі на Чернечій горі біля Мукачева. У результаті абсолютної переваги русинської етнічної групи місцева православна церква називалась *Ecclesia rutenica*, а її вірники *rutheni graeci ritus*, у словацькому середовищі

використовувалися назви *ruska cerkev* (руська церква) або *rusnáci* (руснаки), в угорській мові – *orosz híd* або *rusznákok*, *oroszok*. Ареал поширення східного християнства протягом наступного періоду поступово зростав. Масова міграція населення, яка відбувалася приблизно з кінця XVII до середини XVIII століття по всій північно-східній Угорщині, зміцнила русинське представництво у комітатах Земплін, Шариш, Спіш, Абов, а також в Ужському та Березькому комітатах, як і в південніших комітатах Боршод, Саболч, Гойду та Сатмар.

Після закінчення антигабсбурзьких повстань багато сіл та міст залишилися спустошеними. Стан економічної розрухи та скорочення чисельності населення погіршила епідемія чуми у 1709 – 1711 роках. Як наслідок – за даними конскрипції з 1715 та 1720 років у Земплінському та Ужському комітатах дві третини дворів були покинуті, така ж ситуація була й на Закарпатті. Відносно менш ураженими були віддалені райони Марамороського комітату. Багато маєтків змінили своїх власників, оскільки держава конфіскувала землі сім'ї магнатів Ракоці та великої частини бунтівних вельмож. Два найбільші володіння, Ужгородське та Мукачівсько-Чинадіївське, стали маєтками казни. У 1728 році імператор Карл VI за вірну службу подарував Мукачівсько-Чинадіївське володіння графові Лотару Францу фон Шенборну, куди невдовзі були запрошені управителями колоністи з німецькомовних областей.

Необроблені землі та спустошені міста у рівнинних і родючих комітатах притягували русинських селян, які у своїх первісних поселеннях господарювали при набагато гірших земельних та кліматичних умовах. Русини заселяли переважно гірські та передгірні області, які знаходились поза маршрутами руху

повстанських, імперських, турецьких, татарських, а також польських й козацьких військ та були віддалені від головних цілей військових нападів.

Відновлення економіки після величезного спустошення на території сучасної Східної Словаччини та Закарпаття проходило повільно. Спорожнілим селам і містам не вистачало робочої сили та тяглової худоби, прибутки були малими, а ринок зруйнованим. Міста, ремісничий, купецький та торговельний елементи оговтувалися від занепаду найдовше, проте їм однаково не вдалося досягти такого економічного становища, як в інших частинах країни. Зміщення економічної й демографічної зосередженості в центр Угорського королівства, їх географічна прив'язаність до торгових шляхів маршруту Балтика - Балкани, ринків в Польщі, Росії та Трансильванії ставили міста цих регіонів у гірше становище, ніж міста Верхньої Угорщини, які були орієнтовані на західні ринки.

Ці прикордонні регіони з географічної та етнографічної точки зору поділяються у північно-південному напрямку на дві окремі частини. На Закарпатті – це *Верховина* та *Долина*, у Східній Словаччині у повсякденній мові донині використовується вираз «*на руснаки і на мадяри*» (слов. *na Rusnaky a na Maďare*). Чоловіки та жінки з гірських областей передгірного та гірського типу під час сезонних робіт традиційно йшли на родючіший південь. У період жнив, збору винограду та інших сезонних робіт вони знаходили там значне джерело доходів. Ця посезонна зміна робочої сили набула нового характеру в період після антигабсбурзьких повстань.

Таке розширення русинського етнічного простору, а разом з ним й візантійсько-слов'янського обряду у XVIII ст., російський історик Олексій Петров у 20-х

роках ХХ століття пояснював метафорою про «розливу російську ріку». Це був спуск з гір та вершин у низовини, з більш менш гомогенної русинської периферії у середовище, заселене словацьким, угорським, німецьким та іншим населенням, з релігійно одноманітного світу у соціальне середовище, утворене співіснуванням латинського обряду та обох протестантських конфесій. У місцевих громадах, де жило етнічно та конфесійно змішане населення, відбувалися процеси акультурації та асиміляції, інтенсивність яких залежала від кількох факторів: від кількості переселенців та корінних жителів, від транспортного сполучення із навколишнім середовищем та його круглорічної доступності, наявності чи відсутності греко-католицької парафії, відстані від компактної русинської території тощо. Відсутність церковно-правових обмежень при укладанні шлюбів між вірниками греко-католицької та римо-католицької церкви полегшувала та пришвидшувала процес акультурації між ними. Важливим фактором була також згадувана, а з плином часу зростаюча, економічна взаємопов'язаність гірської півночі і родючого півдня та зумовлена нею мобільність людей.

Скасування кріпосного права у цій області не мало таких позитивних наслідків, як в інших частинах Угорського королівства. Більша частина орних земель, лугів та пасовищ не належала до общинних земель. Після березневих законів 1848 року земля не перейшла з рук поміщиків у власність селян, які на ній працювали. Три чверті земель залишилися у руках шляхти, яка здавала її в оренду або наймала робітників для її обробки. Незаможні люди та сільські бідняки не змогли назбирати необхідні кошти та покращити своє соціальне становище. Тільки внаслідок еміграції за кордон певна частина селян отримала капітал, за допомогою якого змогла роз-

ширювати свої господарства та підвищувати рентабельність. Надлишок робочої сили, пов'язаний з перенаселенням цієї частини Угорського королівства, призвів до стало низької вартості праці. Сповільнений перебіг модернізації не пришвидшило навіть будівництво залізничної колії у 1871 – 1873 роках, яка сполучила Мукачево та Ужгород з Кошицями та Дебрецем. Її будівництво на кілька років забезпечувало населення робочими місцями. Аж до розпаду Австро-Угорщини промислове виробництво на Закарпатті та у прилеглий частині Східної Словаччини було дуже слабким. Воно обмежувалося заготівлею та переробкою деревини, видобуванням солі в околицях Сигіту-Мармароського, металургійними підприємствами у Реметських Гамрах (Ужська жупа), Довгому, Верхній Реметі, Кольчині (слов. *Fridešov*) та Ільниці біля Мукачева, каменярнями, цегельнями та кількома заводами скляної, деревообробної та сільськогосподарської промисловості (млини, цукрові заводи, спиртозаводи, тютюнова фабрика у Мукачеві). До Першої світової війни у північно-східній частині сучасної Словаччини близько 70 % населення працювало у галузі сільського господарства, на Закарпатті ці показники були вищими ще на кілька відсотків. Значною частиною земельних угідь, насамперед родючішими, й надалі володіли поміщики, так звані *tisíjutráši* (ютро складало приблизно 0,43 га). Слабка промисловість і, як результат, низький рівень урбанізації, змушували передусім молодих людей шукати роботу у великих містах монархії, пізніше рух міграції був спрямований до заморських країн, а через Буковину та Румунію й у Росію.

Починаючи з 80-х років ХІХ ст. словацьке, русинське та єврейське населення активно мігрувало через сусідню Галичину і Сілезію до США. З більшою чи меншою інтенсивністю це тривало

аж до початку Першої світової війни. Попри позитивні наслідки еміграції, які проявлялися у соціальній емансипації, покращенні рівня життя та поширенні ідеї громадянського суспільства, вона мала й негативний вплив, в першу чергу на демографічну ситуацію в обох регіонах. Доказом цього може бути порівняння приросту населення в деяких жупах у період 1869-1910 років. У той час, як у Братиславській жупі приріст населення складав 32%, а у Тековській 30%, то у Спішській жупі він знизився на 0,5%, у Шаришській – на 0,1%, Земплінська, Ужська та чотири Підкарпатські жупи залишилися на однаковому рівні або ж він підвищився тільки незначним чином. У результаті міграції соціальна структура була деформована, передусім у сільській місцевості, де виник дефіцит чоловічого населення продуктивного віку. Перша хвиля еміграції не принесла значного покращення ситуації серед найбідніших груп населення. Більшість емігрантів належали до середніх та нижчих соціальних прошарків, котрі прагнули завдяки роботі у США та Канаді заробити гроші на купівлю земель, виплату боргів та загальне покращення умов життя. Селянській бідноті, яка постійно зростала, здебільшого не вдавалося відкласти кошти на дорогу до заморських країн, хіба що вони були змушені брати велику позику.

Беззаперечно, однією з найголовніших спільних ознак обох сусідніх регіонів є їхня етнічна різноманітність. Словаки, русини/українці, угорці, роми, євреї та німці досі живуть по обидві сторони словацько-українського кордону. Проте й тут маємо схожу ситуацію, як і загалом у цілій Центральній та Східній Європі, коли у XX столітті внаслідок націоналізму та двох тоталітарних режимів була втрачена велика частина мовного й культурного різноманіття. Русини/українці та угорці і сьогодні природньо поєднують обидва

регіони; словацькі анклав та поселення на Закарпатті існують й донині, але єврейські та німецькі громади під час жакіття Другої світової війни майже повністю зникли. Північно-східна частина Угорщини у результаті сусідства з Галичиною та, до певної міри, через економічну слабкість тамтешніх міст, передусім торгових та ремісничих прошарків, стала середовищем, де з 2-ї половини XVIII століття інтенсивно поселялися євреї з Польсько-Литовського королівства, а незабаром з царської Росії. На початку XX століття частка єврейського населення у жупах від Шариша, Земпліна аж до Берега та Мараморошу становила від 7 до 18%. У містах Михайлівці, Гуменне, Ужгород та Мукачево євреї складали більшу частину міської еліти – у загальному від 30% до 50% населення.

Погані соціальні умови, відсутність або низький рівень парафіяльних шкіл, а також незацікавленість у шкільному навчанні дітей, призвели до високого рівня неграмотності у всьому досліджуваному регіоні. Зниження ефективності шкільної системи було спричинене також політикою мадяризації угорського уряду, який насаджував вивчення державної мови замість навчання зрозумілою народною мовою. До того ж, наприкінці XIX століття у Шаришській, Земплінській та Ужській жупах більше половини населення шкільного віку було неграмотним. На Закарпатті цей рівень був ще вищим – від 60% у Березькій жупі і аж до 80% у Марамороській жупі. Разом з іншими чинниками це мало вплив на формування сучасної національної ідентичності тутешнього населення.

Східна Словаччина та Закарпаття знаходились на периферії словацького та українського національного простору. Економічна відсталість, нерозвиненість інституційних основ національного руху словаків і русинів/українців (культурні

та економічні об'єднання, школи, друк тощо) та, навпаки, домінантне становище угорської мови, культури, національної ідеології вели до посилення лояльності більшості представників місцевої еліти до ідеї єдиної Угорської країни. У період дуалізму (1867 – 1918 рр.) шляхта, державні та жупні чиновники, а також значна частина духовництва були прихильниками угорської держави та були виконавцями її політики асиміляції. До них належала і переважна частина греко-католицької церковної ієрархії та духовництва, представники якої особливо у сільському русинському середовищі мали не лише духовний, але й світський авторитет.

На переломі XIX та XX століть поступово зростали етнічно (мовно) та релігійно мотивовані конфлікти, які поступово мобілізували досі майже незачеplене національною агітацією населення у Східній Словаччині та Закарпатті. З царської Росії, але, передусім, завдяки досвіду православних місій в США, знову почало ширитись православ'я. На таку ситуацію

угорський уряд реагував обвинуваченнями про поширення русофільства, панславізму, руйнування держави та низкою судових процесів.

Націоналізація суспільства, яка в Австро-Угорщині перед початком Першої світової війни значно посилилась, налаштовувала один проти одного конкуруючі національні рухи з їх планами на культурну та політичну автономію окремих народів монархії. Релігійне та етнічне різноманіття, з якого випливала щоденна конфронтація людей, що належали до різних релігійних та мовних груп, вело у цьому прикордонному регіоні до формування специфічних соціальних норм та відносин, які зазвичай характеризувалися взаємною повагою та толерантністю. Це було середовище, у якому, незважаючи на домінування угорської мови, зберігався мовний плюралізм, де без великих конфліктів співіснували різні релігійні та світські традиції. Таку спадщину, попри трагедії «короткого XX століття», вдалося хоча б частково зберегти й донині.

Література:

- BELEJ, M.: K demografickým aspektom výstahovalectva z východného Slovenska do USA pred I. svetovou vojnou a v medzivojnovom období. In: *Obyvateľstvo karpatskej kotliny I.* Prešov 1997, s. 86 – 95.
- HARAKSIM, L.: *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867.* Bratislava 1961.
- HÚSEK, J.: *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy.* Bratislava 1923.
- КОНДРАТОВИЧ, И. М.: *История Подкарпатскої Руси для народа.* Ужгород 1924.
- KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov.* Prešov 2015.
- MAGOCSI, P. R.: *Rusíni na Slovensku. Historický prehľad.* Prešov 1994.
- МИЦЮК, О.: *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси I. II.* Ужгород 1936, 1938.
- ПЕКАР, А.: *Нариси історії церкви Закарпаття. Том I.* Рим 1997.
- ПАП, С.: *Історія Закарпаття. Том I, II.* Івано-Франківцк 2001, 2002.
- POP, I.: *Podkarpatská Rus.* Praha 2005.
- ПОП, Д. І.: *Історія Подкарпатської Руси.* Ужгород 2005.
- SZÚCS, J.: *Tri historické regióny Európy.* Bratislava 2001.
- ŠOLTÉS, P.: *Tri jazyky štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši.* Bratislava 2011.
- ТАЈТАК, L.: Slovenské výstahovalectvo a migrácia v rokoch 1900 – 1914. In: *Historický časopis*, roč. 23, č. 3, 1975, s. 377 – 415.
- УДВАРІ, І.: *Причинки до історії Підкарпатських Русинів XVIII. століття. Дослідження з історії культури і мови.* Ужгород 2000.

Спільне та відмінне в історії регіонів Східної Словаччини та Закарпаття

(з часу утворення Чехословаччини і до розпаду СРСР та ЧСФР)

■ Станіслав Конечні

Утворення у 1918 році Чехословацької Республіки істотно вплинуло на розвиток обох регіонів, які ще з часів Австро-Угорщини належали до малорозвинених областей країни. Таке їхнє становище було спричинене як периферійним розташуванням у рамках імперії, так і нездатністю пристосуватися до переходу промисловості на механізоване масове виробництво. Дефіцит деяких видів сировини, зокрема, енергетичних ресурсів, демографічні фактори, нерозвинена транспортна інфраструктура та домінування в обох регіонах сільського господарства стали перешкодою на шляху до їхнього швидшого розвитку в період Чехословаччини і, певною мірою, негативно впливають й до сьогодні.

Східна Словаччина, окрім Гемера, була в міжвоєнній період більш ізольованою від інших частин країни. Місцева інтелігенція зазнала сильнішого впливу мадяризації, словацька самосвідомість була менш розвиненою та менш інтенсивною, тому ідея чехословацької держави не здобула великої кількості прихильників. Посади чиновників або вчителів отримували переважно особи з Центральної і Західної Словаччини, а пізніше й з Чехії. За підтримки угорського уряду виник сепаратистський рух, так званий слов'яцький,

прихильники якого вважали словаків цього регіону окремим народом, а також наполягали на тому, щоб Східна Словаччина й надалі входила до складу Угорщини. Ситуація ускладнилась вторгненням Угорської Червоної Армії і проголошенням Словацької Республіки Рад, яка встановлювала більшовицьку систему.

Відсталі умови в промисловості та сільському господарстві, високий рівень безробіття, інші соціальні проблеми на початку 20-х років минулого століття посилилися в результаті післявоєнної економічної кризи 1921–1923 років. Гірничодобувна, металургійна, деревообробна та паперова промисловість, хоча й не мали високих показників, але втратили ринки збуту і не витримали конкуренції з промисловою продукцією Чехії. Чеський капітал заволодів заводами, де виробництво було обмежено або повністю зупинено. Високий рівень безробіття знизив купівельну спроможність людей, викликав соціальні хвилювання, і, таким чином, створив простір для роботи КПЧ. Політична ситуація і соціальна атмосфера налагодилися у середині двадцятих років завдяки економічній кон'юктурі.

З іншого боку, Східна Словаччина в результаті історичного розвитку являла собою багатонаціональний регіон, де без етнічних конфліктів проживали, ок-

рім словаків, у північній частині близько 90 тисяч русинів, в південній – угорці, на Спіші та в околицях Штосу і Медзева гуртувалася німецька меншина. Майже у всіх містах були численні єврейські громади. Дуже різноманітним був також релігійний склад населення. Плеч-о-плеч проживали як римо-католики, так і греко-католики, лютерани, кальвіністи, православні, а також іудеї. Це була, мабуть, одна з причин, чому саме в Східній Словаччині автономістська програма не знала такого розголосу та підтримки, як в інших регіонах. І навпаки, порівняно з іншими частинами Словаччини, у східному регіоні більш популярною була політика єдиного народного фронту і оборони проти фашизму.

З ініціативи національних організацій русинських емігрантів у США та за згодою місцевих політиків територія, яку населяли південно-карпатські русини, була приєднана за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 року до Чехословаччини на правах автономії. Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі від листопада 1919 року ввів у вжиток назву «Підкарпатська Русь», наголошуючи, що питання остаточного іменування та офіційної мови буде вирішено вибраним автономним сеймом. У перші роки регіон перебував під контролем військової адміністрації. Поступово створювалися цивільні урядові установи. Певним елементом самоврядування була так звана Директорія, проте це був тільки дорадчий орган. Чехословацькі органи влади відтермінували створення автономії, частково на це були об'єктивні причини. Після прийняття 29 лютого 1920 року Конституції Чехословацької Республіки їхній суверенітет символізували тільки пост губернатора і Губерніальна рада. Фактичним виконанням зобов'язання по наданню автономії влада вважала запровадження з 1928 року нового територіального поділу, який означав

розподіл Республіки на чотири адміністративні одиниці. Однак, останнє слово залишалося за земськими президентами та земськими представництвами, що підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ.

Регіон Підкарпатської Русі займав площу 12 617 км², де у 487 населених пунктах проживало 604 593 жителів, і був дуже різноманітним за етнічним та релігійним складом. Більшість населення за національністю були русинами (372 500, тобто 61,6 %), однак у значній кількості також були представлені угорці (103 690, тобто 17,1%) та євреї (79 715, тобто 13,1 %). Словацьку й чеську національності декларували 19 775 осіб, що складало 3,2 % від загальної чисельності населення. Що ж стосується конфесійної приналежності жителів, то греко-католиками зголошувалось 54,6%, іудеями – 15,4%, кальвіністами і православними були 10,7% і 10,0% відповідно; римо-католицька церква налічувала 9,1% вірників. Це досить ускладнювало створення міцних політичних партій, а національне життя русинів та українців організовували культурні організації, зокрема «Російське культурно-просвітницьке товариство імені О. Духновича» й «Просвіта», які змагалися за вплив на населення Підкарпатської Русі та північно-східної Словаччини. Для освіти і культури характерним був високий рівень неграмотності.

Основна проблема полягала в тому, що на той час промисловості в регіоні, фактично, не існувало. Її базу становили пилорами, кілька металообробних майстерень, цегельні заводи та фабрики харчової промисловості, особливо спиртово-горілчані заводи і млини. До промислового виробництва були залучені всього близько 3500 осіб. Загальнодержавне значення мав тільки видобуток кам'яної солі в Солотвині. Низький

рівень розвитку та продуктивності був також і в сільському господарстві, яким займалося понад дві третини населення. Такий стан спричинився через структуру земельного фонду, низьку якість ґрунтів, несприятливий клімат, значне переважання дрібних господарств і відсталість сільськогосподарської техніки. У 1934 році чисте виробництво сільськогосподарської продукції з 1 га не становило навіть 50% загальнодержавного виробництва за середньостатистичним показником.

Однак, найбільші інвестиції з державного бюджету спрямовувались, насамперед, на розширення і вдосконалення незадовільних комунікаційних мереж, будівництво адміністративних будівель, освітніх та медичних закладів, а також на будівництво і модернізацію житлових районів найбільших міст. Становище досі неефективного сільського господарства покращилось у результаті проведення земельної реформи, відповідно до якої близько 57 000 га землі було розподілено поміж 30 000 фермерів, з яких 6000 раніше були безземельними. Проте такий позитивний розвиток у багатьох напрямках призупинився з настанням економічної кризи. З 92 місцевих промислових підприємств з 20 і більше співробітниками, які працевлаштовували в цілому 6700 працівників, одна третина збанкрутувала відразу протягом першого року кризи. Економічна криза зачепила й соціальну сферу, зокрема значно зріс рівень безробіття та знизився розмір заробітної плати в середньому на 50%. Зростала заборгованість населення, що призвело до екзекуції. Народне невдоволення ставало причиною так званих голодних походів, організованих комуністами, в середніх верствах населення зміцнювало автономістський рух, а серед русинів, українців та угорської меншини формувало націоналістичні і навіть сепаратистські настрої.

Наприкінці вересня 1938 року після підписання Мюнхенської угоди чехословацький уряд не зміг протистояти автономістському руху. Це означало прийняття конституційних законів про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі. Проте на підставі Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 року південна частина Підкарпатської Русі з містами Ужгород, Мукачево і Берегово та п'ять східнославацьких районів (Рожнява, Молдова, Кошиці, Кральовски-Хлмец та Вельке Капушани) були приєднані до Угорщини. Столицею автономної Підкарпатської Русі став Хуст. Спільна доля обох регіонів остаточно закінчилася в березні 1939 року, коли були проголошені незалежні держави: Словацька держава (14 березня) і Карпатська Україна (15 березня), яка втратила свою кількогадинну незалежність у результаті угорської окупації. У квітні 1939 року до Угорщини були також приєднані район Собранці та частина району Сніна. Інші райони Східної Словаччини стали складовою незалежної Словацької Республіки в рамках Шаришсько-Земплінської жупи з центром у Пряшеві та частково Татранської жупи з центром у Ружомберку.

На окупованій території Карпатської України, яка отримала офіційну назву «Kárpátaljai terület» («Підкарпатська територія») або скорочено «Kárpátalja» («Підкарпаття»), була створена тимчасова військова адміністрація на чолі з генералом Б. Новаковичем. Русинські політики, які підтримували Угорщину, очікували створення автономії, але угорська конституція цього не дозволяла. Неподалік Хуста був створений табір противників режиму. Тому багато людей, в першу чергу комуністи і лівоорієнтовані громадяни, перетнули кордони Польщі, але у вересні 1939 року вони фактично опинилися в СРСР. Радянська влада заарештувала біженців та відправила в табори

для інтернованих. У результаті прийняття Закону 46/1939 від 22 червня 1939 року «Про з'єднання Підкарпаторуської території з Угорською державою» були створені умови для формування «стабільної політичної системи». Участь русинів у законодавчому процесі означала призначення їхніх трьох представників у верхню палату Парламенту і дванадцять депутатів – у нижню палату. 3 липня 1939 року виконавча влада була представлена регентським комісаром; його заступником був головний радник, який очолював комісію з восьми членів, призначену регентом, що виконував функцію консультанта. Офіційними мовами стали угорська й угороруська, тобто русинський діалект з багатьма угорськими граматичними і лексичними елементами. Хоча Прем'єр-міністр Угорщини граф П. Текелі наказав експертам розробити проект закону про підкарпатське самоврядне воєводство, проте через спротив з боку деяких політиків і військових чиновників він не був обговорений.

Угорський уряд намагався контролювати національне життя русинів у галузях освіти, науки і культури. Русинські національні школи були збережені, але їхня кількість та рівень знизились. Прихильнішим було ставлення угорської влади до культури – за погодженням влади виникли кілька зацікавлених організацій та наукова установа «Подкарпатское Общество Наук» (угор. «Kárpátaljai Tudományos Társaság»). У період 1941–1942 років новий регентський комісар М. Козма намагався також вирішити деякі економічні та культурні проблеми регіону. Були збільшені державні інвестиції у сфери транспорту, освіти, культури та видавничої діяльності.

Восени 1944 року фронт підійшов до кордонів Підкарпаття. Укріплення в Карпатах, так звана лінія Арпада, вважалося мало ефективним, тому була здійснена

капітуляція угорської армії. Таким чином, в середині жовтня Угорщина була окупована німецькою армією. Влада в країні опинилася у руках Партії «Схрещені стріли» (угор. Nyilaskeresztés Párt) на чолі з Ф. Салаші. Він став Прем'єр-міністром Уряду, встановив різкий тоталітарний пронімецький режим та розпочав антиєврейський терор. Проте, у той час на території Підкарпатської Русі уже діяла Червона Армія (ЧА).

У порівнянні з Підкарпаттям, становище більшості населення в східній частині Словаччини після створення незалежної Словацької держави було значно кращим, хоча територіальні зміни, підпорядкування Німеччині і, зрештою, війна підірвали економічну структуру Східної Словаччини і перервали її зв'язки із зарубіжними ринками. Східна Словаччина також отримала значно менше у результаті воєнної кон'юнктури та державної підтримки промисловості, ніж центральні і західні регіони держави, де знаходились ключові промислові підприємства. Значний потенціал промислового виробництва був зосереджений в місті Спіш, але більше ніж регіональне значення мали також заводи в Кошицьких Гамрах, Медзеві, Штосі, Михайлівцях, Сечовцях та Пряшеві. Незважаючи на деякі проблеми, виробництво в перші роки зростало, підвищувався рівень зайнятості, а, отже, й рівень життя населення.

У східній частині Словаччини переважав експорт сировини. Тому, зважаючи на невизначені умови війни та в результаті арієзації, майже всі переробні підприємства зазнали стагнації. З 1943 року розпочалось обмеження видобутку деревини, багато пилорам припинили свою роботу. У регіон майже не вливалися державні інвестиції, за винятком будівництва залізничної дороги у напрямку Пряшів – Стражське вар-

тістю 450 мільйонів словацьких крон і так званої «стомільйонної акції», в рамках якої відбулося будівництво гноєсховищ та шкільних будівель у сільській місцевості. Велике значення для цього регіону мало будівництво стратегічних комунікацій у напрямку Дуклянського перевалу і вздовж річки Попрад. Сільське господарство характеризувалося фрагментарністю, зниженням якості ґрунтів і обмеженням асортиментом продукції, пов'язаними з гірським та передгірним розташуванням регіону.

Після встановлення протієцького авторитарного режиму почалося застосування на практиці принципів націоналізму. Хоча Конституція Словацької Республіки від 21 липня 1939 року формально проголошувала рівність громадян у праві на захист їхнього життя, свободи і майна, визнавала навіть мовні, культурні та політичні права національних меншин, але обсяг задекларованих прав був обмежений іншими законами. Привілейоване становище отримали члени німецької національної меншини. До меншини угорців уряд застосовував принцип взаємності (§95 Конституції проголошував, що «права національних меншин, які зазначені у Конституції, діють до такої міри, наскільки такі ж права насправді використовуються словацькою меншиною на території рідної країни відповідної етнічної групи»).

Відносини уряду і русинів відзначалися взаємною недовірою. Застосовувалась так звана доктрина Дудаша, відповідно до якої русини в Карпатському басейні були за походженням словаками. Грубим порушенням Конституції, етичних засад, як і елементарних принципів гуманності, стало вирішення єврейського і ромського питання.

У жовтні 1944 року Червона Армія без великих боїв звільнила Підкарпатську

Русь. Відповідно до угоди еміграційного уряду в Лондоні з радянським головним командуванням у Хуст прибув представник тимчасової адміністрації на звільненій території, урядовий делегат Ф. Немец. Однак чехословацька адміністрація була відновлена, по суті, тільки у п'яти південно-східних районах, у той час як решта території була оголошена прифронтовою зоною, де владу здійснювали військові органи ЧА, які мали підтримку сил безпеки НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ), СМЕРШ (Смерть шпигунам) і місцевих комуністів. Вони вже з початку листопада 1944 року запустили рекламну кампанію за приєднання регіону до СРСР. 26 листопада в Мукачеві з'їзд народних комітетів схвалив Маніфест, в якому містився заклик до об'єднання регіону з Радянською Україною і його виходу з державного союзу з Чехословаччиною.

З'їзд народних комітетів обрав Народну раду Закарпатської України (НРЗУ) з 17 членів, яка створила уряд у складі президії і призначила уповноважених для окремих відомств. Таким чином, під керівництвом Москви було створено тимчасове державне формування – Закарпатська Україна. У найближчі місяці НРЗУ прийняла і реалізувала заходи, спрямовані на встановлення радянської системи в регіоні не тільки в політичній, але й в економічній, соціальній і культурній сферах. Процес возз'єднання завершив Договір між СРСР та Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року і його ратифікація Тимчасовими національними зборами в Празі 22 листопада 1945 року, а також Президією Верховної Ради СРСР 27 листопада 1945 року. Таким чином, у січні 1946 року цей регіон отримав назву Закарпатська область і став 25-ою областю Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР).

Історична відсталість Східної Словаччини значно посилилася в результаті проходження фронту через цю територію з вересня 1944 до кінця січня 1945 року. Важкі бої, пов'язані в основному з подоланням Карпат, принесли значні втрати з обох сторін. Східнославацький регіон, у порівнянні з іншими частинами країни, зазнав найбільшої шкоди, на вправлення якої згодом необхідно було використати додаткові засоби. З десяти районів Словаччини, де більшість будинків були повністю зруйновані, вісім знаходилися в її східній частині. Задля захисту тилу та ускладнення просування радянських військ німецькі війська вживали різноманітних заходів, зокрема руйнували стратегічні будівлі та мережі комунікацій, вивозили технічне обладнання або його частини, а також конфісковували й інші матеріали, в тому числі харчі та худобу.

На підставі закону Словацької національної ради до Словаччини були включені ті райони і муніципалітети, які були приєднані до Угорщини в результаті першого Віденського арбітражу і так званої квітневої угоди від 4 квітня 1939 року. Територія Східної Словаччини була відновлена до меж, які існували до часу підписання Мюнхенської угоди та які пізніше були лише в незначний мірі скориговані на користь СРСР. У містах і селах були створені народні комітети, які представляли КПС і підрозділи громадянського опору, а в населених пунктах з угорським і німецьким населенням були утворені адміністративні комісії. Питання допомоги Східній Словаччині обговорювалося на засіданні Ради уповноважених 16 червня 1945 року. Вжиті заходи були спрямовані на реконструкцію зруйнованих і пошкоджених населених пунктів, відновлення сільськогосподарського виробництва за допомогою перерозподілу худоби й інвентарю, а також на забезпечення одягом та взуттям

населення з найбільш постраждалих місцевостей.

СНР створила шестичленну комісію, завданням якої було ознайомитися з ситуацією в найбільш постраждалих районах Східної Словаччини і забезпечити їм ефективну допомогу. 6 вересня 1945 року Рада уповноважених призначила Комісію з надання допомоги східнославацьким районам, зобов'язавши її забезпечити допомогу найбільш постраждалим районам. Водночас, Рада уповноважених замовила будівництво 560 тимчасових бараків і вирішила відправити до Кошиць та північних районів Східної Словаччини 40 вантажівок і чотири легкові автомобілі, а також будівельний матеріал, коней і посівне зерно. Наступні масштабні роботи з реконструкції були проведені під час реалізації дворічного плану реконструкції та розвитку національної економіки.

З початку 1946 року процес радянзації Закарпатської області прискорився. Вона стала «зоною особливого режиму», що означало обмеження на вільне пересування осіб. Відбулась ротація керівників регіону представниками з центру. 62% місцевих комуністів втратили членство в партії, регіон зазнав мілітаризації і став зоною для трансферу та передачі сировини і товарів під час обміну СРСР з його сателітами у Центральній Європі. Не дивлячись на те, що був заснований університет, а також ряд шкіл та багато культурних центрів, освіта була відірвана від життя, а культурні об'єкти служили для ідеологічної чи то пропагандистської діяльності. Найсильніша греко-католицька церква була ліквідована, а православна церква перейшла під контроль держави.

Індустріалізація спиралася на потенціал лісозаготівельної, хімічної та харчової промисловості, що залишалися з

попереднього періоду, але промислове виробництво при централізованому плануванні не мало природних імпульсів для свого розвитку. У 1948–1950 роках була проведена повна колективізація сільського господарства, навіть у гірських районах, де вона не мала жодного ефекту і значення. Сільське господарство зазнало шкоди також у результаті проведення абсолютно безглузвих експериментів, до яких належало вирощування субтропічних культур або надмірне розширення виноградників і фруктових садів. Економічне становище в регіоні не покращилось навіть після проведення економічних реформ, змістом яких було утворення великих економічних і адміністративних районів або гігантських спільних адміністрацій кооперативних і державних сільських господарств.

Індустріалізація стала одним із пріоритетних завдань плану економічного розвитку Східної Словаччини. У 1948 році промислове виробництво цього регіону становило лише 0,6% від промислового виробництва Чехословаччини. Впродовж першої п'ятирічки (1949–1953) завершувались роботи з реконструкції, відновлювались виробничі потужності на діючих підприємствах та переміщених заводах. Шаленими темпами проводилась колективізація сільського господарства, навіть ціною порушення законів, що призвело, зрештою, у 1953 році до краху більшості колгоспів Пряшівського краю. Більш успішними виявились результати другого п'ятирічного плану (1956–1960), коли на території Східної Словаччини було побудовано 57 підприємств і заводів, які працевлаштовували 45 000 осіб. Обсяг промислового виробництва Східнославацького краю в 1960 році складав 3% національного виробництва. Частка сільського господарства в загальному обсязі матеріального виробництва в кінці п'ятде-

сятих років знизилася до 38%, в той час як у Словаччині цей показник складав близько 31%, а в загальнодержавному масштабі – близько 19%.

Найбільшою інвестицією третьої п'ятирічки (1961–1965) був Східнославацький металургійний завод з виробництва сталі та листового металу у місті Кошиці. Таким чином, промислове виробництво в 60-і роки зросло на 176,6%. У цей період вирішувалася також проблема тривалого відставання у розвитку певних областей. У 1961 році був створений список 19 мікрорайонів, де показники економічного і соціального розвитку були значно меншими від середнього показника. Одинадцять із них знаходились у Східнославацькому краї. Така ситуація вирішувалася шляхом підтримки розвитку місцевої промисловості, а також збільшенням зайнятості населення.

Необхідність зменшення диспропорції в національній економіці країни і зусилля підвищувати рівень життя населення посприяли економічному розвитку в 70-і роки. Вартість основних засобів у Східнославацькому краї в цей період збільшилася на 127,8%. Проте, з початку 80-х років виявилось, що обмежені матеріальні, фінансові та людські ресурси не можуть йти в ногу з прогресом та інтенсивно розвивати економіку у всіх галузях і регіонах. Тому основним завданням стало дотримання відповідного рівня життя шляхом інтенсифікації економіки та раціоналізації виробництва і споживання. Економічне зростання сповільнилось дещо і в східній частині Словаччини, хоча й надалі досягало високих показників.

Виникнення після 1989 року ринкової економіки, що було пов'язано з усуненням державного інтервенціонізму, втраченою традиційних ринків в країнах радянського блоку, іноземною конкуренцією,

конверсією, і, особливо, безробіттям та ослабленням соціальної мережі, знову підкреслило, що маргінальне становище Східної Словаччини та Закарпатської області у багатьох аспектах й надалі залишалось незмінним. Велика кількість підприємств і заводів окремих секторів промисловості працювали без природної бази, повністю залежали від імпорту сировини та енергії, без кваліфікованої робочої сили і гарантії стабільного збуту. Цілком зрозуміло, що вони були менш стійкі до економічних і соціальних потрясінь та кризових явищ. Не дивлячись на те, що обидва регіони були забезпечені певними природними і людськими ресурсами, у перехідний період вони постраждали від односторонньої і монофункціональної промисловості, сформованої під час планової економіки швидше з соціальних чи то політичних, ніж з економічних причин. Тому Східна Словаччина та Закарпаття й на початку 90-х років залишалися не дуже привабливими для більших інвестицій як вітчизняних, так й іноземних підприємців. Об'єкти малого бізнесу і дрібні підприємці у секторі місцевої промисловості та послуг, які краще відповідали новим

економічним умовам, не приносили великої доданої вартості і не створювали значної кількості робочих місць. Ця ситуація повинна була вирішуватися й після утворення незалежної України і незалежної Словацької Республіки.

Економічна та політична еволюція протягом п'ятдесяти років з її перипетіями в СРСР і Чехословаччині визначала або ж зумовлювала також і загальний суспільний та культурний розвиток прикордонних регіонів, якими були Закарпатська область та Східна Словаччина. Істотно змінилася соціальна структура, зріс освітній та культурний рівень населення. З іншого боку, люди звикли до командної економіки, соціального забезпечення, егалітаризму, директивного або формального вирішення етнічних і релігійних проблем, централізованого керованого політичного життя, беззаперечного авторитету влади і контрольованої культури. Усі ці залишки попередніх подій видаються основними перешкодами на шляху створення і розвитку нового громадянського суспільства, що є необхідною умовою демократичного розвитку.

Література:

- БОЛДИЖАР, М. – МОСНІ, П.: *Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини*. Ужгород 2002.
- БОЛДИЖАР, М. М.: *Краю мій рідний : Науково-популярні нариси з історії Закарпаття*. Ужгород 1998.
- DUDÁŠ, A.: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires 1970.
- ГРАНЧАК, І. М. et al.: *Нариси історії Закарпаття : Том II (1918 – 1945)*. Ужгород 1995.
- HALLON, L. – SABOL, M. – FALISOVÁ, A.: *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944-1948: Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo*. Bratislava 2011.
- HOLOTÍK, L. et al. (eds.): *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava 1964.
- КАПІШОВСЬКИЙ, В.: *Східна Словаччина вчора і сьогодні*. Братіслава, Пряшів 1982.
- KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*. Prešov 2015.
- МАГОЧІЙ, П. Р.: *Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948)*. Ужгород 1994.
- МАКАРА, М. П.: *Закарпатська Україна : шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 rr.)*. Ужгород 1995.
- ПОП, Д. І.: *Історія Подкарпатської Русі*. Ужгород 2005.
- POP, I.: *Malé dejiny Rusínov*. Bratislava 2010.
- ŠVORC, P.: *Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi II, (1918 - 1946)*. Prešov 1996.
- ŠVORC, P.: *Zakarpatsko v rokoch 1918 – 1946*. In: *Zakarpatsko*. Bratislava 1995.
- ŠVORC, P.: *Zakliata krajina : Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Prešov 1996.

З Гуменного до Ужгорода

розробка уроку

Час: 45 хвилин

Цілі

- усвідомити взаємозв'язок Східної Словаччини (Земпліна) та Закарпаття у часи Середньовіччя (тобто у період існування Угорського королівства) на прикладі родини Другетів
- познайомитись зі схожою культурною спадщиною по обидва боки сучасного кордону
- усвідомити, що політичний кордон не є нездоланим бар'єром

Обладнання та матеріали

- ✓ комп'ютери з під'єднанням до інтернету + проектор
- ✓ папір для фліпчарту з нанесеною контурною картою Східної Словаччини + такий самий з картою Закарпаття
- ✓ картки з назвами + картки із зображенням всіх об'єктів, 3D-моделі яких знаходяться на сайті www.inoveduc.eu
- ✓ ножиці, клей (два комплекти)
- ✓ герби роду Другетів, міста Ужгорода і міста Гуменне

Підказка

контурну карту на папір для фліпчарту можна нанести таким чином: розмістити папір на стіні або дошці, за допомогою проектора висвітлити на нього контурну карту потрібного регіону; потім маркером обвести контури території, яка зображується через проектор, та нанести міста, річки, замки тощо, які ви хочете показати на своїй карті.

Підготовка

- Клас підготуйте таким чином, щоб кожна з 4-х груп мала окреме робоче місце з комп'ютером (ноутбуком), підключеним до інтернету.
- На два робочі місця покладіть папір для фліпчарту із накресленою на ньому картою, картки (які відповідають мапі, що знаходиться на цьому столі), ножиці та клей.
- Підготуйте також розважально-навчальну вікторину про міста Ужгород та Гуменне (наприклад: Чи є в Ужгороді вулиця Гуменська? Чи є в Гуменному вулиця Ужгородська? У котрому з цих міст є вулиця Другетів?).

Хід заняття

1
5 хв

Прикріпіть на дошку зображення гербів Ужгорода, Гуменного та роду Другетів, або покажіть їм зображення, використавши проектор. Дозвольте учням відгадати, кому належить той чи інший герб. Запропонуйте класу разом подумати і встановити зв'язки між зображеними гербами. Цей етап закінчується тим, що вчитель узагальнює думки учнів, а також подає інформацію, завдяки якій учні отримують загальне уявлення про стабілізацію Угорського королівства в часи правління династії Анжу та значення роду Другетів у цьому процесі. Також учні мають усвідомити масштаби та значущість маєтків династії Другетів в Угорському королівстві.

2
5 хв

Розділіть учнів на 4 групи відповідно до підготовлених робочих місць. У вигляді руханки проведіть заздалегідь придуману вами вікторину. Вона повинна активізувати учнів.

3
15 хв

Об'єднайте учнів у 4 групи, дві з яких будуть представляти українську сторону, а дві – словацьку. Ті команди, на столах яких буде знаходитися контурна карта, представлятимуть відповідний регіон, а групи, які працюватимуть за комп'ютерами, отримають ту сторону кордону, яку призначить вчитель або яка дістанеться їм у результаті жеребкування. Поясніть учням їхнє завдання на наступний етап уроку. За допомогою 3D-моделей з веб-сторінки www.inoveduc.eu вони повинні ознайомитися з цікавими об'єктами свого регіону. Завдання учнів – придумати маршрут нащадків Другетів з Гуменного до Ужгорода таким чином, щоб під час подорожі вони відвідали визначні пам'ятки регіону, які колись належали цьому роду. Кожна команда розробить половину шляху – на «своєї» стороні кордону. Відмінність роботи команд можна побачити у їхніх результатах. Дві команди розроблять плакати (на підготованих аркушах паперу для фліпчарту), інші дві – створять презентацію у відповідній комп'ютерній програмі, використовуючи посилання на 3D-моделі.

4

Кожна група представить результати своєї роботи. Достатньо буде зазначити найголовніші моменти. Час на презентацію результатів – по 3 хвилини для кожної групи.

5

15 хв

Потім учні обговорюють спільні та відмінні ознаки цих двох регіонів.

6

5 хв

На завершення, вчитель просить учнів перенестися подумки у ті часи, коли на цій території ще не було жодної людини. Відповідну атмосферу створюємо за допомогою 3D-моделей зубра та долини нарцисів, тобто природних пам'яток.

Питання: Де у той час проходив кордон? Де сьогодні проходить кордон для зубра? Попросіть учнів відрізати на одному з плакатів частину паперу, яка виходить за рамки спільного кордону Східної Словаччини та Закарпаття, а потім приклеїти її до другого плакату так, щоб кордони співпадали. Таким чином, ми отримаємо великий плакат об'єднаного Закарпаття та Східної Словаччини – зображення країни з «невидимою лінією кордону», тобто так, як цю територію бачить зубр.

Поради та ідеї для вчителя

1. Вправа може бути модифікована зміною особистостей, які поєднують ці прикордонні регіони (наприклад: Ференц II Ракоці – «З Борші до Мукачева»).
2. Вправа може бути розширена як довгостроковий наскрізний проект, що охоплює кілька предметів:
 - а) на уроці мови (словацької чи української) учні можуть написати історичну розповідь про подорож родини Другетів з Гуменного до Ужгорода: що вони могли спостерігати у той час, що ми не можемо побачити сьогодні і навпаки. Або ж розповідь у стилі фентезі: подорож родини Другетів у часі, де вони потрапляють у замок в ХХІ столітті. Що їх здивувало? Де вони зупинились?
 - б) на уроці історії учні можуть детальніше дослідити історію краю, пов'язану з правлінням династії Другетів. Вони зрозуміють, що йдеться про «золоту добу» Угорського королівства, а також усвідомлять, що між Словаччиною та Закарпаттям у ті часи не було жодного кордону;
 - в) на уроці географії та біології учні можуть досліджувати природні умови і шукати природні кордони в регіоні;
 - г) на уроках інформатики учні можуть розробляти різні презентації на дану тему, а також створювати власні 3D-моделі інших об'єктів.

Олександр Духнович

розробка заняття

Цілі

- познайомитись із постаттю Олександра Духновича, відстежити зв'язок між ним та «протилежним боком кордону» (знайомство з погляду учнів: українські учні – зі Словаччиною, словацькі – з Україною)

Обладнання та матеріали

- ✓ інформація щодо різних аспектів життя Олександра Духновича, наприклад:
 - місце народження, дитинство
 - творчість
 - значення для культури України та Словаччини
 - збережені пам'ятки, пов'язані з О. Духновичем,
 - найцікавіші думки та погляди О. Духновича
- ✓ картки з числами для поділу на групи (у кожній групі повинно бути 5-6 учнів)
- ✓ набір карток із літерами А, Б, В, Г, Д. Кількість наборів повинна відповідати кількості груп. Якщо група налічує 6 членів, то необхідно повторити одну з літер двічі (якщо кількість 6-членних груп є більшою, то в кожній з них потрібно «повторити» іншу літеру, щоб у класі не було занадто багато учнів з однаковою літерою)
- ✓ папір для фліпчарту, маркери

Підготовка

- Підготуйте у класі 5 робочих місць, позначених літерами А, Б, В, Г, Д. На кожному робочому місці повинні бути джерела з інформацією про один із аспектів життя Олександра Духновича, а також один папір для фліпчарту та маркер.

Хід заняття

1

Повідомте учням, що ви демонструватимете відео, зображення та читатимете тексти, які пов'язані з життям однієї відомої особистості. Їхнє завдання полягає у тому, щоб упізнати, про кого йдеться. Почніть показом 3D-моделі церкви у Тополі на сторінці www.inoveduc.eu. Продовжуйте, наприклад, греко-католицьким архієпископством та театром О. Духновича в Пряшеві, Ужгородом. Обирайте такі об'єкти,

щоб учні мали шанс вгадати. Якщо вони не здогадалися, дайте їм чіткіші підказки або прямо скажіть відповідь.

2

Попросіть учнів розділитися на групи (у групі повинно бути 5-6 учнів). Роздайте кожній з них набір карточок з літерами і попросіть учнів поділити їх між собою.

3

Учні розійдуться на робочі місця відповідно до своїх літер. Групи учнів з однаковими літерами спільно шукають інформацію зі своєї області та роблять нотатки.

4

Після завершення дослідження на робочих місцях учні знову повертаються до своїх початкових груп та за допомогою методу корпоративного навчання («груповий пазл» або «мозаїка») складають на папері для фліпчарту профіль особистості Олександра Духновича. Таким чином, буде розроблено кілька профілів, які можна між собою порівняти. (Суть методу «груповий пазл» або «мозаїка» в тому, що кожен учень групи є «експертом» з окремої сфери життя О. Духновича, залежно від того, якого типу інформація була йому доступна. У рамках групи вони обмінюються інформацією, вирішують, що є найбільш важливим, і опрацьовують профіль особистості на основі відомостей від кожного з експертів).

5

На завершення вправи поговоріть про те, що спільного та відмінного було у розроблених профілях. Чому вони не були всі однакові, хоча й ґрунтувалися на одних і тих же джерелах? То яким був О. Духнович?

Поради та ідеї для вчителя

Постать О. Духновича можна опрацювати й за допомогою іншого методу. Позначте робочі місця символами, які представляють певні типи інтелекту відповідно до теорії Говарда Гарднера, наприклад:

- музичний інструмент (музика, спів),
- танцювальне взуття (рух, танець),
- відкрита товста книга (навчання, енциклопедія, раціональність),
- театральна маска (поєднання руху і символічної мови - драма),
- середньовічне гусяче перо (белетристика, поезія)...

Попросіть учнів обрати собі той символ, який найбільше їм підходить. Потім дайте також біографію О. Духновича та попросіть опрацювати її у той спосіб, який відповідає обраному символу. («Вчені-енциклопедисти» матимуть доступ до інтернету або книги, їхнє завдання полягатиме у написанні повідомлення про найважливіші думки та погляди О. Духновича, тобто знайти додаткові відомості).

Туристичне агентство

розробка заняття

Цілі

- усвідомити спільні риси регіонів Східної Словаччини та Закарпаття
- оцінити наслідки наявності кордону між цими двома регіонами

Обладнання та матеріали

- ✓ комп'ютери з під'єднанням до інтернету + проектор
- ✓ папір для фліпчарту з нанесеною контурною картою Східної Словаччини + такий самий з картою Закарпаття
- ✓ картки з назвами + картки із зображеннями всіх об'єктів, 3D-моделі яких знаходяться на сайті www.inoveduc.eu, ножиці, клей (два комплекти)

Підказку щодо розробки контурних карт знайдете у вправі «З Гуменного до Ужгорода».

Хід заняття

1

Скажіть учням, що вони є співробітниками туристичного агентства, у якому розмірковують, який варіант пізнавального туру запропонувати своїм клієнтам. У грі є три варіанти: тур по Закарпаттю, тур по Східній Словаччині або ж тур по Закарпаттю та Східній Словаччині.

2

Розподіліть учнів на шість груп, по 2 групи до кожного з варіантів, описаних у пункті 1.

3

Визначте критерії туру, які повинні бути враховані кожною групою при його розробці. Наприклад: тур триватиме 5 днів, слід відвідати принаймні чотири локації, одна з яких - пам'ятка архітектури, друга – місто, третя – пам'ятка природи, інші – довільні. Чи повинен пакет туру включати проживання? Однак, групи повинні бути відмінними за однією характерною рисою. Наприклад, обираючи варіант подорожі, одна з груп повинна орієнтуватися на максимально низьку ціну, інша - на найяскравіші враження. (Учні самостійно можуть визначати критерії, які їх відрізнятимуть).

4

Надайте учням джерела, з яких вони можуть черпати ідеї щодо цікавих місць. Запропонуйте використовувати також й 3D-моделі на сторінці www.inoveduc.eu.

5

Учні повинні підготувати детальну програму туру, розробивши паперову (плакат) або електронну презентацію своєї пропозиції, включно з розрахунком його вартості. Після цього учні представлять розроблені тури.

6

Потім відбувається обговорення усіма працівниками «турагенства» (класом) запропонованих туристичних маршрутів. Метою дискусії є не захист власного продукту, а пошук найкращого рішення для фірми. Який тур запропонувати клієнтам? Чи можна покращити його якоюсь ідеєю іншої команди? Які пропозиції є найпривабливішими? Чи відіграє роль те, про який саме регіон йдеться - Закарпаття, Східну Словаччину, чи поєднання цих регіонів, або ж це зовсім не є важливим? Чи існує істотна відмінність між місцями, відвіданими по різні сторони кордону? Чи відзначили ви собі, що мають спільного ці два регіони? Чи пов'язані ці спільні риси з історією?

Поради та ідеї для вчителя

Такий вид інтерактивної вправи особливо корисний для розвитку транскордонного співробітництва. Знайдіть школу-партнера з іншого боку кордону. Проведіть з учнями інтерактивне заняття та поділіться трьома найкращими пропозиціями турів. Організуйте відео-конференцію, на якій учні кожної зі шкіл представлять свої пропозиції та ідеї. Обговоріть, чи змогли би ви об'єднати кращі ідеї з обох сторін кордону у спільний продукт. Під час конференції використовуйте 3D-моделі з сайту www.inoveduc.eu, таким чином представивши партнерській школі пам'ятки, які бажаєте відвідати. Якщо вдасться, реалізуйте потім одну з таких екскурсій.

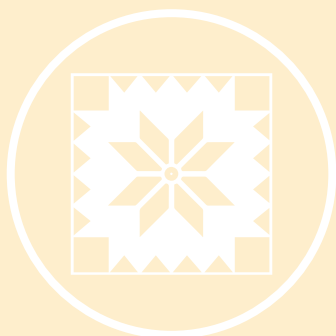

Спільне та відмінне регіонів сучасної Східної Словаччини та Закарпаття (від створення Угорського королівства до розпаду Австро-Угорщини)	1
Спільне та відмінне в історії регіонів Східної Словаччини та Закарпаття (з часу утворення Чехословаччини і до розпаду СРСР та ЧСФР)	9
Завдання: З Гуменного до Ужгорода	17
Олександр Духнович	21
Туристичне агентство	25

Релігійний розвиток Закарпаття та Східної Словаччини	27
Особливості сакральної архітектури та символіки християнських церков на сході Словаччини: вступ до проблематики	35
Завдання: Що нас об'єднує, а що розділяє	43
Звивисті стежки народу Божого	51
Хрест – символ християнства?	55
Церква як книга	57

Народна культура та традиційний спосіб життя у регіоні Східної Словаччини та Закарпатської України	59
До питання про національний склад (Східної) Словаччини	65
Українські говори карпатського ареалу	71
Традиційне будівництво на українсько-словацькому пограниччі	75
Завдання: Тітка й дядько чи пан та пані?	81
З майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи?	93
Сліпа карта Європи	101

Громадянство та громадянське суспільство	107
Завдання: Мережа взаємодії	121
Дрібні чи великі винороби?	125
Якщо громадянство не діє	131
Народ, нація: які вони за Конституцією?	135

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі	139
• Створення 3D-моделей об'єктів	142
• Презентація об'єктів через веб-інтерфейс	156
• Презентація об'єктів за допомогою віртуальної та доповненої реальностей	160
• Можливості застосування 3D-моделей об'єктів на уроках	163

Релігійний розвиток Закарпаття та Східної Словаччини

■ **Петер Шолтес**

У Європі є лише кілька регіонів, у яких на відносно невеликій території протягом кількох поколінь разом співіснували і взаємно впливали один на одного три основні напрямки християнства, де би у межах одного міста чи селища уживалися три, чотири, а подекуди і п'ять релігійних спільнот. Метою цього розділу є показати, як сформувалась така релігійна різноманітність (плюралізм) і як вона відобразилась на стосунках між окремими конфесіями.

Територія Закарпаття і сусідня частина Східної Словаччини (так зване Верхнє Потисся) були у минулому частиною більш широкого північно-східного регіону Королівства Угорського. У зв'язку із сусідством з Трансильванією та Польсько-Литовським королівством, починаючи від Середньовіччя відбувалась міграція румунського (волоського), а особливо русинського населення східного обряду, що з різною інтенсивністю продовжувалась аж до початку XX століття. Після поширення реформації на цій території відбулась конфронтація двох найсильніших протестантських конфесій з католицизмом латинського обряду і православ'ям. З середини XVIII століття етнічний та релігійний склад цієї території значно розширився завдяки єврейському населенню. Після розпаду польської держави і приєднання частини Галичини до Габсбурзь-

кої імперії тут, в результаті міграції, що тривала кілька поколінь, виникла найбільша щільність єврейського населення Королівства Угорського.

Після стрімкого XVII століття, насиченого конфліктами релігійного характеру і п'ятьма становими повстаннями, впродовж XVIII і XIX століття у цій периферійній області Королівства Угорського сформувалось конфесійно гетерогенне середовище. І сьогодні тут зберігся рідкісний у Європі ступінь релігійного плюралізму.

Витоки християнства у Верхньому Потиссі

Початок безперервної церковної організації на території Верхнього Потисся історики та археологи датують по-різному. Одна група авторів вважає початком інституціоналізації християнства у цьому регіоні IX-X століття, друга пересуває цю межу до так званого угорського періоду, тобто до XI-XII століття. Однак на підтвердження першої концепції бракує письмових, а також археологічних документів. Тому твердження про безперервну традицію великоморавської церковної організації залишаються на рівні гіпотетичних формулювань. За допомогою матеріальних джерел, а особливо топонімії, краще аргументовано є так звана "геремітсько-пустельницька" хвиля християнізації, яка проходила від X століття до межі XII і XIII століть. Пустелі (heremitorium – ремети) стали мотиваці-

єю для багатьох місцевих назв у цьому регіоні (Блатне Ремети, Тур'ї Ремети, Вишні Ремети і т.д.).

Верхнє Потисся, згідно з церковним правом, з XI століття було частиною Егерської єпархії і поділялось на три архієпископства: Абов-Новоградське (пізніше Кошицьке), Шаришське та Земплінсько-Ужанське. Найдавніші згадані церкви датуються XI - XIII століттям і за типом належать до двох груп. Перша об'єднана колоподібними ротондами, наприклад, у місцевостях Карча, Шарошпатак, Михайлівці на території княжого подвір'я XI століття; а також до неї належить єдина збережена в оригінальному вигляді Горянська ротонда недалеко від Ужгороду, датована XII століттям. До другої, більшої, групи належать довгасті романські церкви, збережені у місцевостях Бара, Боль, Борша, Брегов, Лесне, Плешани, Шарошпатак, Стреда-над-Бодрогом, Трня, Збудза, Земплінське Ястраб'є; в Україні - в Паладь-Комарівцях, Холмку, Сюрте та інших місцях.

У ранньому Середньовіччі в поширенні та зміцненні християнства вирішальну роль відігравали чернечі спільноти і монастирі. Окрім релігійних завдань та цілей, монастирі виконували також інші функції, особливо під час передачі знань зі сфери господарства, культури та мистецтва. На досліджуваній нами території у Середньовіччі і в період Нової доби існувало близько тридцяти монастирів. Найдавнішим чернечим орденом були бенедиктинці, монастирі котрих знаходились в населених пунктах Красна-над-Горнадом, Цестіце, Серенч; потім виникли цистерціанці (Бардіїв), премонстранти (Лелес 1190), хрестоносці (Вінне, Хмельов і Габолтов), августинці (Трня, Шаторальяуйхей, Великий Шариш, Бардіїв, Грабков), францисканці (Гуменне 1480, Вранов-над-Топльоу 1413, Шарошпатак, Кріжовани, Солівар, Цейков 1459, Коши-

ці), пауліни (Требішов, Вранов), домініканці (Шарошпатак, Кошиці) та інші.

Православ'я

З кінця XIII століття на Закарпатті, а з початку XIV століття також й на території сучасної Східної Словаччини (в Ужанському і Земплінському комітатах) оселялось населення, назване у джерелах як *рутени* або *волохи*. Характерним для нього був інакший спосіб ведення господарства, основним у якому було випасання овець та кіз у передгірних та гірських районах. Керувалось власними правовими та соціальними нормами і дотримувалось візантійсько-слов'янського обряду. Священники, що прибували з волоськими рутенами, не підлягали латинській юрисдикції, їх висвячували православні єпископи в Трансильванії і Галичині. Поступово у Верхньому Потиссі сформувалась східна церковна організація, що мала свій осередок у василіанському Свято-Миколаївському монастирі на Чернечій горі поблизу Мукачеве. Настоятелі цього монастиря (так звані ігумени) щонайменше від кінця XV століття були владиками (єпископами) православних віруючих у цій частині Королівства Угорського. Першим названим у джерелах мукачівським єпископом був Іоанн, згадка про котрого є у грамоті угорського короля Владислава II від 1491 року.

Правовий статус Православної церкви в Королівстві Угорському від самого початку відрізнявся, оскільки розвивався без участі середньої і вищої шляхти і з невеликою кількістю нижчої шляхти. Крім того, це була церква, яка аж до XVIII століття була поширена майже виключно у сільській місцевості, без залучення міських верств населення. Православне духовенство не отримувало церковну десятину, священники (попи) не користувались привілеями шляхти і мали приблизно такий самий правовий статус, як і піддані.

Реформація

Перші згадки про поширення ідей Реформації на цій території зустрічаємо вже у 30-х роках XVI століття. За одне покоління до Реформації приєдналися найсильніші роди шляхти, які були власниками великих родових маєтків: Перенї (Требішов, Сечовце, Строкков), Стараї (Михайлівці, Старе), Другети (Гуменне, Невицьке, Ужгород), Баторі (Вранов) та інші. З ініціативи роду Ракоці Реформація поширювалась у їхніх мукачівських володіннях, де проживали в основному православні русини та румуни. Обидва найбільш впливові роди магнатів, Ракоці і Другети, докладали зусиль для поширення протестантизму також серед своїх православних підданих. Велике значення для подальшого розвитку релігійної ситуації у Верхньому Потиссі мала зміна віросповідання Юрая III Другета у 1609 році. Таким чином, Другети впродовж трьох поколінь були основною опорою процесу католицького відновлення, ініційованого Тридентським собором, та політики рекатолізації Габсбургів у Верхній Угорщині. Цей вельможний угорський магнатський рід припинив своє існування у 1684 році "від меча", коли в Кошицях за наказом Імріха Текелі було обезголовлено Сигізмунда Другета.

Поширення протестантизму у Верхньому Потиссі відбувалося двома хвилями. Під час першої хвилі, що тривала приблизно до 80-х років XVI століття, домінувало лютеранство. Воно розповсюджувалось завдяки контактам та зв'язкам, які торговці, ремісники, інтелігенти, а особливо студенти з верхньоугорських вільних королівських міст підтримували з німецькими містами. У наступний період під впливом вельможних магнатських і шляхетських родів утвердилась кальвіністська гілка протестантизму, яку прийняла велика кількість первинно лютеранських спільнот. Центр кальвіністської Реформації за межами Тран-

сильванії знаходився у Потиссі, де були найбільші навчальні заклади: колегія в Шарошпатаку і Дебрецені. Піку поширення протестантизм досяг наприкінці XVI століття, коли більшість католицьких парафій приймали одну з євангелічних конфесій або зникали.

Протестантизм в Королівстві Угорському складався з двох домінуючих конфесій: євангелістів аугсбурзького віросповідання (лютеран) і реформатів (кальвіністів). У першій конфесії переважали словацькі та німецькі парафії, в той час як абсолютна більшість реформатських парафій була угорською. Однак у Верхньому Потиссі поряд з кальвіністами порівняно значною була також присутність словацьких парафій. В середині XVII століття тут існувало близько ста словацьких кальвіністських парафій (в регіонах Абов, Земплін, у Шаришському, Спишському та Ужанському комітатах). За одне століття їхня кількість зменшилась до 33; частина з них зникла в результаті зменшення населення після станових повстань, частина – під тиском рекатолізації. Наприкінці XIX століття їх залишилося менше двадцяти.

Рекатолізація і католицька реформа

З другої половини XVII століття в Королівстві Угорському під впливом католицького відродження і наступної рекатолізації зміцнювався статус Католицької церкви у релігійному житті країни. Цей рух був спрямований із заходу на схід, і його носіями, окрім держави, були також церковна ієрархія, магнатські роди, вища шляхта та чернечі ордени, особливо єзуїти, францисканці і пауліни. На противагу їм, середня і нижча шляхта аж до кінця XVIII століття була переважно протестантською.

Внаслідок порушення структури населення під час станових повстань, епі-

демій чуми і масової еміграції на Нижню землю дуже постраждала також церковна організація усіх церков. Мережа їхніх парафій значно зменшилась, у багатьох місцях впродовж довгого часу була відсутньою регулярна пасторська діяльність, не вистачало священиків та вчителів, храми і парафіяльні будівлі були покинуті, не було літургійного облаштування, дзвонів та ін. Брак священиків та вчителів дуже ускладнював релігійні практики і участь у богослужіннях та релігійних обрядах, таких як хрещення, шлюб, поховання тощо. Послаблення конфесійної ідентичності ще більше схилило людей до зміни віросповідання.

На розвиток релігійної ситуації в обох досліджуваних регіонах впливали, окрім подій та процесів у всій країні, також позиція і діяльність двох магнатських родів - Другетів і Ракоці. Другети після навернення до католицизму на початку XVII століття стали основною опорою рекатолізації і загалом політики Габсбургів у тодішній Верхній Угорщині. Прихід єзуїтів до Східної Словаччини є основною заслугою Юрая Другета. В 1614 році єзуїти оселились у родовому маєтку Другетів в Гуменному і заснували тут єзуїтську колегію. Після успішної місіонерської діяльності в регіонах Земплін та Шариш у 1640 році вони перенесли місце розташування колегії далі на схід, до Ужгороду, який був ще одним важливим феодалним містом під пануванням Другетів. Окрім відновлення позиції Католицької церкви, відновлення мережі парафій та їхнього матеріального забезпечення, Другети також брали участь у процесі об'єднання місцевої Православної та Римо-католицької церкви. Під час укладання Ужгородської унії в 1646 році серед присутніх православних священиків переважали представники духовенства, що служили у селах, які перебували під пануванням Другетів.

Рід Ракоці був, навпаки, одним із найбільших прибічників протигабсбурзької станової опозиції і аж до 80-х років XVII століття також "патроном" протестантизму. Після того, як Софія Баторі зі своїм сином Ференцом I Ракоці перейшли до католицизму, позиція протестантизму значно послабилась не лише у їхніх обширних володіннях, але й в усьому не захопленому турками Королівстві Угорському.

З церковно-історичного погляду унію 1646 року, як і більш ранні спроби об'єднання Православної церкви в Королівстві Угорському з Католицькою церквою, можна інтерпретувати не лише як намагання відновити єдність східного і західного християнства, але й як результат боротьби між Реформацією і католицьким реформаторським рухом (часто невірно звуженим лише до рекатолізації). Православне населення, що проживало на території католицьких монархій (Польща, Габсбурзька монархія), а особливо його церковна ієрархія, у період загостреної боротьби католицизму та протестантизму були об'єктом інтересу Папського Престолу, Відня і трансильванських князів. Впродовж XVII століття на території Речі Посполитої, Королівства Угорського і Трансильванії було укладено багато неуспішних, але, водночас, також життєздатних уній (Берестейська унія 1596 року, Ужгородська унія 1646 року, Алба-Юльська унія 1701 року), згідно з якими православна єпархія та духовенство церковно та юридично підпорядковувались владі Папського Престолу. Вони приєднались до унії за умови збереження східного обряду, прямого церковно-юрисдикційного підпорядкування Риму і обіцянки юридичної рівності та соціальної незалежності за зразком латинського духовенства.

Поширення унії в другій половині XVII століття відбувалося відносно повільно

через загострення конфлікту між протестантизмом та католицизмом. У західній частині Мукачівської єпархії вже на початку XVIII століття усі парафії були де-юре об'єднані з Римом. Після завершення станових повстань і зміцнення взаємозв'язків у 30-х роках XVIII століття до унії приєдналися також останні православні парафії у Мараморосі. Православ'я у Верхньому Потиссі збереглося лише у середовищі грецьких та сербських торговців, котрі проживали у більших містах, таких як Пряшів, Шарошпат та ін.

Відносини між віруючими двох католицьких обрядів

Унія створила умови для більш легкого проникнення візантійсько-слов'янського обряду до середовища, що сформувалося під впливом латинської обрядової традиції та Реформації. У період станових заворушень і релігійної боротьби територія Східної Словаччини і Закарпаття була економічно знищена, у багатьох селах та містах зменшилась кількість населення. Населення, що переселилось до цих регіонів, походило з периферійних передгірних районів, сусідньої Галичини і прилеглих територій сучасної України та Польщі. З релігійного погляду йшлося, насамперед, про греко-католиків, які таким чином значно збільшили територію поширення східного обряду на південь і меншою мірою також на захід. Масштабна міграція призвела до утворення великої території, де в одному просторі співіснували представники різних етносів та конфесій.

Теологічні і церковно-правові протиріччя між місцевими католицькими церквами латинського і візантійсько-слов'янського обряду унія подолати не змогла. Однак продовжували існувати соціальні та ментальні бар'єри, що формувались під впливом відмінного розвитку східного і західного християнства. Завдяки під-

тримці Габсбургів і залученню місцевих землевласників поступово вдавалось покращити матеріальне забезпечення греко-католицьких парафій. Священники у найбідніших парафіях отримували фінансову допомогу від держави, поступово був введений інститут патронатного права, у зв'язку з яким у землевласників виникав обов'язок забезпечувати матеріальні потреби храму. В Ужгороді, у підпорядкуванні єпископа Михайла Ольшавського (1743 – 1767), у 1744 році було створено першу школу для підготовки священників, а у 1778 році засновано семінарію для підготовки молодого покоління священників. З цим були пов'язані також адаптація змісту навчання і корегування навчальних предметів, серед яких було також вивчення іноземних мов. Латинська мова з кінця XVIII століття поступово стала офіційною мовою греко-католицьких парафій. Однак поширення цієї мови було не проявом примусової латинізації церковного життя, як це іноді стверджують, а результатом проникнення західної моделі освіти та бюрократизації церковного управління.

Рівноправного становища у суспільстві Греко-католицька церква виразно набула в останній третині XVIII століття. Особливо вдалося покращити рівень освіти та церковну дисципліну духовенства за часів єпископа Андрія Бачинського (1773 – 1809). Цьому суттєво посприяла церковна політика австрійської держави у період просвітницького католицизму. Скасування єзуїтського ордену у 1773 році, а особливо секуляризація майна орденів, які за уявленнями просвітницького католицизму уважалися "некорисними", надала державі матеріальні ресурси та фінансування, частину з яких було використано на прискорення соціального урівноправлення становища у суспільстві греко-католицького духовенства. Було створено фонди підтримки бідних священників, фонди для

будівництва і облаштування нових храмів, стипендій для студентів-богословів, закладено основи підтримки сиріт і вдів греко-католицьких священиків.

Греко-католицьке населення, що проживало на території сучасної Східної Словаччини і Закарпаття, належало до великої Мукачівської єпархії, яка простягалась на території 13 комітатів. У 1818 році її західна частина, що сьогодні перебуває у складі Словаччини (за винятком західної частини Ужанського комітату), потрапила до юрисдикції новоствореної Пряшівської єпархії. Римокатолики, котрі проживали на цих землях, від XI століття і до 1804 року належали до Егерської дієцезії. Цього ж року також було засновано Кошицьку єпархію, до якої належала територія Шаришського, Земплінського, Ужанського та Абовського комітатів, і Сатумарську єпархію, до якої належали католики з підкарпатських комітатів. Таке переплетення єпархіальних кордонів у XVIII столітті призвело до конфліктів, пов'язаних із церковною юрисдикцією, що ускладнювали відносини між духовенством та відносини на рівні церковної ієрархії. Зміни відбулись лише після "повторного підтвердження" існування Мукачівської єпархії у 1771 році зі сторони Папського Престолу та угорського короля, коли обидві місцеві церкви були повністю урівняні в правах. За часів панування Марії Терезії та Йосифа II політика держави по відношенню до місцевих греко-католиків характеризувалась зусиллями, спрямованими на їх правову та суспільну незалежність. Окрім необхідності зміцнити церковні взаємозв'язки переважно у периферійних регіонах Габсбурзької монархії, це було спричинене намаганням використати особливий статус греко-католицького духовенства, яке у переважно сільському *рутенському* суспільстві було єдиною освіченою верствою населення.

Через деякий час відносини між католиками обох обрядів покращились, більш інтенсивними стали також взаємини в усій північно-східній стороні Королівства Угорського. Їх об'єднували також спільно вшановувані паломницькі місця (Левоча, Габолтов, Маріапоч, Клокочов, Красний Брід) і зв'язки між чернечими спільнотами, особливо між францисканцями, єзуїтами, василіанами та ін. У змішаних містах і селах звично укладались змішані шлюби, що суттєво прискорило проникнення різних форм народної побожності, релігійних звичаїв і загалом процес акультурації.

Таким чином, після прийняття унії західна частина Мукачівської єпархії стала важливим "мостом", що з'єднував місцеву Греко-католицьку церкву із західним, латинським, середовищем. З часів заснування Мукачівської єпархії з кінця XV століття до 1711 року мукачівські єпископи були переважно галицького походження. У Галичині вони отримали богословську та духовну освіту і підтримували з тамтешнім середовищем тісні зв'язки. Вони купували літургійні книги у галицьких друкарнях та монастирях, звідти традиційно приїжджало духовенство, і спільно розглядали норми, що стосувались церковної дисципліни та практики богослужіння (Замойський Синод 1723 року) тощо. Надалі мукачівські єпископи походили майже виключно з греко-католицьких парафій, що знаходились у найзахіднішій стороні єпархії, на Спиші. Серед них були Іоанн Йозеф Годермарський (1707 – 1715), Шимон Штефан Ольшавський (1733 – 1737), Михайло Мануїл Ольшавський (1743 – 1767), Іоанн Брадач (1767 – 1772). Освіту та духовне становлення вони отримали у Трнавському єзуїтському університеті, в якому з 1704 року завдяки фундації щороку мали можливість навчатись клерикали з Мукачівської єпархії.

Релігійний розвиток і церковні відносини у “довгому” ХІХ столітті

“Довге” ХІХ століття – як називають історики період, що розпочинається Французькою революцією та завершується початком Першої світової війни – принесло значні зміни в усі сфери суспільного розвитку. Процеси суспільної модернізації проявились також у церковному житті та різних формах прояву релігійності. За панування Йосифа ІІ було впроваджено церковні реформи, якими скасовано більшість обмежень релігійного життя для підтримуваних державою церков: Євангелічної церкви аугсбурзького віросповідання, Реформованої і Православної церкви. Релігійні громади, що були досить великими, могли вільно створювати нові парафії, будувати храми, парафіяльні споруди. Підтримувані державою церкви отримали автономний статус у сферах освіти, релігійного виховання і церковної дисципліни. Йосиф ІІ також ініціював прийняття багатьох законів, спрямованих на незалежність єврейського населення. Євреї поступово, в прямому і переносному значенні, виходили з гетто, могли навчатись у різного типу школах, для них відкрились нові можливості працевлаштування, і таким чином вони вийшли на довгу дорогу громадянської незалежності. Католицька церква залишилась у статусі державної релігії, що найбільш виразно проявлялось у важливій ролі католицького духовенства у політичному житті, в правовому регулюванні змішаних шлюбів і питанні виховання дітей, у обов’язковості католицьких церковних свят тощо. Ліберально орієнтована протестантська шляхта у першій половині ХІХ століття, а найбільш інтенсивно у так званий період впровадження реформ (1825 – 1848), вела боротьбу за повну юридичну рівність усіх релігій, визнаних державою. В революційний період 1848-1849 років на засіданні сейму були прийняті “Березневі закони”, 20-а стаття яких впроваджувала

принцип абсолютної рівноправності та *“повну рівність та взаємність”* усіх конфесій. Рівність стосувалась також сфери фінансування потреб церкви та школи. Таким чином Католицька церква втратила в Королівстві Угорському статус державної релігії. По відношенню до інших церковних спільнот Католицька церква перестала займати більш високе чи більш вигідне положення, що було повторно підтверджено законом у 1868 році.

У регіони Габсбурзької монархії, що перебували на периферії (сюди належала й сучасна Східна Словаччина і Закарпаття), ці суспільні зміни приходили пізніше та відбувались з певними особливостями. Такі відмінності були спричинені, по-перше, великим різноманіттям представлених церковних спільнот, а також інтенсивністю міжконфесійних контактів та стійкістю місцевих норм і при зви чає ності до тиску “зверху”. Безконфліктні у своїй більшості стосунки між віруючими окремих конфесій, а також між священиками, котрі провадили діяльність поряд у тому ж самому селі чи місті, переносились також на рівень церковної ієрархії. Розповсюдження змішаних шлюбів було важливим фактором, який згладжував грані конфліктів і призводив до формування виключно толерантного середовища у європейському контексті.

Однак з наступом національних рухів та націоналізації суспільства до церковного середовища переносились конфлікти, зумовлені етнічною та мовною приналежністю. У багатомовному середовищі, насамперед у містах, де спілкувались чотирма або п’ятьма мовами, у церковному управлінні, шкільній освіті та загалом у публічному просторі за утискання інших мов популяризувалась державна угорська мова. Мадяризація мала найбільш помітний вплив на представників державного і суспіль-

ного управління та на духовенство Римо-католицької, а особливо Греко-католицької церкви. Це була одна з причин, через яку на початку ХХ століття на Закарпатті і у Східній Словаччині проявились тенденції до переходу від Греко-католицької церкви до Православ'я. Вони підтримували досвід подорожей десятків тисяч русинських і словацьких емігрантів до заморських країн, де було налагоджено контакти з російськими православними спільнотами. Спочатку йшлося про окремі випадки, однак поступово вони набували більш масового характеру. У 1912 році до Православ'я себе публічно відносили приблизно 30 000 віруючих. Представники Королівства Угорського сприймали цей рух негативно, як загрозу цілісності держави, і такою самою була реакція греко-католицької церковної ієрархії. У 1904 і 1913 – 1914 роках у Мараморошському Сиготі відбулись два процеси над православним духовенством і віруючими, котрих було звинувачено у державній зраді і діяльності, спрямованій проти інтересів Греко-католицької церкви. На тлі навернення до православ'я були помітні національні та соціальні мотиви, що мали місце також після виникнення Чехословаччини і сприяли подальшому ширенню Православної церкви у цьому регіоні.

Література:

- HARAKSIM, L.: *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava 1961.
- Lacko, M.: *Užhorodská únia*. Roma 1959.
- MAREK, P. – LUPČO, M.: *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století. Prolegomena k vývoji pravoslaví v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi v letech 1860 – 1992*. Brno 2012.
- MOLNÁR, M. – ADAM, J. (eds.): *Kresťanstvo v dejinách Zemplína*. Michalovce, Prešov 2010.
- PELESZ, J.: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Vol. 1., 2. Würzburg 1878.
- ПЕКАР, А.: *Нариси історії церкви Закарпаття. Том I*. Рим 1997.
- ПЕКАР, А.: *Нариси історії церкви Закарпаття. Том II*. Рим, Львів 1997.
- SEDLÁK, P.: *Kresťanstvo na území Košického arcibiskupstva (od počiatkov do roku 1804). Dejiny Košického arcibiskupstva. Zv. III*. Prešov 2004.
- ŠOLTÉS, P.: *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava 2009.
- УДВАРІ, І.: *Причинки до історії Підкарпатських Русинів ХVІІІ. століття. Дослідження з історії культури і мови*. Ужгород 2000.
- ZUBKO, P.: *Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia. I, II*. Ružomberok 2009.

З кінця ХІХ – початку ХХ століття завдяки еміграції і налагодженню контактів із західноєвропейським, а особливо північноамериканським, середовищем розширювались також менші протестантські релігійні групи: адвентисти, Свідки Єгови, баптисти, назаряни та інші.

Східна Словаччина і Закарпаття є складовими частинами більшого прикордонного регіону, де переплелись впливи християнського Заходу і Сходу. Це проявилось у запозиченні візантійсько-слов'янським середовищем елементів латинської обрядової традиції, її форм народної побожності (Гроб Господній, Віфлеєм, молитва на вервиці, святість Хресної дороги), і, навпаки, наприклад, запозичення культу ікон, більш суворих правил посту, святкування церковних свят за Григоріанським та Юліанським календарями. Розташування на периферії та бідність регіону були причиною більш повільного проникнення нових художніх напрямків та стилів і збереження багатьох архаїчних форм. Це добре помітно, наприклад, у сакральній архітектурі, де збереглась більшість пам'яток (романські та ранньоготичні храми, дерев'яні церкви східного обряду та ін.), які у інших регіонах змінили сучаснішими стилями будівництва, дорожчими матеріалами і техніками.

Особливості сакральної архітектури та символіки християнських церков на сході Словаччини: вступ до проблематики

■ **Міхаела Калінова**

Історичний розвиток та зміна суспільних умов призвели до поступового розгалуження різних напрямків християнства, що з часом відокремились один від одного і навіть конкурували та боролися між собою. З християнського духовного концепту у минулому поступово виникло багато християнських релігійних рухів, що зумовили виникнення кількох християнських церков. Деякі з них впродовж історії втратили актуальність чи були жорстко пригноблені і поступово припинили своє існування, або досі існують лише у деяких місцевостях, наприклад, катари, гусити, анабаптисти або перехрещенці (в Словаччині їх називають також габани), аміші та мормони. Інші й досі залишаються діючими церквами. З християнських церков у нас це, насамперед, Римо-католицька церква, Євангельська церква аугсбурзького віросповідання, Греко-католицька церква, Православна церква, Реформована церква – кальвіністи та єврейські релігійні громади.

Кожна церква створила для себе особливу символіку. Оскільки духовна основа християнських церков є спільною, то й символи за більшістю аспектів є однаковими. Типовим прикладом є хрест, форм якого є дуже багато. Завдяки традиціям та подальшому історичному розвитку маємо декілька типів хрестів, які однаково використовуються неоднаковими християнськими церквами; водночас, одні й ті ж церкви у різних регіонах використовують різні хрести. З цієї причини не є можливим «закріпити» за певною конфесією конкретний хрест, хоча деякі церкви мають саме так.¹ Символіка окремих церков спостерігається, найперше, в їхніх культових спорудах, архітектурі чи художньому мистецтві, які є частиною вираження духовної культури та релігійних принципів.

Східна частина території Словаччини є частиною ширшого культурного регіону, що охоплює сучасну східну територію Польщі, України та Угорщини, та є граничною територією, де зустрічаються

1/ Детальніше за посиланням: www.facebook.com/VladykaMilanOdpoveda/posts/1593881140901943

західна та східна християнські церкви. Тут відбувається взаємопроникнення двох культурно-релігійних конгломератів, латинського та візантійського, тобто Римо-католицької церкви, яка є прямою наступницею так званої Західної церкви з літургією римського обряду, і Православної церкви, яка є духовним та культурним спадкоємцем Візантійської церкви з літургією грецького, тобто східного обряду.²

У ході історії, внаслідок зіткнення інтересів та боротьби за сфери впливу Римо-католицької та Візантійської (або пізніше Православної) церков, у даному регіоні сформувалась група населення, що використовувала під час своїх релігійних обрядів саме східну, так звану грецьку, літургію. Важливу роль у цьому процесі відіграли також новосельці, котрі заселили дану територію під час різних хвиль заселення (колонізацій), прибуваючи переважно з південних та східних регіонів Карпат. Однією з найбільших таких хвиль заселення було прибуття біженців, що рятувалися від турецької загрози у XVI і XVII століттях. Звісно ж, ці люди приносили з собою й свою віру. Оскільки вони походили з регіонів, де домінувала так звана грецька літургія, з їх прибуттям вона почала природно поширюватись. Таким чином, ці віруючі стали основою уніатської церкви, з якої в 1646 році Ужгородською унією в Ужгороді було утворено Греко-католицьку церкву. Однак з XVI століття тут паралельно поширювався також виразний реформатський рух, який до певної міри був зумовлений опозицією місцевої шляхти по відношенню до центральної влади Габсбургів. Цей рух сприяв виникненню місцевих ре-

формованих громад віруючих – кальвіністів, а також формуванню спільнот Євангельської церкви аугсбурзького віросповідання. Такий історичний розвиток на території Східної Словаччини сприяв тому, що саме тут сформувалося суспільство з великим різноманіттям християнських віросповідань.

Символіка в архітектурі Римо-католицької церкви

Символіка у сакральній архітектурі використовується з часів раннього середньовіччя. У даній частині ми зосереджуємо увагу на архітектурі церков, хоча сюди, звісно, належить також й архітектура монастирів, соборів, різних місць паломництва, хресних доріг, капличок або менших декоративних елементів ландшафту, наприклад, придорожні хрести, придорожні каплички, кладовища та ін.

Свою особливу символіку може мати вже вибір плану розташування. У кожній церкві поступово сформувались певні типові архітектурні плани. У Римо-католицькій церкві найбільш поширеним типом церкви є однефна будівля з прямокутним або напівкруглим святилищем – базиліка, ротонда або будівля з центральним розташуванням. Що стосується більш монументальних церков, у плані часто використовується, наприклад, форма латинського хреста, тобто до поздовжнього нефу доданий поперечний неф, що відокремлює святилище. У період середньовіччя церкви символічно розташовували святилищем на схід, тобто до місця Розп'яття Христа. У нові часи цього правила вже не дотримувались.

У регіоні південно-східної Словаччини як приклад розташування ротонди мож-

2/ Розвиток релігії у даному регіоні більш детально розглядає у своїй статті П.Шолтес.

на навести залишки колишньої ротонди в Михайлівцях, датованої XI століттям. Реконструйований кам'яний фундамент цієї ротонди знаходиться перед сучасною парафіяльною церквою. Типовими прикладами однефних церков є церкви у Великій Трні, Малій Барі, Брегові, Чічаровцях або у Стреді-над-Бодрогом. Часто це цегляні церкви з XIII століття, архітектура яких позначена відчутним впливом Північної Італії. Будівлі приваблюють різноманітними декоративними мотивами, створеними з цегли, такими як дентикули³, аркатурні фризи⁴, лізени⁵ та ін., з використанням типово романських напівкруглих вікон та порталів. З християнської символіки, яка тут використовується, можемо навести приклад розпису на тимпанах⁶ вхідних порталів із зображенням Діви Марії з Ісусом, яку возвеличують ангели (Велика Трня), що символізує божественну захисницю і покровительку віруючих, або рельєф двоарамного хреста на тимпані порталу у Стреді-над-Бодрогом як символ Розп'ятого Христа.

У готичній сакральній архітектурі зберігається однефна споруда, проте святилище має переважно полігональне завершення. Цей тип розташування збережений, наприклад, у Святушах, Свилиці, Требішові. Архітектура церков часто буває оздоблена багатими скульптурними барельєфами, що мають символічне значення. Наприклад, символічні мотиви можемо зустріти на

замкових каменях склепін: баранця з прапором як символ Агнця Божого, принесеного в жертву, але водночас переможного Христа. Аналогічним чином бувають також майстерно виконані капітелі стовпів або пілястрів⁷, на яких зображені біблійні сцени або різні символи. Церкви прикрашені яскравими настінними розписами з багатою іконографією. Найчастішими мотивами розписів є христологічний цикл зі сценами з життя Христа або святих, на честь яких освячені церкви. В Земпліні типовим прикладом таких розписів є, наприклад, Каплиця Святого Архангела Михаїла у монастирі премонстрантів у Лелесі. На прикладі цих розписів можна показати іконографію святих та їх зображення. При зображенні святих поступово встановився певний тип сцени, відповідний вигляд для кожного святого. Кожному святому було приділено певний атрибут, який його символізує і переважно пов'язаний з однією з важливих подій його життя. Наприклад, у Каплиці Святого Михаїла в Лелесі є яскравий настінний розпис зі сценою Страшного суду. Тут є сцена з Архангелом Михаїлом, котрий у день Страшного суду зважає на терезах душі воскреслих людей і розділяє їх на обраних, що потрапляють до раю, і проклятих, котрі потрапляють до пекла. Типовим атрибутом архангела Михаїла у даному випадку є терези. Іноді його зображають з мечем, як переможця над впалими ангелами.

3/ Дентикули (зубчики) – архітектурний декоративний елемент, що часто зустрічається у верхній частині фасадів романського стилю. Має вигляд горизонтальної смуги, утвореної з кубиків – зубчиків, що вискладані насвксіс один за одним.

4/ Аркатурний фриз – архітектурний декоративний елемент, що виступає за площину фасаду; має вигляд горизонтального ряду арок.

5/ Лізени – вертикальні, плоскі пасма без прикрас, що виступають за площину фасаду, виступи.

6/ Тимпан – внутрішнє поле фронтона, оточене карнизами (має форму трикутника, напівциркульної або стрільчастої арки), знаходиться над входом до будівлі або над вікнами.

7/ Пілястр – елемент архітектури, що має вигляд виступу зі стіни у формі неповного стовпа або колони у формі півкола, спіралі або прямокутника. Виконує несучу або декоративну функцію.

Поступово усталились зображення певних груп святих, наприклад, чотири отці Церкви, чотири євангелісти, два-надцять апостолів і т.д. Щоб їх було легко впізнати, кожен із них зображується з власним атрибутом. Наприклад, чотири євангелісти: символом Луки є крилатий телець або бик, Марка – лев, Іоанна – орел, а Матвія – людина. Якщо взяти до прикладу апостолів, Петро зображений з ключами від царства Небесного, Андрій з так званим андріївським хрестом у формі літери Х, на якому він був розп'ятий і т.д.

Саме настінні розписи є джерелом основної символіки та іконографії, деякі елементи якої поступово стали універсальними символами. Наприклад, використання голуба як символу Святого Духа відоме зі сцени Благовіщення Діви Марії або із зображення Святої Трійці. Літери А-Ω – перша та остання літери грецької абетки – використовуються як символ початку і кінця усіх речей і часто зображуються, наприклад, на книзі, чим символічно вказують на Біблію. Подібним символом є око в трикутнику як символ Бога, Отця всевидячого і всезнаючого.

Далі в розвитку сакральної архітектури у межах Східної Словаччини впродовж XV століття найбільш яскравою реалізацією є будівництво Собору Святої Єлизавети Угорської в Кошицях, який є прикладом високої готики. Близько 1500 року вже проявляються пізньоготичні тенденції, які можемо спостерігати, наприклад, у Церкві Святого Егідія в Бардієві або Церкві Святого Миколая у Пряшеві.

Інтер'єри церков у готичний період багато прикрашені особливо цінним облаштуванням. Найбільш важливим є головний вівтар, що домінує у східній частині святилища. На ньому зображений головний покровитель церкви, на честь котрого вона освячена, і котрий водночас був також покровителем даного міста. Наступними визначними елементами облаштування церкви є бічні вівтарі, розташовані по обидві сторони центральної арки, або біля колон чи бічних стін нефу. Важливу роль відіграє купіль, яка розташована зазвичай у північній стороні біля центральної арки, що відокремлює неф церкви від святилища. У святилищі для збереження Пресвятої Євхаристії споруджується так званий пастофорій⁸ – споруда у вигляді вежі зі скринькою, розміщена у північній частині святилища біля головного вівтаря. Однак такі споруди часто можуть мати більш скромний вигляд – скульптурної ніші, закритої металевою сіткою.

Реформовані церкви: євангелісти аугсбурзького віросповідання, реформована церква – кальвіністи

У XVI столітті Реформація Лютера дуже швидко поширилась також на територію Угорського королівства. З XVI століття в архітектурі церков спостерігається насамперед відхилення від досі застосовуваної багатої системи розпису сакральної архітектури, в якій використовувалось оздоблення живописом та скульптурами. Парафії, які під впливом місцевого землевласника прийняли Реформацію, згодом упорядковували

8/ Пастофорій або ж санктуарій – елемент інтер'єру, пристінна кам'яна споруда у вигляді вежі, часто дуже багато декоративно оздоблена. Її основним елементом є закрите вмістилище-скринька, у якому знаходиться Пресвята Євхаристія – гостія. Так звана скринька розміщена на підвищенні, що має форму високої ніжки, інколи з невеликими сходами. Завершує споруду вежа, багато декорована пінаклями.

старі церкви згідно з канонами Реформації. Усі церкви спочатку побілити та покрили настінний розпис, який суперечив концепції помірності і, за переконанням руху Реформації, відвертав увагу від справжньої духовної мети. Акцент було зроблено на проповіді та індивідуальному переживанні релігійності, що означало, що у центрі уваги опиняється Слово Боже, і відповідно набагато більшого значення надається кафедрі. Проповіді були призначені для віруючих, від котрих вимагалась активна присутність. Оскільки Євангельській церкві після посилення рекатолізації була дозволена лише обмежена кількість церков, підвищувалися вимоги до їх вмістимості, тому до нефів у церквах часто додатково добудовувались емпори⁹. Багаті мистецькі цикли настінних розписів у старих церквах були замальовані білою фарбою і замінені на прості розписи декоративного характеру. З церков були видалені бічні вівтарі, а головні вівтарі були переобладнані, або іноді їх прямо на місці в кінці святилища замінили казальницями. Головний вівтар з іконографічного погляду був обмежений христологічною або богородичною тематикою. З церков зникають усі святі та зображення їхніх житій. Тут не використовуються сповідальниці, які з XVII століття починають поширюватись у католицьких церквах.

Ще радикальнішими були церкви, що позбавлялись прикрас, як у випадку Реформованої церкви, яка дотримується строгого пуризму в оздобленні. З інтер'єру церкви зникає також головний

вівтар. Домінантою облаштування стає казальниця, розташована або на місці відгородженого, у минулому головного, вівтаря, або на бічній стіні у центрі простору нефу. Її доповнюють круглий стіл та купіль. У деяких випадках відбувається також зміна внутрішнього облаштування церкви. Святилище перестає виконувати функцію літургійного центру храму і стає складовою частиною головного гуртуючого простору, що заповнений церковними лавами. На вежах реформованих церков немає латинського хреста, його місце займає символ півня або зірки.

Ці зміни вплинули також на розташування та архітектуру новозбудованих церков, причому проявилась істотна відмінність між архітектурою римо-католицької церкви та архітектурою реформованих церков. Реформовані церковні громади у сучасній Західній та Центральній Словаччині були під більшим тиском рекатолізації зі сторони держави та Католицької церкви. Це знайшло свій відбиток також у їх сакральній архітектурі. У 70-х роках XVII століття вони втратили усі свої храми. Нові церкви, сьогодні молитовні будинки (ораторії), могли будувати лише на основі Шопронських статей, прийнятих на сеймі у 1681 році. У кожному комітеті, що знаходився на території до межі сучасного Спішу і Зволеньського комітату, можна було побудувати дві так звані "артикулярні" церкви. Вони могли бути лише дерев'яними, розміщеними на околиці населеного пункту, побудовані впродовж року, без вежі, і вхід

9/ Емпора – трибуна або хори. Мається на увазі трибуна у західній частині нефу церкви, яка була виділена як репрезентативне місце для землевласника. Він як правило тримав патронат над церквою, що означає, що він фінансував будівництво церкви, а потім її утримував. Тому він мав право на таке виокремлене почесне місце. Інколи емпори мали окремих вхід із зовнішньої сторони, який був з'єднаний прямо з панською садибою. Від цього й походить назва цілої групи церков – так звані «панські емпорні церкви».

не міг знаходитись зі сторони вулиці. У Східній Словаччині до цього регіону належав лише Спішський комітат, тому єдина “артикулярна” церква збереглась у Кежмарку. Східна Словаччина і Закарпаття згідно з Шопронськими статтями належали до іншого регіону, де за протестантськими громадами мали право залишитись ті храми, які вони на той час використовували. Впродовж XVIII століття, після прийняття 1781 року «Патенту про толерантність», вже й протестанти мали право будувати нові муровані церкви, проте продовжували існувати деякі строги обмеження в будівництві: наприклад, вхід не міг знаходитись зі сторони вулиці, і храми мали бути без вежі. Через це реформовані церкви – це на вигляд прості, строги будівлі прямокутної форми із плануванням у формі зали, що стало результатом згаданих обмежень, а також їх власного пуристського підходу до оздоблення. Римо-католицька церква реагувала на ці події рекатолізацією, у якій важливу роль відігравали нові чернечі громади, наприклад, Товариство Ісуса – єзуїти, пауліни або піари. Під час рекатолізації у сакральних пам'ятках повторно використовувались багаті, з декоративного та іконографічного погляду складні програми як настінного оздоблення, так і оздоблення скульптурами та ліпниною.

Греко-католицька і Православна церква

У храмах Греко-католицької та Православної церкви домінує центральне розташування, що походить з візантійської архітектури. Однак в регіоні Східної Словаччини використовуються в основному поздовжні тридільні дерев'яні храми – церкви, деякі з яких збережені ще з XVII – XVIII століття. Ми виділяємо первинний бойківський тип, який на нашій території практично не зберігся. В наш час його можна зустріти, насамперед, на Закарпатті, з нього виник лемківський

тип (Іновце, Тополя, Руський Потік, Грабова Розтока, Шмиговець, Руська Бистра, Крайне Черно). Тридільне планування має також символічне значення, оскільки символізує Святу Трійцю. Бабинець символізує землю, неф з іконостасом – небо, а вівтар у святилищі – вищу сутність.

Лемківський тип церков називається також русинсько-українським і зустрічається в регіоні Низьких Бескидів, в районі Бардієва. Він має тридільне планування, утворене трьома зрубами, але з домінуючою західною вежею, що має не зрубову, а стовпчасто-каркасну конструкцію і квадратну форму. Вежі звужуються догори у формі конуса й іноді на другому ярусі мають так звану кімнатку.

З XVIII століття на зміну тодішній характерній дерев'яній архітектурі приходить мурована однефна сакральна архітектура, переважно з напівкруглим святилищем. Будівництво цих храмів стає можливим завдяки офіційній державній підтримці Габсбургів, що надається після консолідації політичних зв'язків та емансипації Греко-католицької церкви. Відхід від дерев'яної архітектури пришвидшила постанова Йосифа II, відповідно до якої підтримку з Релігійного фонду могли отримати лише храми, побудовані з міцного матеріалу – цегли або каменю.

У греко-католицьких та православних церквах святилище від нефу відокремлює перегородка – іконостас. Це дерев'яна стіна, яка має традиційну структуру та архітектурну композицію. Спочатку це була низька, а з XIV століття – висока різьблена конструкція, що простягалась від підлоги до стелі. У нашому регіоні іконостас як окремий архітектурно-мистецький компонент сформувався очевидно вже у XIV-XV столітті. Характерною є ідентична система конструк-

ції, строге розташування ікон згідно з літургійно прописаним каноном, який визначає їх кількість та композицію¹⁰. На наших теренах іконостас досяг вершини свого розвитку наприкінці XVI – на початку XVII століття.

Оздоблення інтер'єру церков, особливо північної стіни, на якій не було вікон, доповнюють настінні розписи (Потоки, Кожухівці, Кожани). У розписах та іконах відображені сюжети з Євангелія, відтворено історію Христа, Богородиці, Святого Юрія, Святого Михаїла, Святого Димитрія, Святої Параскеви, пророків, євангелістів, апостолів і Отців Церкви. Символіка у зображенні цих святих багато у чому подібна до зображень у

римо-католицькій церкві. Святі Східної церкви впізнавані також завдяки типовим символам і характерному зображенню або сценам, наприклад, Святий Юрій на коні зі списом бореться з драконом, Святий Михаїл з полум'яним мечем та ін.

Відмінності в архітектурі окремих християнських церков часто зумовлені, насамперед, їх особливим духовно-релігійним спрямуванням та практичними вимогами, необхідними для здійснення релігійних обрядів або дотримання літургії, чи проведення різних таїнств. У деяких випадках окремі архітектурні форми набули своєрідної символіки, що репрезентує дану церкву.

Рекомендована література:

- BIEDERMANN, Hans: *Lexikón symbolov*. Bratislava 1992.
 BLAŽÍČEK, O. J. - KROPÁČEK, J.: *Slovník pojmů z dějin umění*. Praha 1991.
 ČÍŽEK, A.: *Synaxár. Životy svätých*. Prešov 1998.
 HALL, J.: *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha 1991.
 HEINZ-MOHR, G.: *Lexikon symbolů*. Praha 1999.
 HEROUT, J.: *Slabikář návštěvníků památek*. Praha 1980.
 HEROUT, J.: *Staletí kolem nás*. Praha 1981.
 KOCH, W.: *Malý lexikon architektúry*. Bratislava 1971.
Lexikon der christlichen Ikonographie, 8 zv. Freiburg u.a. 1994.
 LIŠKA, A. – GOJDIČ, I.: *História a architektúra gréckokatolíckych murovaných chrámov tereziánskeho typu na Slovensku*. Prešov 2015.
 NOVOTNÝ, A.: *Biblický slovník. I. a II. díl*. Praha 1992.
 ONDRUŠ, R.: *Blízky bohu a lidem*. Bratislava 1991.
 PFLEIDERER, R.: *Atributy světců*. Praha 1992.
 REMEŠOVÁ, V.: *Ikonografie a atributy svatých*. Praha 1991.
 SKRUŽNÝ, L.: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996.
 STUDENÝ, J.: *Křesťanské symboly*. Olomouc 1992.
 TAJKOV, P.: *Sakrálna architektúra 11. – 13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*. Košice 2012.
 RULÍŠEK, H.: *Postavy, atributy, symboly*. České Budějovice 2006.

<http://www.obnova.sk/slovník>
<http://slovníky.juls.savba.sk>

10/ Детальніше за посиланням: <http://www.zoe.sk/?zoopedia&heslo=Ikonostas>

Що нас об'єднує, а що розділяє

розробка уроку

Час: 45 хвилин

Цілі

- скласти уявлення про відмінність (іншість) людей (в межах даного заняття - конфесійну, але рекомендуємо розширити до інших різновидів відмінностей)
- зрозуміти засади окремих християнських деномінацій
- навчитися поважати прояви побожності різних деномінацій
- зрозуміти, що різні конфесії, незважаючи на відмінності, мають багато спільного

Обладнання та матеріали

- ✓ роздруковані тексти з розповідями представників духовенства про церкви (5 наборів)
- ✓ 4 x 4 конверти з фрагментами текстів
- ✓ 3D-моделі церков та обладнання їх для перегляду
- ✓ 4 аркуші паперу для фліпчарту + звичайний або малярський скотч

Підготовка

- 4 тексти з додатку роздрукуйте у 5 екземплярах (4х5 аркуші = 20 аркушів) і сформуєте з них 5 наборів (у кожному наборі 4 аркуші з 4 різними деномінаціями). Один набір відкладіть, не розрізаючи. Інші 4 набори послужать як робочий матеріал для 4 груп учнів. Для кожної з груп підготуйте матеріал наступним чином:
 - Візьміть 1 набір і порозрізуйте тексти на фрагменти.
 - Розрізані фрагменти розкладіть за цифровим кодом від 1 до 4 (код – зліва на фрагменті) у 4 конверти (з кодом 1 – у перший конверт, 2 – у другий, і т.д.). Таким чином Ви сформуєте набір для однієї групи.
 - У такий же спосіб підготуйте ще 3 набори для інших 3 груп. В результаті Ви повинні отримати 4х4 конверти.
- У чотирьох кінцях приміщення покладіть на парти по аркушу паперу для фліпчарту. На кожному з них буде напис: на першому – «ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА», на другому – «РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА», на третьому – «ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА», на четвертому – «РЕФОРМОВАНА ЦЕРКВА».
- Підготуйте техніку для роботи з 3D-моделями, що на сторінці www.inoveduc.eu

Хід заняття

1

5 хв

Розділіть учнів на 4 групи. Запропонуйте групам зайняти місце біля аркушів паперу для фліпчарту, які ви заздалегідь поклали на парти. Зверніться до груп, щоб кожна з них в межах своєї групи розділилась на 4 підгрупи (якщо у класі мало учнів, у деяких підгрупах може бути лише по одному учневі). Роздайте групам конверти – кожна група повинна отримати набір конвертів з фрагментами з різними кодами. Підгрупи розподілять конверти між собою – по одному конверту для кожної підгрупи.

Наприклад: у групі біля аркуша з написом «РЕФОРМОВАНА ЦЕРКВА» буде 4 підгрупи, кожна з яких матиме один конверт з фрагментами з однаковим кодом (цифри від 1 до 4 зліва на фрагменті). Зверніть увагу! В конвертах знаходяться уривки з текстів про усі чотири церкви, з Реформованою включно; у наступному пункті завдання учні будуть їх групувати. Те ж саме відбуватиметься у інших кінцях приміщення.

2

10 хв

Кожна підгрупа розділить фрагменти зі свого конверта на 2 частини: фрагменти, які на думку учнів мають відношення до церкви, назва якої записана у них на фліпчарті, та фрагменти, які не мають до неї відношення.

3

Роздайте кожній з груп аркуш з повним текстом розповіді представника духовенства відповідної деномінації і попросіть групи, щоб вони перевірили себе, чи правильні фрагменти вони дібрали.

4

10 хв

Далі зверніться до груп, щоб вони на аркуші для фліпчарту записали важливу інформацію про свою деномінацію за наступним планом:

- а. Церкви – архітектура та символи (фрагменти під номером 1)
- б. Церкви – інтер'єр та оздоблення (фрагменти під номером 2)
- в. Люди в церкві – духовні особи, чоловіки, жінки... (фрагменти під номером 3)
- г. Богослужіння – ознаки та процес (фрагменти під номером 4)

Після цього учні за допомогою скотча прикріплюють свої аркуші на стіну.

5

10 хв

Порозмовляйте з учнями про те, що об'єднує усі ці конфесії, також про те, чи розуміють вони, чому конфесії по-різному виражають свою віру.

6

10 хв

Підготуйте техніку для перегляду 3D-моделей. Поступово знайомтесь з моделями храмів різних конфесій і цікавтеся в учнів, чи бачать вони риси, згадувані у попередній частині уроку.

Реформована церква

3	Мене звуть ХУ і я пастор у цій церкві.
4	Мій одяг дуже простий і під час богослужінь впродовж року не змінюється, він постійно чорний.
2	Як Ви можете бачити, в інтер'єрі нашої церкви немає жодних образів та скульптур, тому що у нашій церкві найважливішим є Слово Боже, яке ми слухаємо.
3	Церква не відкрита для віруючих у час, коли не ведуться богослужіння, тому що церква – це громада віруючих, а її приміщення є лише місцем їх зустрічі.
1	На вежах наших церков Ви не побачите хреста. Це пов'язано з масовим вбивством кальвіністів у Парижі під час Варфоломіївської ночі. Однак замість нього Ви можете побачити, наприклад, півня (як символ зречення Петра від Ісуса), віфлеємську зірку (символ, що вказує на місце, де можемо знайти Ісуса).
2	У нашій церкві немає вітваря – центром церкви є місце для проповідника, яке часто має форму кола і, як правило, розміщене у передній або центральній частині церкви.
3	У минулому діяли такі правила розміщення: увійшовши до церкви, жінки сідали у правій частині нефу, чоловіки – у лівій частині. Діти і сьогодні сидять справа від пресвітерія, а конфірманти (особи, що готуються до остаточного введення до складу церковної громади) – зліва.
4	Під час спільних зустрічей в храмі найважливішою є проповідь Слова Божого – у нашій церкві немає строгої літургії, під час Вечері Господньої ми п'ємо вино і їмо хліб у пам'ять про страждання і смерть Господа Ісуса Христа, але знаємо, що вино залишається вином, а хліб – хлібом. Тіло і кров Христа були принесені в жертву колись, і це неможливо повторити.
2	Колір тканин вітваря не змінюється, він завжди білий.
3	Пресвітери обирають мене на певний період. Найвища духовна особа у нашій церкві – єпископ.

Православна церква

3	Мене звуть ХУ і я є священником у цій церкві. У деяких країнах мене в народі називають «батюшка».
4	Віруючі приходять до нашого храму, щоб у Святій Літургії слухати Слово Боже, яке читаю я, священник, стоячи перед золоченим іконостасом, більшу частину літургії спиною до віруючих, що символізує мою пастирську роль. У церкві можна побачити також ікони св. Володимира та св. Ольги. Проте, тут ви не зустрінете жодної скульптури – їх у нас немає.
2	Центральною частиною храму є вівтар з престолом, який від центральної частини храму – нефу – відокремлює іконостас з Царськими воротами. Кожен іконостас повинен мати не менше двох рядів. У першому ряді з правої сторони Царських (Райських) воріт – ікона Спасителя, з лівої — ікона Богородиці. Справа від ікони Ісуса Христа знаходиться храмова ікона – ікона із зображенням тієї події чи того святого, на честь якого освячено храм.
3	У наших храмах під час богослужіння усі стоять – жінки зліва від входу, а чоловіки – справа. Для жінок діють і певні неписані правила щодо одягу. Вони мали б приходити до храму з покритою головою, одягнені у спідницю чи плаття, але не в штанах.
4	Над входом знаходяться хори, звідки дяк (псаломщик, хор) супроводжує співом Святу Літургію, виконуючи молитви, псалми, ін. релігійні пісні. Спів не супроводжується грою на музичних інструментах.
4	Через Царські ворота до святилища (вівтаря) входжу лише я, священник. Тут відбувається безкровна жертва, яку віруючі потім приймають під обома видами – хліб і вино, щоб таким чином розділити з Христом його жертву.
3	Єпитрахиль, грец. <i>epitrachilion</i> , (елемент одягу, те, що вдягають навколо шиї) – це символ священницького сану. Вона символізує благодать Святого Духа, що сходить від єпископа на священника під час його висвячення і дає священнику право священного дієства – таїнства. Без єпитрахилі священник не може правити жодної служби.
1	Хрест на вежі храму є трираменним. Середнє рамено найширше, а нижнє рамено – скісне – відображає прагнення людини поєднати земне життя із небесами – з Богом.
1	У нашій церкві вежі храмів мають переважно купол у формі запаленої свічки, що символізує світло, до якого ми мали б прямувати від пільми гріха.
3	Віруючі можуть приходити до храму помолитись у будь-який час, коли храм відкритий і доступний для віруючих, але, насамперед, на спільні молитви або благословення важливих життєвих рішень.

Римо-католицька церква

3	Я духовний управляючий цієї церкви.
1	Основу церкви творить неф, напівкругле святилище і бічні нефи. При вході розташована ємність зі свяченою водою – кропильниця. Віруючі при вході до церкви занурюють пальці лівої руки у свячену воду і осіняють себе хрестом.
1	Вежа церкви зазвичай висока, це символізує мрію віруючих про життя після смерті. На вежі знаходиться хрест.
4	Віруючі приходять на месу (богослужіння), що складається з літургії слова і літургії жертви. Церква є відкритою для віруючих не лише під час меси. Віруючі можуть приходити сюди, коли хочуть помолитися Богу.
2	У святилищі спереду знаходиться жертвний стіл, зазвичай з каменю. Центром святилища є дарохранильниця, в якій зберігається Євхаристія і світить вічне світло. Також тут знаходиться образ або скульптура святого – патрона – на честь якого освячена церква.
4	У святилищі знаходиться також амвон (казальниця), з якої лунає Слово Боже, що читається з лекціонарія, співаються псалми і священник звертається до віруючих у гомілії (казанні).
3	Від II Ватиканського собору, який відбувся у 1962 – 1965 роках, віруючі більше задіяні у богослужінні, можуть читати з лекціонарія читання з Старого Завіту, Листи апостолів або Діяння. З Євангелія від Іоанна, Матвія, Марка або Луки читає лише священник.
3	Богослужіння веде священник, який стоїть, обернений обличчям до віруючих, таким чином разом з віруючими вони створюють одну спільноту. Священник має одяг різного кольору і вдягає його залежно від літургійних періодів. Під час богослужіння у святилищі разом зі священником сидять також міністранти (церковні прислужники). Інші віруючі сидять по обидві сторони церкви. Діти і молодь зазвичай сидять спереду.
4	На хорах над входом церкви розміщений орган, який супроводжує співи віруючих під час богослужінь.
2	Стіни церкви багато прикрашені образами і скульптурами святих, що зображують сцени з життя Христа, Діви Марії. Стіни прикрашені також образами Хресної дороги, а вікна, зазвичай, багато оздоблені вітражами. Справа у церкві знаходиться купіль, біля якої впродовж року стоїть великодня свічка пасхал, що символізує воскреслого Ісуса Христа. На свічці зображені літери грецької абетки – Альфа і Омега.

Греко-католицька церква

3	Вітаю вас у нашому храмі Святих Рівноапостольних – Кирила, Мефодія, Наума, Горазда, Ангеляра, Климента і Сави, я священник у цьому храмі.
1	Наш храм новий, він був збудований у 2000 році, цьому відповідає і стиль споруди. Основа храму має форму квадрату з напівкруглим святилищем, храм побудований у напрямку схід-захід.
1	Порівняно низьку вежу храму утворює напівкруглий купол, будівля нагадує східну архітектуру. Хрест на куполі – трираменний, усі три рамена паралельні, середнє рамено найширше.
2	На стіні святилища намальована фреска Пресвятої Богородиці, так звана Оранта. Це один із найдавніших способів зображення Богородиці. Діва Марія має підняті догори руки і відкриті долоні. Такий жест означає звернення до неба, те, що Божа Матір постійно молиться за нас перед своїм Сином. Дитина на її грудях – це символ того, що мова йде про Богородицю.
2	У святилищі знаходиться іконостас, за яким є кам'яний жертвний стіл.
3	Священик та церковні прислужники можуть увійти до святилища, священник – через Царські ворота, прислужники – через дияконські двері. Найбільший престол посередині призначений для єпископа.
4	Літургію священник служить, обернений спиною до віруючих, проповідь (казання) виголошує з амвону (казальниці).
3	Лавки для віруючих розташовані по обидві сторони храму. Використовуються тільки у певні моменти богослужіння. Під час літургії усі переважно стоять. Чоловіки та жінки стоять разом, діти та молодь – спереду. Люди, що супроводжують літургію співом, стоять вгорі на хорах.
4	Літургія складається з церковної служби слова і церковної служби жертвоприношення, під час літургії не використовуються музичні інструменти, велика частина літургії співається. Спів веде кантор, зазвичай чоловік, котрий має для цього голосові дані.
4	Літургія служиться українською мовою.

Звивисті стежки народу Божого

розробка заняття

Час: 10-90 хвилин

залежно від рівня складності та
обсягу тем, обраних для дискусії

Цілі

- скласти уявлення про відмінність (іншість) людей (в межах даного заняття - конфесійну, але рекомендуємо розширити до інших різновидів відмінностей)
- усвідомити різноманітність християнства з точки зору традицій та історичного розвитку
- з'ясувати, які відмінності між конфесіями існують досі, а які залишилися в минулому

Обладнання та матеріали

- ✓ список ключових подій з історії християнства (приклад у додатку)
- ✓ одна довга мотузка (протягнута через цілий клас) і багато коротших мотузок різної довжини

Опис завдання

Довгу мотузку натягніть через цілий клас, один кінець позначте числом 1, другий кінець числом 2000 (або актуальним роком нашого літочислення). Прикріпіть на стіні (або продемонструйте за допомогою проектора) список ключових подій з історії християнства. Список подій можете змінювати

залежно від того, якої мети Ви прагнете досягти виконанням завдання. Обговоріть з учнями кожну дату – обміркуйте її причини та наслідки. Кожну подію позначте вузлом на мотузці. Якщо у результаті події відбувався розкол церкви, приєднайте у цьому місці нову мотузку. Не уникайте також нагоди з'єднати дві лінії, якщо в історії відбулась такого роду подія (напр., Ужгородська унія). У результаті виникне візуалізована історія церкви, у багатьох місцях пов'язана, часто розгалужена, але на часовій лінії спрямована завжди вперед. Ця символічна візуалізація історії церкви призводить до різних дискусій, відповідно до задуму вчителя.

Приклади тем для дискусії з учнями

Скільки ліній в історії церкви вам було відомо досі?

Про які ви довідалися сьогодні?

З'ясуйте, як ваша сім'я мандрувала історією церкви. Що вам відомо про ваших предків? Накресліть шлях своєї сім'ї за таким зразком (це завдання можна задати також для виконання вдома).

Які лінії в історії церкви представлені на території нашого регіону? До якої країни-сусіда найбільше подібний наш регіон з точки зору конфесійного різноманіття?

Додаток – приклад важливих дат з історії християнства

- 60 – початок гонінь християн у Римі
- 313 – Міланський едикт
- IX століття – іконоборче повстання
- 910 – заснування монастиря у Ключі
- 1054 – Великий церковний розкол
(«Велика схизма»)
- 1209 – заснування Ордена францисканців
- 1415 – спалення Яна Гуса
- 1517 – початок німецької реформації
- 1646 – Ужгородська унія
- 1648 – Вестфальський мир
- 1781 – «Патент про толерантність»
- 1920 – урівноправнення усіх Церков у ЧСР
- 1962 – II Ватиканський собор

Хрест – символ християнства?

розробка уроку

Час: 45 хвилин

Цілі

- усвідомити значення символів та символіку як спосіб кодування інформації
- пізнати різноманіття символіки хреста у різних культурних та релігійних контекстах
- навчитися спостерігати за символікою у сакральній архітектурі

Обладнання та матеріали

- ✓ зображення хрестів з описом (на великому аркуші паперу або показати за допомогою проектора)
- ✓ зображення хрестів без опису для кожного учня (додаток)
- ✓ пронумерований список типів хрестів (на великому аркуші паперу або показати за допомогою проектора)
- ✓ 3D-моделі на веб-сторінці (www.inoveduc.eu)

Хід заняття

1
10 хв

Роздайте учням зображення хрестів без опису і поцікавтеся, які з хрестів їм відомі за назвами. Потім продемонструйте пронумерований список назв хрестів і зверніться до учнів з проханням поєднати зображення хрестів з назвами зі списку. Після цього покажіть учням зображення з відповідними номерами і попросіть, щоб вони звірили свої відповіді. Коротенько оцініть це змагання знань і здогадок.

2
15 хв

Обговоріть з учнями слова, які їм невідомі. Якщо у Вас є можливість, спільно скористайтесь інтернетом для пошуку додаткової інформації. Поговоріть з учнями про те, де вони бачили такі символи і чи було для них зрозумілим їх значення. Дискусію скеровуйте таким чином, щоб учні усвідомили, що символи є однією з форм кодування інформації. Спробуйте спільно з'ясувати, які з цих хрестів є християнськими символами, а які – ні. (Ви можете обрати й іншу характеристику, наприклад, які хрести за походженням з Африки тощо).

3
10 хв

Попросіть учнів, щоб вони переглянули сакральні об'єкти (3D-моделі) на сторінці www.inoveduc.eu. Які хрести їм вдалося знайти у кожній з церков? Проведіть дискусію про їхні знахідки.

4

5 хв

Запитайте учнів, що їх сьогодні найбільше здивувало. Подискутуйте про це, допоможіть їм знайти інші джерела інформації з даної тематики.

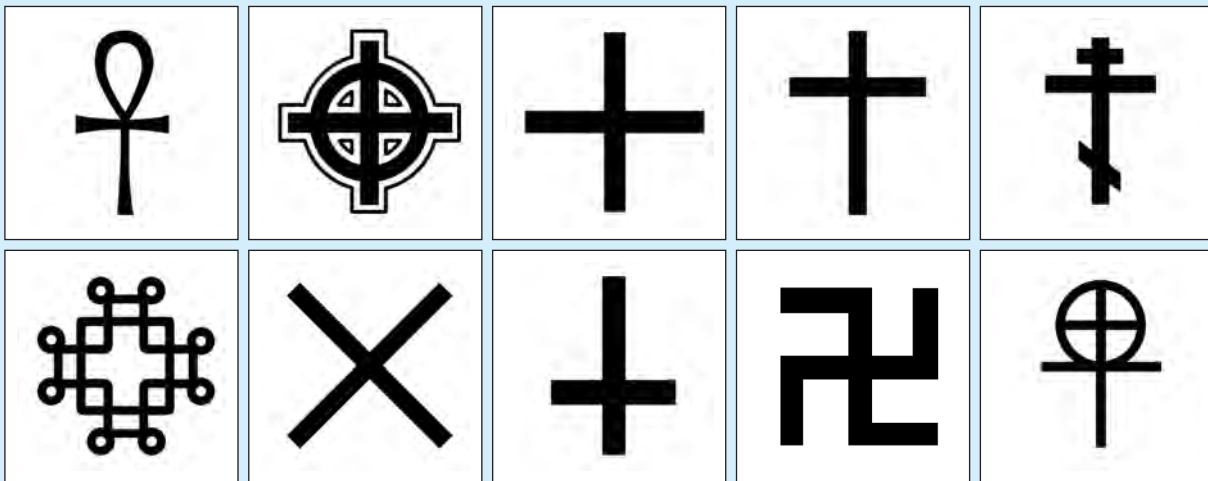
5

5 хв

На завершення скажіть учням, що використання символів хреста змінюється з часом і що сьогодні воно також не є однаковим у всіх країнах, як це зазначено у вступній частині статті Міхаєли Калінової про символіку християнських церков на сході Словаччини.

Додатки

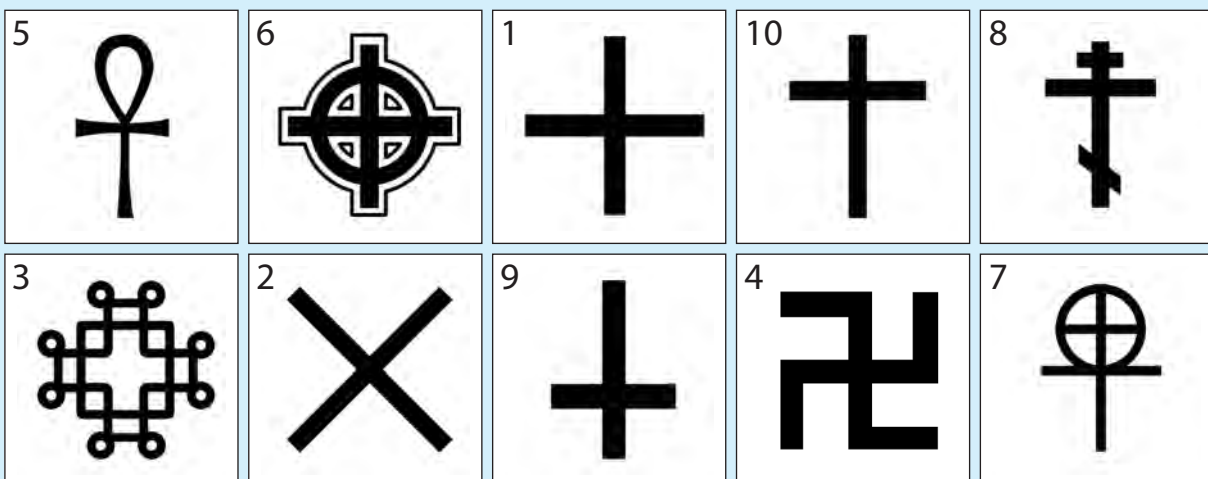
Зображення хрестів без назв

Пронумерований список назв хрестів

1. грецький	6. кельтський
2. андріївський	7. коптський
3. македонський	8. православний
4. свастика	9. хрест св. Петра
5. давньоєгипетський	10. латинський

Правильні відповіді

Церква як книга

розробка заняття

Час: 5 – 45 хвилин

на розсуд вчителя

Цілі

- навчитися використовувати технології як інструмент, що уможливляє навчання без необхідності відвідування конкретного об'єкта
- застосовувати знання про стилі архітектури
- познайомитися з визначною пам'яткою архітектури – церквою у Великій Трні

Опис завдання

Учні на сторінці www.inoveduc.eu повинні відкрити 3D-модель церкви у селі Велика Трня. Самі або з допомогою вчителя вони відшукують риси архітектурних стилів. Додаткову інформацію черпають з інтернету або літератури, яку вони мають у доступі. Разом шукають відповіді на питання, які можуть підштовхнути до роздумів про те, як той чи інший стиль архітектури може розповісти нам щось про історію та сучасне використання церкви.

Наприклад, чи пов'язана зміна архітектурних стилів із конфесійними змінами населення? Якщо так, то яким чином? Якщо ні, то з чим це пов'язано? Чому важко знайти реформовану церкву у романському стилі?

Спільне та відмінне регіонів сучасної Східної Словаччини та Закарпаття (від створення Угорського королівства до розпаду Австро-Угорщини)	1
Спільне та відмінне в історії регіонів Східної Словаччини та Закарпаття (з часу утворення Чехословаччини і до розпаду СРСР та ЧСФР)	9
Завдання: З Гуменного до Ужгорода	17
Олександр Духнович	21
Туристичне агентство	25

Релігійний розвиток Закарпаття та Східної Словаччини	27
Особливості сакральної архітектури та символіки християнських церков на сході Словаччини: вступ до проблематики	35
Завдання: Що нас об'єднує, а що розділяє	43
Звивисті стежки народу Божого	51
Хрест – символ християнства?	55
Церква як книга	57

Народна культура та традиційний спосіб життя у регіоні Східної Словаччини та Закарпатської України	59
До питання про національний склад (Східної) Словаччини	65
Українські говори карпатського ареалу	71
Традиційне будівництво на українсько-словацькому пограниччі	75
Завдання: Тітка й дядько чи пан та пані?	81
З майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи?	93
Сліпа карта Європи	101

Громадянство та громадянське суспільство	107
Завдання: Мережа взаємодії	121
Дрібні чи великі винороби?	125
Якщо громадянство не діє	131
Народ, нація: які вони за Конституцією?	135

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі	139
• Створення 3D-моделей об'єктів	142
• Презентація об'єктів через веб-інтерфейс	156
• Презентація об'єктів за допомогою віртуальної та доповненої реальностей	160
• Можливості застосування 3D-моделей об'єктів на уроках	163

Народна культура та традиційний спосіб життя у регіоні Східної Словаччини та Закарпатської України

■ Любіца Волянська

У текстах даної частини робочих методичних зошитів ми зосередили увагу на жителях, що населяли та населяють даний регіон (О. Мушинка), на мові, якою вони розмовляли і розмовляють (Я. Кредатусова), а особливо – за допомогою 3D-моделей – на житло, у якому вони мешкали (І. Бойко). Саме спосіб життя може багато чого розповісти нам про побут жителів даного регіону та про їх зайнятість у минулому, тому на цьому ми й зосередимо нашу увагу у даній розвідці.

Територія Словаччини, як і західної частини України, належить до двох великих географічних областей, кліматичні та природні умови яких вплинули на традиційну народну культуру та побут жителів словацько-українського прикордоння. Південна частина регіону – низовинна – пов'язана з Тисо-Дунайським басейном, який належить до найстаріших культурних регіонів Європи, має сприятливі кліматичні умови та родючу землю. Північна частина регіону, який формують гори та підгір'я, є частиною географічної зони Карпат. Поділ на гірську зону та низовину мав у минулому для побуту жителів регіону набагато більше значення, ніж будь-яка інша лінія поділу.

У Закарпатті поділ північ – південь відобразився і у назвах регіонів – на півночі *Верховина*, а на півдні *Долина*. У Східній Словаччині у розмовній мові на означення півночі й досі використовують вираз *на руснаки*, а для південної частини – *на мадяри* (Шолтес 2011, 2017). З точки зору культури прикордонний регіон є дуже різноманітний, що обумовлено переважно особливостями поселення, адже жителі пристосовувалися до природного середовища та використовували місцеві природні ресурси.

Після подій 1919 року уряд Чехословаччини почав цікавитися усіма видами ресурсів на території Підкарпатської Русі, як природними, так і людськими. Результатом плану пізнати народ та можливості розвитку краю шляхом етнографічних досліджень є, зокрема, й експедиція 1921 року чеського етнографа Амалії Кожмінової. Кожмінова описала південну частину регіону так: «Ужгородсько-Потиська рівнина могла б забезпечити зерном край... У достатній кількості родять всі види зернових, особливо пшениця... кукурудза, картопля, льон та коноплі... вирощують багато овочів, які тут добре родять, а саме капусту, чудові огірки, гарбузи, зелений болгарський перець та тикви... прекрасний вино-

град... чудові фрукти з напрочуд приємним смаком, медово-запашні" (1922: 11). Також вона звернула увагу на контрастну суворість північної частини: „Клімат по-справжньому гірський, свіжий, однак суворий. Зима довга, засніжена, повсюди замети. Літо пізнє – осінь рання. Поле невелике, наче лісом обірване. Ґрунт хоч і неродючий, та все ж дає скромний врожай," (1922: 66). Внаслідок менш сприятливих умов для сільського господарства тут до другої половини ХХ століття панували деякі елементи культури попередніх століть (використання менш технічно вдосконаленого знаряддя та обладнання, а також методи роботи й організація праці, пов'язані із використанням цього обладнання). Як зауважила Кожмінова, місцеві господарі „у всьому консервативні та чітко і наполегливо притримуються старих звичаїв. З природою вони ведуть запеклу боротьбу... Земля всюди обробляється по-старому та недостатньо. Як „дід робив, так і газда робить»..." (1922: 66).

Кожмінова далі пише про край: „Фруктових дерев дуже мало, та й то на Верховині високо в горах вони навіть не родять. З фруктових дерев нижче в горах найбільш розповсюдженими є яблука. Однак яблука на них до кінця не досягають, вони кислі та терпкі, як і життя тутешнього люду. Їх навіть близько не можна порівняти за смаком та розмірами з чудовими фруктами з півдня Підкарпатської Русі, медово-солодкими, що достигли на гарячому сонці" (1922: 68). Водночас вона була зачарована недоторканістю природи: „Куди не кинь оком, всюди навколо сіл височіють гори – ліси та гори. Мовчазні, темні, з прекрасними заходами та сходами сонця – з небом,

дивовижно забарвленим, напрочуд живописним." (1922: 117). Спосіб, у який етнографи того часу описували даний регіон, був вираженням позиції представників Чехословацької Республіки, котрі висловлювали зобов'язання врятувати місцеве населення від бідності, в якій вони звинувачували попередній режим, Австро-Угорщину.

Регіон, про який ми ведемо мову, належав до найбідніших в Королівстві Угорському, життя його мешканців було дуже простим та скромним. Неродюча земля ніколи не могла прогодувати все населення, тому шукалися інші ресурси для існування. Кожмінова зазначала: „Багато русинів взимку та влітку живуть за рахунок лісорубства у лісах та в горах. Багато з них ліс навіть не покидають" (1922: 12). Іншими допоміжними заняттями були візництво, рибальство, бджільництво та випалювання вапна, яке використовувалось для побілки глиняної штукатурки, випалювання вугілля чи ткання полотна. Більше того, починаючи з ХVІІІ століття жителі масово вирушали на сезонні сільськогосподарські роботи у південні села Східнославацької низовини та Північної Угорщини. На межі ХІХ-ХХ століть значна частина емігрувала до заморських країн. Так звані «американці»¹, що повернулися, вплинули на бачення й подальший розвиток культури регіону, особливо що стосується одягу, будівельної справи, харчування тощо.

Що стосується житла, то, як кажуть, усе добре вже вигадали до нас. Мешканці у переважній більшості звикли будувати свої оселі з сонячної сторони у напрямку на південь. Хати розташовували на межі земельної ділянки, таким чином була

1/ Прим. пер. Американ (розм. заст.) – американський словак; так називали людину, яка довгий час жила в Америці і повернулася додому (з еміграції).

збережена максимальна площа двору (подвір'я). Планування хати було одно-подільне (кімната), пізніше дво-подільне (кімната та сіни), а протягом XIII–XVI століть набуло поширення три-подільне планування (кімната – сіни – комора); усі приміщення розташовували у напрямку до двору. З часом почали прибудовувати нові кімнати і планування будівлі набуло Г-подібної форми. Вікна нових кімнат виходили не тільки на вулицю, а й у двір. Таке планування з розташуванням вікон зі сторони двору було надзвичайно вигідним, адже утворювало свого роду додаткове приміщення під відкритим небом, де більшу частину року проходило життя сім'ї. Сім'я була водночас і господарською одиницею, яка прагнула до автаркії, тобто до самостійності, самодостатності. Як зауважила Кожмінова: „Населення дуже добре володіє ремісничими навичками. Чоловіки газдують і роблять по господарству все, що потрібно. Ремісничою майстерністю та вправністю вони наділені від природи. В хатах ще можна зустріти зразки народного декоративно-ужиткового мистецтва – декоративно оздоблені посуд, приладдя та меблі ручної роботи“ (1922: 96).

Житло повинно було відповідати вимогам, що впливали з двох функцій – житлової та господарської. Через їх тісний зв'язок ці функції часто взаємодоповнювалися: господарські приміщення, наприклад, хлів чи комора, часто слугували для сну, а у кімнаті, призначеній для проживання, працювали, зберігали сільськогосподарську продукцію; знаходилося тут місце також і для тварин. Кожмінова, яку здивувала бідність деяких помешкань, особливо в північній частині регіону, описує наступне: „Хата карпаторуська у багатьох місцях відображає сумну картину відсталості та бідності. Величезна піч у маленькій убогій хатині гріє та курить, аж до задухи. Невеличкі волокові

вікна взимку забивають цвяхами (прибивають), щоб не було доступу повітря. У світлиці гріються-пітніють люди, ягнята – за перегородками під ліжком, щуляться кури, аби не померзли на вулиці. Подекуди під ліжком можна побачити й купу картоплі“ (1922: 76).

В багатофункціональній кімнаті, у якій жила ціла велика сім'я, було кілька основних елементів. Одне вогнище, тобто одна піч, та один стіл були символом сімейної єдності. Кожмінова пише про це: „Взимку живуть у хатах на печі. Долівка із топтаної глини холодна, мерзнуть на ній босі дитячі ніжки. Дорослі – одягнені у самий лише полотняний одяг, як і влітку, – люблять триматися печі. Жінки біля неї прядуть, чоловіки займаються дрібною господарською роботою, старі сидять з дітьми на печі“ (1922: 72). Розташування печі та предметів умеблювання кімнати відповідають широкому регіону Північної та Східної Європи. Піч розташовувалась біля дверей, а від неї вздовж стіни розміщували ліжка. Ця половина кімнати була так званою жіночою частиною.

Наступним символом сімейної єдності, яку Соня Швецова називає життям „на одному хлібі“, „за одною мискою“, „за одним столом“, був стіл (1997: 109). Стіл та лави розташовували у куті по діагоналі від печі між вікном на вулицю та вікном у двір – на покутті. Над столом висіли образи святих, ікони, тому цей кут називаємо „культовим кутом“. Тут, як і коло печі, відбувалися важливі дії, пов'язані зі звичаями та обрядами під час календарно-обрядових свят (Різдва, Великодня тощо), а також обряди життєвого циклу людини.

В останньому куті кімнати був простір, призначений для ремонту домашнього приладдя, плетіння кошиків тощо (на Земпліні його називали *варшат*). Кожмінова зауважує, що кожний госпо-

дар „вміє зробити все, що необхідно для дому та господарства, а без сокири в руці й з місця не зрушить” (1922: 42). Половина кімнати зі столом та „майстернею” була „чоловічою” частиною.

Кімната також ділилась на передню частину (ближче до вулиці та далі від дверей) та задню (ближче до дверей), перша з яких виконувала репрезентативну функцію, друга – робочу. У передній частині знаходилося також і ліжко господарів, а найпочеснішим місцем було місце за столом. Виявом шани вважалося, якщо господар запросив гостя до столу, а не розмовляв із ним через поріг. Звичайно ж, жінки і чоловіки могли вільно переміщатися по усій кімнаті; символічне значення, якого надавали окремим її частинам, було відображенням ієрархії, що панувала між членами сім’ї.

Життя кожного члена сім’ї залежне від сфери зайнятості і безпосередньо пов’язане з природними особливостями регіону. Останнє формує «характер» краю, знаходить своє відображення в архітектурі, що відразу впадає в око при відвіданні регіону. З іншого боку, очевидним є й те, що вплив навколишнього середовища на культуру слабшає

з кожним кроком наближення до сучасності.

Сто років тому Кожмінова, як і інші етнографи, вбачала в регіоні Східної Словаччини та Західної України „справжню чарівність сьогодення, оазис вабливого варварства з дзюркотливими струмками посеред сипучого піску промислової цивілізації” (Маковські 1925: 9). Саме завдяки такому уявленню і сприйняттю даний регіон продовжує бути принайдним місцем для туристів. Регіон пропонує часточку сільськогосподарського минулого жителів Європи, спадщину, до якої ми все частіше повертаємося сьогодні, бо в уяві багатьох із нас постає приваблива задушевність та умиротвореність життя у селі та його „органічність”. Жителі „західних” країн Європи сьогодні із захопленням займаються агротуризмом; вони віддають перевагу біопродуктам від місцевих виробників, які самотужки вирощують рослини та вигодовують тварин, компостують, намагаються жити у гармонії з природою, або ж просто слухають етно-музику, носять речі чи оточують себе предметами побутового вжитку, що позначені народною творчістю. Саме цим і надихає українсько-словацьке пограниччя.

Література:

Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom. Elektronická encyklopédia:

<http://www.ludovakultura.sk/index.php?id=11>

<http://www.ludovaarchitektura.sk/www.uluv.sk>

BEŇUŠKOVÁ, Z.: *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava 2005.

BOTÍK, J.: Geografické, kultúrno-spoločenské a interetnické súvislosti ľudovej architektúry.

In: *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku*. Bratislava 1998, s. 67-101.

BOTÍKOVÁ, M. – JAKUBÍKOVÁ, K. – ŠVECOVÁ, S.: *Tradície slovenskej rodiny*. 1997.

DANGLOVÁ, O.: *Dekor Symbol. Dekoratívna tradícia na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava 2001.

HORVÁTHOVÁ, E.: *Rok vo zvykoch nášho ľudu*. Bratislava 1976.

Kolektív: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I., II.* Bratislava 1995. Kolektív: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava 1990.

Kolektív autorov: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Bratislava 2000.

KOŽMÍNOVÁ, A.: *Podkarpatská Rus ; Práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné*. Praha 1922.

Kolektív autorov: *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku*. Bratislava 1998.

LANGER, J. – VAŘEKA, J.: *Naše lidové stavby*. Praha 1983.

MAKOVSKÝ, S. K.: *Lidové umění Podkarpatské Rusi*. Praha 1925.

MENCL, V.: *Lidová architektura v Česko-Slovensku*. Praha 1980.

ŠOLTÉS, P.: Zemplín – hraničný región na konfesionalnej mape Slovenska. In: *Kresťanstvo v dejinách Zemplína*. Michalovce 2011, s. 188-208.

ŠOLTÉS, P.: Spoločné znaky a odlišnosti regiónov dnešného východného Slovenska a Zakarpatska (Od vzniku Uhorského štátu po rozpad Rakúsko-Uhorska). In: *Pracovné metodické listy*. Bratislava 2017.

ŠVECOVÁ, S.: Rodina v dome a vo dvore. In: BOTÍKOVÁ, M. – ŠVECOVÁ, S. – JAKUBÍKOVÁ, K.: *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava 1997, s. 109-120.

VEREŠOVÁ, J. – JURÁKOVÁ, B.: *Ľudové zvyky, tradície a remeslá vo výchove mimo vyučovania*. Bratislava 2014.

До питання про національний склад (Східної) Словаччини

■ Олександр Мушинка

Так зване класичне визначення поняття «нація» ґрунтувалося на ідеї, що нація – це група людей з «чітко окресленими ознаками». «Нація була визначена як історична форма етнічної спільності людей, заснованої на єдності мови, території та економічних зв'язків, особливостях традицій національної культури, єдиній національній свідомості» (Шраєрова 2000). Така інтерпретація зустрічається часто серед поглядів дилетантів, проте значна частина політичного дискурсу також її використовує. У багатьох сферах вона впливає на наше повсякденне життя (наприклад, прояви шовінізму і расизму, тобто антиромські настрої або протимігрантську риторичку). Наразі у наукових колах згадуване визначення не є загальноприйнятим. Сьогодні переважає думка, що нація – це група людей зі спільною етнічністю, тобто суб'єктивним відчуттям «спільної приналежності».¹ Це «суб'єктивне відчуття» може базуватися на «об'єктивних компонентах» (наприклад, мова, територія, історія тощо), проте їх вибір є «індивідуальним рішенням кожної людини». Водночас, беручи до уваги той факт, що люди виховуються в межах певної групи

та перебувають в однаковому культурному середовищі, то й «вибір компонентів», на основі яких вони «вибудовують» собі почуття приналежності, буде схожим.

Якщо нація (в етнічному контексті) – це суб'єктивне відчуття спільної приналежності, то її існування можна розглядати тільки з того моменту, коли це почуття «з'явилося». У контексті малих країн Центральної Європи цей період називається «національне відродження». Тому відповідь на питання «Чи існували такі нації (в етнічному контексті) до національного відродження?» буде «Ні». Існували тільки елементи, які згодом й стали основою «почуття спільної приналежності», але (з етнічної точки зору) почуття як такого не було.

Усвідомивши наведені вище факти, ми зрозуміємо, чому відбувалися й досі відбуваються нескінченні суперечки про «об'єктивний» опис або визначення окремих націй або етнічних груп. Типовими прикладами можуть бути суперечки з приводу інтерпретації історії, географічного розмежування або статистичного вираження кількості членів окремих націй.

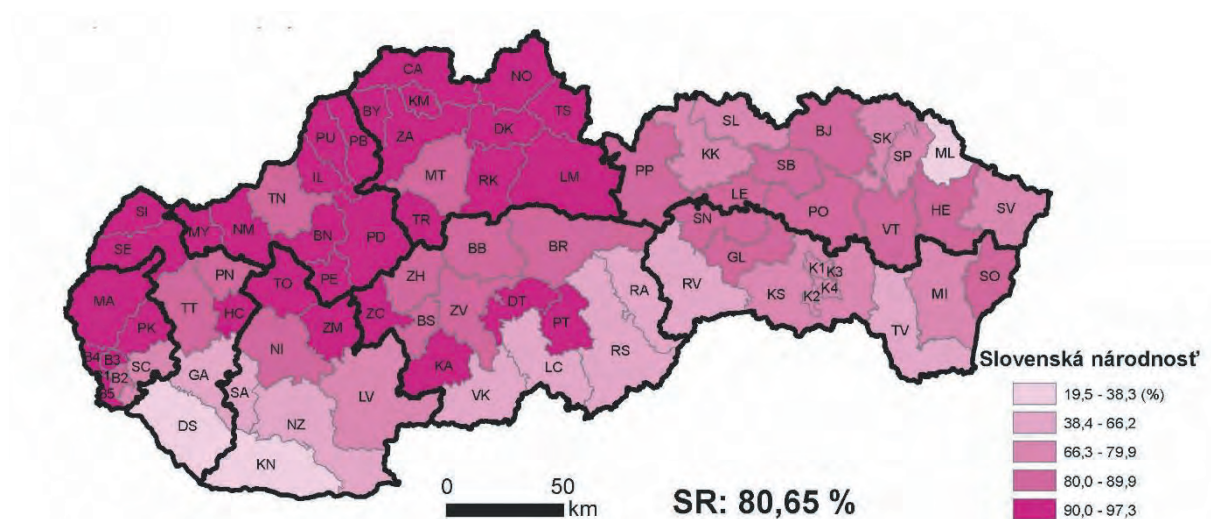
1/ Див., наприклад, Martin Kanovský «Národ a etnická príslušnosť podľa vedy»: <http://www.historiarevue.sk/index.php?id=2004kanovsky24> або Gilles Gourbin «Čo je to národ?»: <http://www.jetotak.sk/autonoma-zona/co-je-to-narod->

Говорячи про Східну Словаччину та Західну Україну, як зрештою й про Європу загалом, можемо зазначити той факт, що ця територія ніколи не була й сьогодні не є моноетнічною. Це завжди був багатонаціональний регіон, де протягом довгого часу перепліталися різні культури. З точки зору адміністративно-територіального поділу сучасна Східна Словаччина включає Пряшівський та Кошицький краї. Загальна площа Пряшівського краю становить 8 993 км², кількість населення – 820 697 жителів (станом на 31.12.2015 р.). Пряшівський край поділяється на 13 округів та нараховує 664 населені пункти, з яких 23 є містами. Загальна площа Кошицького краю становить 6 753 км², кількість населення – 796 650 жителів (станом на 31.12.2015 р.). Край поділяється на 11 округів та нараховує 461 населений пункт, з яких 17 є містами.²

У контексті національного складу населення ми можемо відзначити присутність на цій території окремих, так званих «традиційних» націй. Домінуючою етнічною спільнотою цього регіону є словаки. Здавалося б, гомогенна на перший погляд група людей насправді сформована на основі гетерогенної групи окремих, так званих традиційних етнографічних регіонів. Основними на території Східної Словаччини є Спиш, Шариш, Земплін та Абов. Причому певні культурні відмінності між ними в багатьох сферах є більш виразними, ніж між ними та іншими націями чи національностями.

До традиційних національних меншин, що населяють цей регіон, належать національна меншина угорців, а також русинів-українців. Що стосується наведених двох меншин, йдеться, по суті,

Частка словаків за даними перепису населення 2011 року

Джерело: Управління статистики СР³

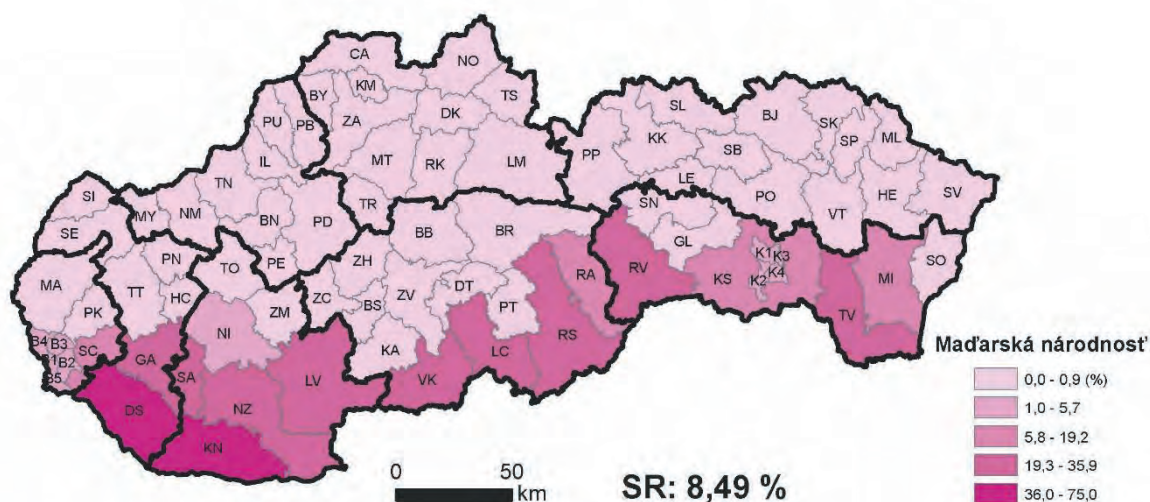
2/ <https://sk.wikipedia.org/wiki/Slovensko>; https://sk.wikipedia.org/wiki/Pre%C5%A1ovsk%C3%BD_kraj;

https://sk.wikipedia.org/wiki/Ko%C5%A1ick%C3%BD_kraj;

<http://web.vucke.sk/sk/fakty-kraji/ine/obce-mesta.html>

3/ https://slovak.statistics.sk/wps/wcm/connect/42ad4c83-e230-4800-bb81-c2bd68ac3225/8b_Obyv_trvalo_byvajuce_v_okr_SR_so_slovenskou_madarskou_a_romskou_narodnostou_SODB_2011.pdf?MOD=AJPERES

Частка угорців за даними перепису населення 2011 року

Джерело: Управління статистики СР⁴

про етнічний «вихід за межі» так званих рідних країн чи регіонів. Це означає, що представники цих національних меншин уже довгий час проживають на компактній території.

Ситуація з русинами-українцями трохи відрізняється або ж є специфічною. Вони зосереджені не тільки на півночі словацько-українського прикордоння, але й у північній частині Пряшівського краю на кордоні Словаччини та Польщі. Це спричинено тим, що первинно русини-українці заселяли гірські райони Карпат від Закарпатської області України до південного сходу Польщі та північного сходу Словаччини. Таким чином, сьогодні вони займають територію розміром близько 160x40 км, де проживають у 260 населених пунктах, які вважаються русинсько-українськими. У минулому русини-українці заселяли схожу область з польської сторони Карпатських гір, але значна їхня частина у 1945-1946 роках була переселена в Україну. Ті, хто відмо-

вився покинути свої домівки добровільно, у 1947 році в рамках операції «Вісла» були примусово депортовані на так звані «повернені території» (які належали Німеччині) в Західній Польщі, а їхні поселення були зруйновані вщент або заселені поляками з внутрішніх територій країни. Лише незначна частина корінного населення через десять років повернулася до своїх домівок (Мушинка - Мушинка 2010).

Українсько-русинський етнос має ще одну специфічну характеристику. У минулому це населення пройшло особливим процесом національного відродження, що призвело до значної різноманітності етнічної ідентифікації цієї групи. Геополітичний контекст та інтереси окремих груп людей зумовили існування, наприклад, так званих великоросійської, угро-русинської, проукраїнської та русинської орієнтацій населення. У період після 1989 року виокремились щонайменше дві домінуючі ідеологічні течії в

4/ https://slovak.statistics.sk/wps/wcm/connect/42ad4c83-e230-4800-bb81-c2bd68ac3225/8b_Obyv_trvalo_byvajuje_v_okr_SR_so_slovenskou_madarskou_a_romskou_narodnostou_SODB_2011.pdf?MOD=AJPERES

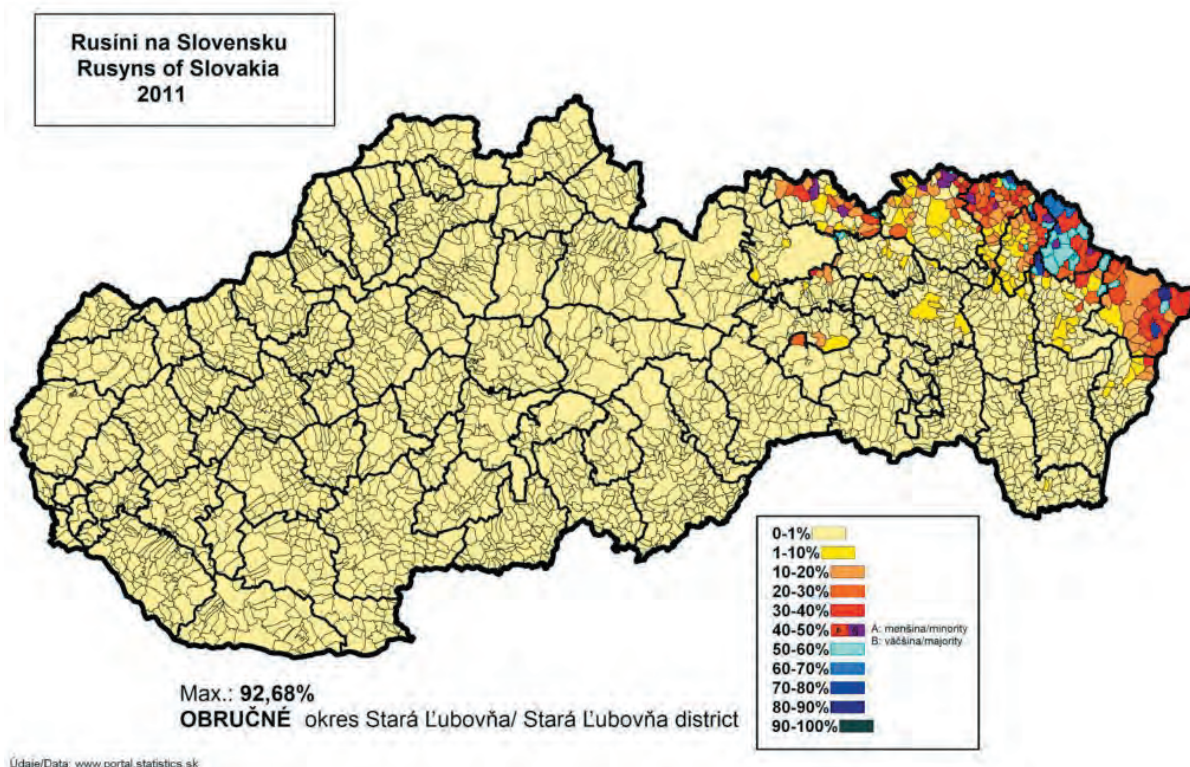
рамках етнічних процесів самоідентифікації, які перебувають у взаємно антагоністичних відношеннях. Найчастіше їх називають проукраїнська та прорусинська орієнтації.

Намагаючись простіше пояснити суть спору всередині цієї етнічної групи, його можна охарактеризувати як суперечку з приводу інтерпретації поняття «русини». Жодна з домінуючих орієнтацій не заперечує, що вищезгаданий етнос належить до східних слов'ян, і що на території нашої країни (Словаччини, *пер.*) його представників називають русинами.⁵ Основне протиріччя полягає в інтерпретації цього поняття. Так звана проукраїнська частина етносу розглядає його як термін, який описує специфічну чи етнографічну групу українського народу (подібно,

як поняття «шаришан» чи «спишак» називає жителя відповідного етнографічного регіону, але в рамках словацького народу). Тому представники цієї орієнтації вважають за краще використовувати термін «русини-українці». На відміну від цього, прорусинськи орієнтовані представники інтерпретують поняття «русини» як окрему четверту східнослов'янську націю (росіяни, українці, білоруси і русини). Для підтвердження своїх поглядів обидві сторони використовують різні «об'єктивні» докази або «об'єктивно правильну» інтерпретацію. Однак, у контексті наведених вище теоретичних підходів, такий спір не має однозначного вирішення.

До традиційних чи то корінних національностей Східної Словаччини нале-

Частка русинів⁶ за даними перепису населення 2011 року⁷

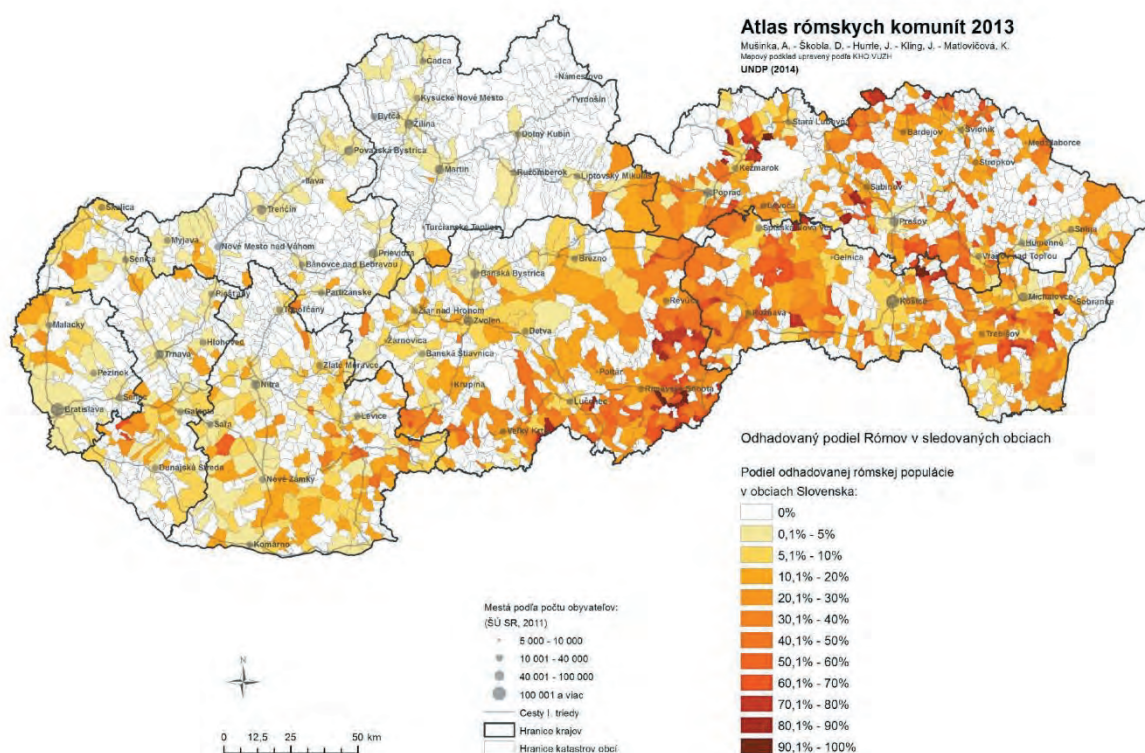

5/ На польській стороні Карпат ця етнічна група має назву лемки (Łemkowie).

6/ Прим. пер. - Русинська національність є офіційно визнаною в Словаччині та деяких інших державах-членах ЄС. Вперше дві позиції для самовизначення населення — «українець» та «русин» з'явилися під час перепису населення Словаччини 1991 року.

7/ https://sk.wikipedia.org/wiki/Rus%C3%ADni_na_Slovensku#/media/File:Rus%C3%ADni_na_Slovensku_2011.png

Прогнозована частка ромів на території Словаччини за даними «Атласу ромських поселень Словаччини» 2013⁸

жить національна меншина ромів. Незважаючи на пізнішу появу (в контексті слов'янських етнічних груп), її все одно можна вважати традиційною. Історичні джерела засвідчують присутність ромів на території нашої країни (Словаччини, *пер.*) з XIV століття. Аргумент «хто прийшов перший» легко піддається сумніву, бо представники слов'янських племен чи культури, з яких пізніше виокремились слов'янські народи, прийшли на цю територію в рамках історичного процесу, відомого під назвою «переселення народів» (IV – VII століття), і прийшли вони на вже заселені землі. Однак, на відміну від ромів, окремі слов'янські племена не можуть визначити свою «первісну прабатьківщину». Подібно кілька століть потому у цей регіон прийшли й угорські племена (IX – X століття). Таким чином, вони стали

частиною нескінченного ланцюга міграції і заселення територій.

Мультиетнічний образ Східної Словаччини можна доповнити двома традиційними національними меншинами, які наразі майже не представлені у східній частині Словаччини. Обидві зникли під час Другої світової війни або в її результаті.

Першою з них є єврейська національна меншина, представники якої проживали на території Словаччини, починаючи з X - XI століття. «У 1930 році у Словаччині за даними перепису до єврейської національності зголосилося 70 000 осіб, ще близько 9 000 євреїв зазначили німецьку національність. Єврейське віросповідання обрали загалом

8/ Mušíňka, A. - Škobla, D. - Hurrle, J. - Matlovičová, K. - Kling, J. 2013

136 000 осіб».⁹ У рамках Східної Словаччини до регіонів з великою кількістю єврейського населення належав Спиш. Значні єврейські громади були також в Пряшеві, Кошицях та інших великих містах. Для цієї меншини вкрай важким та нищівним був період Словацької держави (1939 - 1945), політика якої мала виразний антиєврейський характер. Тодішній режим депортував до концтаборів майже 58 000 євреїв. Після придушення Словацького національного повстання та захоплення німецькою армією території Словацької держави висланими були ще близько 13 000 осіб (Салнер 2011). Врахувавши також території, окуповані в цей період Угорщиною, можна констатувати, що під час війни загинуло близько 105 000 словацьких євреїв, тобто близько 77% від довоєнного населення. Після війни на території Словаччини залишилось проживати близько 30 тисяч євреїв, проте після комуністичного перевороту в 1948 році тисячі з них емігрували за кордон (Кляйн-Пейшова). Таким чином, фактично відбулась ліквідація єврейської національності в Словаччині.

Другою корінною етнічною меншиною на території Словаччини, чисель-

ність якої після Другої світової війни скоротилась, була німецька меншина, котру ще іноді називали «карпатські німці». Ця національна група потрапила на територію Словаччини в результаті кількох хвиль колонізації. У 1930 році число жителів, які зголошувались до німецької національності, становило близько 150 тисяч осіб (а саме 148 214), проте в 1950 році їх число скоротилося до 4 794 осіб (Салнер 2011). Мультиетнічність була й залишається сьогодні характерною ознакою Східної Словаччини. Сам по собі факт її існування не є винятковим. Ймовірно ніде у світі (і точно ніде в Європі) ми не знайдемо регіону, який був би повністю моноетнічним. Істотною особливістю Східної Словаччини є її значна етнічна мінливість та здатність до цього адаптуватись. У контексті безперервних геополітичних і соціально-культурних змін можна, з певною мірою перебільшення, стверджувати, що саме мультиетнічний характер регіону є однією з його багатьох позитивних рис та, водночас, надією на майбутнє. Саме вміння спілкуватися і співіснувати з інакшістю може стати перевагою або ж одним з інструментів для створення «міжкультурних мостів».

Література:

- KLEIN-PEJŠOVÁ, R.: *Dejiny Židov na Slovensku*. Dostupné on-line: <http://www.slovak-jewish-heritage.org/history-of-jews-in-slovakia.html?&L=1>
- MUŠINKA, M. – MUŠINKA, A.: *Národnostná menšina pred zánikom? Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881 – 2001*. Prešov 2010.
- MUŠINKA, A. – ŠKOBLA, D. – HURRLE, J. – MATLOVIČOVÁ, K. – KLING, J.: *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013*. Bratislava 2014. Dostupné na: http://www.unipo.sk/public/media/18210/Atlas_romkom_web.pdf
- SALNER, P.: *Židia na Slovensku*. 2011. Dostupné na: <http://www.ludovakultura.sk/index.php?id=3903>
- ŠRAJEROVÁ, O.: Identifikácia Slovákov v ČR s menšinovým postavením. In: *Človek a spoločnosť* č. 3, internetový časopis. Košice 2000. Dostupné na: <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2000/srajerova.html>

9/ [https://sk.wikipedia.org/wiki/Slovensk%C3%A1_republika_\(1939_%E2%80%93_1945\)#Postavenie_men.C5.A1.C3.ADn](https://sk.wikipedia.org/wiki/Slovensk%C3%A1_republika_(1939_%E2%80%93_1945)#Postavenie_men.C5.A1.C3.ADn)

Українські говори карпатського ареалу

■ Ярміла Кредатусова

Територія України

Українська мова, як і всі інші національні мови, має свої діалекти. Оскільки Україна займає за своєю площею досить велику територію, ми можемо виокремити в її межах три наріччя: північне (поліське, від слова Полісся – топонім, територія долини ріки Прип'ять та прилеглих областей однієї лісової смуги), південно-східне та південно-західне. Південно-східне та південно-західне наріччя подібні за звуковою характеристикою, північне та південно-східне наріччя мають подібну граматику, зокрема творення граматичних форм змінюваних частин мови, а також поєднання слів та словосполучень у речення (Гриценко, 2004а).

В долинах Карпат та правого берега ріки Тиси розмовляють закарпатським говором, який належить до південно-західного наріччя. Основний масив даного говору – в межах Закарпатської області – на захід від ріки Шопурки та нижньої течії ріки Кісви (Рахівський район), аж до кордону зі Словаччиною, а далі – до ріки Цірохи на території Словаччини. Деякі з цих говорів функціонують і на території Румунії (в українських селах – у долинах річок Вишави та Руськови). Закарпатський говір межує на сході з гуцульським, на півночі – з бойківським, а на заході – з лемківським говором, на півдні – з румунською, угорською та словацькою мовами.

У закарпатському говорі існують такі **фонетичні явища**, які зустрічаються також у говорах русинів-українців Східної Словаччини. Ми маємо на увазі, наприклад, існування фонем заднього ряду **ы**, напр. *сын, дрыва, зыйти*, та збереження цієї фонемі й після **задньоязикових приголосних г, к, х**, напр. *гынуги, кыснути, хытрый*, існування **лабіалізованого і**, яке в транскрипції (у звукових записах говорів) записується графемою *ў* (у словацькій мові *ů*), напр. *д'ўўка, хл'ўў* (слід читати діўка, хліў), збереження **м'якості приголосного р'**, напр. *р'абый, тупер'*, а також існування **м'якого л'** у позиції після історично м'якого приголосного *в'*, напр. *здоров'л'а*, збереження **палатальних (м'яких) приголосних ж, ч, ш** при творенні слів, напр. *вожіння, ношіння* від слів *возити, носити*. Всі ці приклади можна порівняти з відповідними прикладами у говорах Східної Словаччини (Німчук, 2004).

Крім фонетичних явищ, що притаманні й говорам Східної Словаччини, ми можемо порівняти також деякі **морфологічні явища**, які є типовими для закарпатського українського говору, однак не є характерними для літературної української мови, але тотожні говорам Словаччини.

Територія Словаччини

На території Східної Словаччини говори мають східнослов'янський та український характер. Свідченням цьому є існуючі карти говорів, створені у резуль-

таті діалектологічних досліджень В. Лати та його наслідувачів і послідовників (1981–1989, 1991).

3. Ганудель (1993, С. 178–184) у своїй праці пропонує внутрішній поділ східно-словацьких говорів з українськими елементами. Автор наводить також і конкретні ознаки цих говорів на фонетичному, морфологічному, синтаксичному та лексичному рівні, тобто на звуковому і граматичному рівні, а також у лексичному складі. Мова йде про наступний поділ:

Снинський говір охоплює територію на схід від течії ріки Цірохи – західна та східна група (ужанська підгрупа) та окремий говір місцевості Звала (сьогодні це затоплена територія).

Лаборецький говір – східний кордон групи проходить через Светлиці, Вираву, Збудський Рокитов, уздовж східного басейну ріки Виравки; західний веде через Прикру, Миролі, Маковці до долин річок Ольки та Ондави.

Маковицький говір: свидницький, південно-маковицький, західно-маковицький. Свидницький проходить через Прикру, Виславу, Шариський Щавник, Ровне, Куримка. Південно-маковицький поширений на південь від ріки Ондави і на території колишніх районів Строкков та Гіралтовце. Західно-маковицький простягається на північному заході верхньої течії ріки Ондави і охоплює територію на захід від Вишньої та Нижньої Полянки, Вишнього Мирошова, Цігли, Стебника й Вишнього Тварожця.

Шариські українські говори – північно-шариський та західно-шариський – займають досить велику територію й поширені у долині верхнього басейну річок Топля та Ториса, а також на північних схилах Черговського по-

гір'я. Ці говори перебувають під впливом східно-словацьких говорів, а система їхніх звуків майже аналогічна системі звуків словацьких говорів.

Північно-спиські українські говори відображають великий вплив на них горальських говорів, а також говору німецьких колоністів на Спиші. Область цих діалектів простягається через гірський басейн ріки Попрад та поширюється на південь від Старої Любовні.

Українські говори південно-спиських анклавів – говори сіл Завадка, Порац, Словінки, Гельцманівці, Угорна, а також Пача в Гемері та Гачава в Абові.

Українські говори Східної Словаччини далі можна розділити на **укаючі** (Снина), напр. *kuň, pujdu* замість слів *kôň, pôjdem*, **ікаючі** (більшість із них) та **ыкаючі** (північний Спиш). Назва походить від дуже давнього фонетичного явища, у результаті якого відбулось чергування давніх голосних *o, e* з голосними *u, i* або *ы*. Вважається, що це явище реалізувалося ще на праслов'янській основі у період з VII до XI століття, тобто у так званий дописемний період. У деяких староукраїнських пам'ятках це явище зустрічається пізніше, власне з XI століття.

Снинський говір та його ужанська підгрупа є оригінальним архаїчним говором. Для нього характерний **вільний** східнослов'янський наголос. Основний ізоглос (на схід від Палоти, Чабалівців, Валентівців, Збудської Білої, Волиці, Радвані над Лабірцем) ділить даний регіон на дві частини – східну та західну. Для західної групи типовим є **наголос на передостанньому складі**, як і в польській мові та східнослов'янських говорах. Для східної групи, до якої входять і снинські говори, є характерним вільний наголос, що означає, що наголос у повнозначних словах не

залишається завжди на одному і тому ж складі, а переміщується залежно від значення слова, його відмінкової форми тощо.

Більшість із зазначених говорів на фонетичному та морфологічному рівні (граматичні форми та частини мови) мають спільні східнослов'янські, українські ознаки. На лексичному рівні, відображаються ознаки польської, угор-

ської та німецької мов. Напр., вирази *gadati* (слов. *hovoriť*, укр. *говорити*), *garlo* (слов. *hrdlo*, укр. *горло*), *špuľar/špuľnyk* (слов. *cievka*, укр. *котушка*), *runkľa* (слов. *sukrová pera*, укр. *цукровий буряк*), *firhangu* (слов. *záclony, závesy*, укр. *штори, занавіски*) *štrempfli* (слов. *ponožky*, укр. *шкарпетки*), *versaĵg* (слов. *náradie*, укр. *інструменти*), *hokerlík* (слов. *malý stolček*, укр. *малий стілець*), *hérešt* (слов. *väzenie*, укр. *в'язниця*) та ін.

Література:

- HANUDEL, Z.: *Linhvistyčnyj atlas ukrajinských hovoriv Schidnoji Slovaččyny*. 2. zv. Bratislava – Prešov 1981-1989.
 HANUDEL OVÁ, Z.: Územné členenie ukrajinských nárečí východného Slovenska. In: *Slavica Slovaca*, roč. 28, č. 1-2, 1993, s. 178 – 184.
 HRYCENKO, P. JU.: Hovir. In: *Ukrajinskja mova. Encyklopedija*, 2. doplnené vydanie. Kyjiv 2004, s. 101 – 102.
 HRYCENKO, P. JU.: Nariččja. In: *Ukrajinskja mova. Encyklopedija*, 2. doplnené vydanie. Kyjiv 2004, s. 402.
 NIMČUK, V. V.: Zakarpatskij hovir. In: *Ukrajinskja mova. Encyklopedija*, 2. doplnené vydanie. Kyjiv 2004, s. 189 – 191.

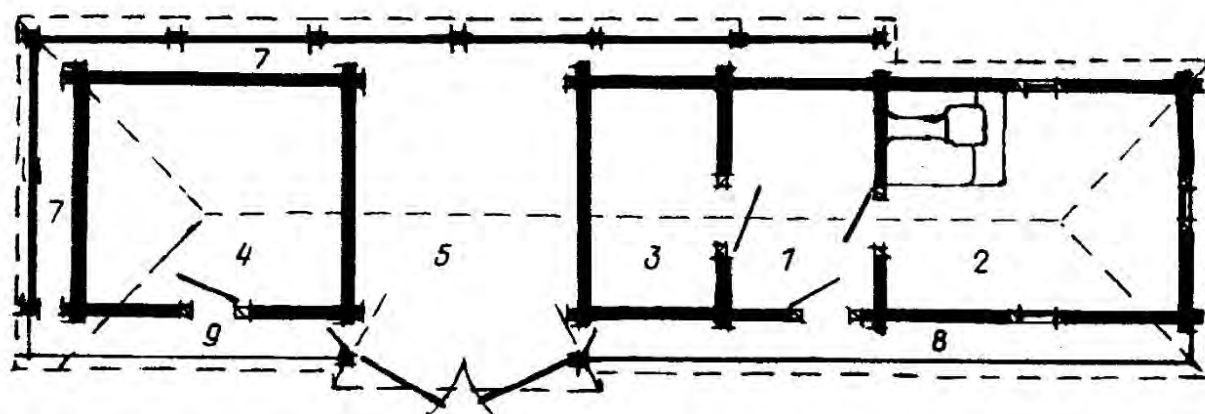
Традиційне будівництво на українсько-словацькому пограниччі

■ Ігор Бойко

Усе традиційне будівництво поділяється на житлово-господарське та сакральне. Житлово-господарське будівництво є ключовою ознакою, за якою розрізняють етнографічні регіони, тому ми приділимо йому більше уваги.

У басейнах верхнього Сяну, Ужа, Дністра, Стривогу, Стрия, Свічи, Мізунки, Чечви, Лімниці, Латориці, Ріки, в долинах Опору, Оряви, Жденівки розташований регіон, що зветься **Бойківщина**. Для її жителів характерним є розселення в долинах річок та у верхів'ях потоків. Провідну роль у житті населення відіграва-

ло рільне та лучне салашництво, а також сільське господарство, в деяких частинах регіону – деревообробні промисли. Звідси випливає, що обов'язковими будівлями двору були не лише стайня та шопа, але й стодола. У цьому регіоні переважала зімкнута забудова (довга хата), де під одним дахом в один ряд будували хату та господарські приміщення. Найпростіші будівлі цього типу мали наступні частини: хата + тік¹ (боїще) + стайня, причому вхід до стайні знаходився здебільшого у широкій стіні. Іншим варіантом розташування частин будинку був наступний: хата + сіни² + стайня, причому вхід до стайні знаходився переважно в причілковій (вузькій) стіні.

1 сіни, 2 хата, 3 комора, 4 хлів (стайня), 5 тік,
6 шопа, 7 полівник, 8 призьба (підхижа), 9 підстайня

Рисунок 1 – План Лемківської садиби

1/ Тік/боїще/боїско – найбільше за розмірами прохідне приміщення стодоли, де молотили збіжжя або ж знаходився віз.

2/ Сіни – вхідна частина традиційного будинку, комунікаційний вузол, що з'єднує житлове приміщення з двором. Їхнє головне завдання полягало у захисті житла від поганої погоди.

У першій половині XX століття найпоширенішими варіантами забудівлі були: *комора + хата + сіни + боїще + стайня*, або *комора + хата + сіни + стайня*, чи *комора + хата + сіни + стайня + стодола*. Завдяки етнографічним дослідженням виявлено, що більшість варіантів цієї забудови з'явилися у період волоської колонізації. Такий тип архітектури на рівнинних ландшафтах не зустрічався.

За будинком, зазвичай, знаходилась загата³ – приміщення, де складали сіно, полову, снопи та сільськогосподарський реманент. Як правило, вона оточувала лише господарську частину або тильну

стіну хати, тому задля кращої термоізоляції бічної стіни, хату поміщали між коморою та сіньми.

Переважали будинки з двома вікнами, розташованими у широкій стіні. До 30-х років XX століття домінувало використання системи обігріву з відведенням диму через отвір до сіней (курна система), тому декорування інтер'єру було досить бідним. Жителі намагалися орієнтувати головну фасадну стіну у напрямку на південь та південний схід. Характерною ознакою будинків була наявність широких (до 1,5 м) ганків чи призьб⁴ з дашком вздовж широкої стіни.

Рисунок 2 – Загата

3/ *Загата* - загороджене місце під дахом тильної поздовжньої або бічної стіни будинку, де зберігалося сіно, полова, снопи і сільськогосподарський реманент.

4/ *Призьба (лавка)* - вузьке, зазвичай вимощене спорудження уздовж стіни будинку, захищене дахом.

На значній частині Бойківщини, особливо на заході ареалу, бракувало деревини, тому люди будували напіввідкриті зруби, де досить великий міжвінцевий простір спочатку промазували глиною, а потім фарбували білою або ж блакитною глиною чи вапном. Такі смугасті хати нагадували традиційний безрукавний одяг (*лейбики*, *камізельки*), поширений в цьому регіоні.

Будинки мали переважно чотири-схилі дахи⁵. Утім вони були дуже високі відносно стін будинків: співвідношення їх висот становило здебільшого 2:1, в деяких районах сягало навіть 4:1. Останній факт є ще одним доказом впливу на будівництво трансільванських архітектурних особливостей в результаті заселення згадуваної території згідно з волоським правом. Прикметним для таких дахів було те, що, як правило, вони покривалися снопами з житньої соломи, а в Міжгірській та Славській верховині, наприклад, – покрівлею, виготовленою з топтані житньої (вівсяної) мерви. Високі дахи не затримували дощові води та сніг, тому конструкція могла обійтися без поперечних балок, що з'єднували крокви. Горище під таким дахом було придатне для зберігання майже усього сіна.

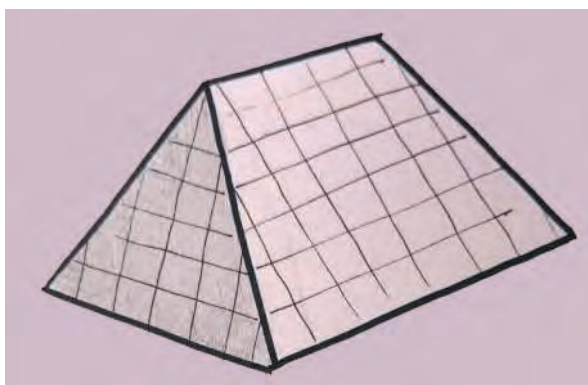

Рисунок 3 – Чотирисхилий (вальмовий) дах

Салашне будівництво здебільшого представлене примітивною каркасною, рідше однокамерною зрубною ватазькою колибою, каркасною вівчарською колибою та однією, рідше двома, коша-рами. При лісовому випасі худоба спала просто під деревами або для неї влаштовували лише одну кошару для доїння – *окіл*. Колиби лісових робітників відзначалися простотою. Переважно це були дві, поставлені одна навпроти одної, од-нодашкові колиби, між якими горіло багаття. Зрідка будували прямокутну зруб-ну колибу для всієї бригади лісорубів.

На південь від Бойківщини – на південних схилах Полонинського хребта, у Буковських верхах (Словащина), у Вулканічних Карпатах (область Вигорлат-Гутінського хребта – українські та словацькі села) та у Низькогірній Стрімчаківій області (яка плавно переходить до румунського кордону) розташований ареал **закарпатців-долинян**. Для традиційної будівельної культури цього регіону характерна вільна забудова двору з орієнтацією хати або головним фасадом на південь, або ж головним причілком до дороги, незалежно від сторін світу. Типовою рисою було будівництво піддашся (навісів) – *кушаків*⁶, сплєтених з ліщини, в яких просушували та зберігали кукурудзу.

При плануванні житлового комплексу хату (хижу) рідко розміщували між сінями та коморою. Вікна, зазвичай, були у трьох або двох стінах. Характерною особливістю будівництва було використання як будівельного матеріалу твердих порід дерев, що було причиною покриття зрубної конструкції на більшості території шаром глини або ж заповнення нею міжвінцевого простору.

5/ Чотирисхилий (вальмовий) дах

6/ Кушак (куш, кіш, кош) – навіс, сплєтений з ліщини, в якому просушували та зберігали кукурудзу.

Майже всюди внутрішні стіни білилися вапном або глиною. Дахи покривалися солом'яними сніпками, соломою (вівсяною, просяною), способом «у натруску»⁷ або буковим ґонтом. На заході ареалу співвідношення висоти даху до висоти стін коливалося від 1,5 : 1 і до 2 : 1, на сході, який характеризувався вологішим кліматом, а в певний період входив до складу Трансільванського князівства, ця пропорція могла сягати 4,5 : 1.

Практично по кордону Західних та

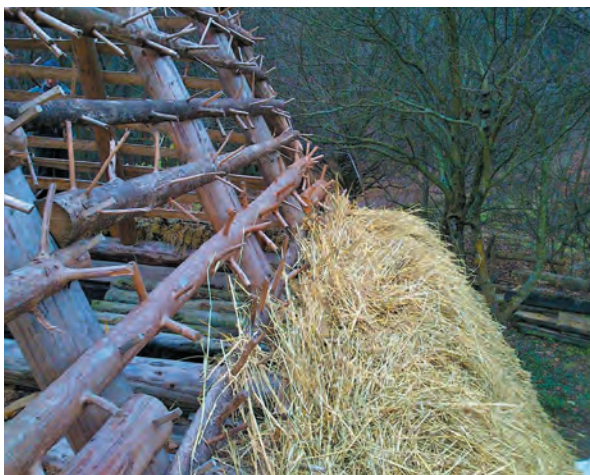

Рисунок 4, 5 – Набивання соломи

Східних Карпат проходить й кордон Бойківщини та Долинянщини з однієї сторони, Лемківщини – з другої. На захід та північний захід від вказаних етнографічних районів, у верхів'ях річок Топля, Ондава, Лаборець (Словаччина), Віслок, Віслока, Ясьолка, Роп, Здиня (Польща), розташований ареал лемківської архітектури. Тутешні населені пункти зазвичай називають українсько-русинські, в північній частині – польські, а в південній – східнославацькі. Загалом лемківська архітектура подібна на бойківську, втім має певні відмінності. Вони проявляються в орієнтації житла чи зімкнутої забудови хатнім причілком у напрямку дороги, незалежно від сторін світу, використанні хвойних, а також твердих порід деревини, заповнюванні міжвінцевого простору, а в південній (словацькій) Лемківщині – в обмазуванні усієї зовнішньої та внутрішньої стіни глиною. Окрім соломи у якості покрівельного матеріалу, застосовували також ґонт.

Челюсті печі⁸ були орієнтовані у бік причілкової стіни, комора розташована за хатою. Вікна робились не лише у широкий, але й причілковій стіні. Характерною ознакою сезонного будівництва була відсутність філіальних дворів, а в північній (польській) Лемківщині – примітивних стаєнок на пасовиськах, де худобу закривали на ніч.

На захід від Лемківського ареалу з польської та зі словацької сторони знаходиться так званий Західнолемківський ареал (українсько-русинські та східнославацькі села) традиційного бу-

7/ Спосіб «у натруску» - спосіб влаштування покрівлі, де як покрівельний матеріал використовували стару або недовгу солом, яку натрушували на зубчасті лати та втоптували ногами (топтана стріха).

8/ Челюсті печі – частина печі, отвір дугастої форми, куди підкидали дрова та через який виходив дим. Найдавнішим етапом розвитку печі була піч з челюстями, орієнтованими безпосередньо всередину хати. Наступним етапом стала орієнтація челюстів до приміщення, прилеглого до хати (до сіней, чорної кухні), звідки підкидали дрова. При випіканні хліба отвір закривався дерев'яною чи металевою заслінкою.

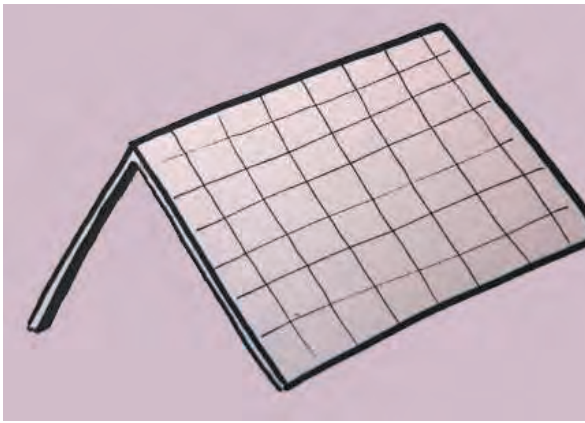

Рисунок 6 – Двосхилий (сідловидний) дах

дівництва, який має цілком відмінні характеристики. Типовим для цієї області є вільна забудова двору, відкритий зруб⁹ з м'якого дерева, відсутність притул¹⁰ з тильної сторони хати та господарських будівель, двосхилі дахи¹¹, покриті смерковим чи ялицевим ґонтом, розташування комори в одному ряді з хатою та сіньми, орієнтація фронтальної (причількової) стіни до дороги, розташування челястів печі в сінях. Поширеним явищем були сезонні двори на лісових полянах. Салашне будівництво представлене зрубною однокамерною бачівською колибою та кошарами.

На південь від лемківського ареалу (переважно східнославацькі та частково українсько-русинські села) поступово зникали головні ознаки гірської культурної області, зрубні конструкції витісняли так звані *глиняні*, стіни котрих робились із сирої чи випаленої цегли, глиняних вальків чи саману. Зрідка зустрічалися дахи, криті ґонтом та драницею, солома

була замінена твердими матеріалами (етернітом та дахівкою).

Сакральна архітектура (греко-католицької та римо-католицької конфесій) представлена різними стилями (школами). У зв'язку з природним середовищем усі без винятку церкви обох обрядів характеризуються відносно низькою будовою, що пояснюється адаптацією до поривчастих вітрів. Водночас типовою рисою є численні заломы в горизонтальній площині, що було спричинене великою кількістю опадів та вологим кліматом. Сакральні будівлі були збудовані зрубною технікою (відкритий зруб) з використанням як твердих (дуб, явір, ясен, бук), так і м'яких (смерека, ялиця) порід. Як покрівельний матеріал використовувався виключно ґонт. Характерною особливістю традиційного карпатського сакрального будівництва є також наявність численних капличок, особливо при розпорошеному розселенні у верхніх гірських ярусах.

На прикладі західноукраїнського та східнославацького традиційного житлово-господарського будівництва можна зробити наступні висновки:

- більша частина словацько-українського прикордоння знаходиться у гірському культурному регіоні, для якого характерні: дерев'яна архітектура з переважанням відкритого чи напівзакритого зрубу; присутність як покрівельного матеріалу дралиці та ґонту, а також їх комбінування з соло-

9/ Зруб – будівельна конструкція, стіни якої складаються з горизонтально покладених один на одного кругляків чи брусів по всьому периметру майбутньої будівлі, які були в кутах і в місцях перегородок по-різному з'єднані. Для будівництва використовували м'яке дерево хвойних порід дерев, яке було рівним. Напіввідкрита зрубна конструкція має відносно великий міжвінцевий простір між дерев'яними колодами, який промазували глиною, а потім фарбували білою або ж блакитною глиною чи вапном. У відкритій зрубній конструкції щілини не заповнювались глиною.

10/ Притули – проста господарська будівля під дахом тильної поздовжньої або бічної стіни будинку, де стояла рогата худоба.

11/ Двосхилий (сідловидний) дах

мою, часте використання способу *в натруску*; велике піддашся та ґанки; зімкнута, замкнута чи вільна забудова двору (різні варіанти, включно з так званим вільним двором з хаотичним розташуванням будівель); розвиток сезонного будівництва, яке пов'язане з розведенням овець;

- характер лемківського та західно-лемківського будівництва зазнав

впливу проникнення міської культури, хоча на розвиток міст вплинуло їх розташування та близькість помірно високих гір (правило крайового ефекту^{12/});

- церковна (сакральна) архітектура теж має ознаки гірського будівництва Карпат, проте є менш залежною від ресурсної бази регіону та особливостей господарювання населення.

Література:

FROLEC V., VAŘEKA J.: *Lidová architektura (Encyklopedie)*. Praha 1983.

THURZO I.: *Ludová architektúra na Slovensku*, Bratislava 2004.

ФЕДАКА П.: *Народне житло українців Закарпаття XVIII-XX ст.* Ужгород 2005.

СОПОЛИГА М.: *Народна архітектура українців східної Словаччини*. Свидник 1976.

12/ Правило крайового ефекту (правило екотону) – на межі різних біоценозів (екологічно збалансованих сукупностей організмів, що населяють певне середовище) зростає число видів живих істот та особин, як і кількість населення та культурних зразків.

Тітка й дядько чи пан та пані?

розробка уроку

Час: 45 хвилин

Цілі

- практично використовувати матеріальні історичні джерела (3D-моделі будівель)
- усвідомити, що Європою проходять різні типи кордонів, які по-різному розділяють її на частини, що часто навіть не покривають одна одну; таким чином концепт кордону піддається сумніву
- вміти висловлювати власну думку, вести дискусію

Обладнання та матеріали

Для кожної групи:

- ✓ один папір для фліпчарту, розділений поздовжньою лінією навпіл, з написами зліва – «Захід», справа – «Схід»
- ✓ 4 маркери різних кольорів
- ✓ клей, ножиці
- ✓ картки з характерними ознаками окремих типів сімей – Додаток 1 (можуть бути надруковані на різнокольоровому папері для візуальної привабливості результату)
- ✓ зображення з Додатку 2

Хід заняття

1

Продемонструйте учням 3D-моделі Лемківської садиби з с. Зарічево та хати з водяним млином з с. Вишня Яблонка (актуальне місце розташування – скансен у Гуменному) на сторінці www.inoveduc.eu. Подискутуйте про поділ внутрішнього простору житла. - Хто ж там міг проживати?

2

Продовжуйте розмову з учнями про життя у сільській місцевості в минулому. Запропонуйте їм провести паралелі з сьогоденням. - Чи збереглося щось з минулого? Вислуховуючи думки учнів, поволі підводьте обговорення до питання про сусідські відносини та про форми звертання. - Яким чином зверталися до сусідів (або ж як батьки представляли дітям сусідів): «тітка і дядько» чи «пан та пані»?

3

10 хв

Якщо учні вивчають яку-небудь іноземну мову, зокрема англійську, німецьку, французьку, або ж якщо володіють чеською чи польською мовами, спитайте їх, чи можуть вони собі уявити у цих мовах форми звертання «дядько» та «тітка» для сусідів, а не для членів родини („This is our neighbour uncle Smith,“; alebo „Hier kommt unsere neue Nachbarin – Tante Schmidt.“). - Чому це так?

4

5 хв

Наведіть учням декілька фактів про так звану лінію Гайнала (див. текст у Додатку 3). Назвіть їм кілька відмінностей між територіями, які вона ділить. Дозвольте учням знайти більше відмінностей самостійно. Наразі не демонструйте їм, де проходить на карті лінія Гайнала.

5

Поділіть учнів на групи, від 2-х до 6-ти членів у кожній. Врахуйте фактор часу, необхідний для обговорення результатів роботи у групах. Менша кількість груп - більше часу на дискусію.

6

10 хв

Роздайте групам заздалегідь підготовлені допоміжні матеріали. Попросіть учнів розділити отримані картки з тезами та зображеннями залежно від того, який тип сім'ї (західний чи східний), на їхню думку, вони характеризують; наліпити їх на відповідну сторону паперу для фліпчарту. Наголосіть, що ви не будете оцінювати їхню роботу за кількістю правильних відповідей або за тим, яким чином вони обґрунтують свій вибір. Учні можуть помилятися в міркуваннях та у самому виборі, проте вони повинні вміти пояснити, чому прийняли саме таке рішення.

Порада: Якщо Ви передбачаєте, що робота учнів може тривати довше, поділіть підготовлені матеріали між групами. Наприклад, дві групи отримають тільки зображення, інші дві – картки з текстами.

7

7 хв

Проведіть спільне обговорення поділу текстів та зображень, під час якого зробіть якомога більше висновків, які стосуються лінії Гайнала. Не обов'язково обговорити усе. Важливо, щоб учні мали простір для дискусії та розуміли, чому зроблений ними вибір є правильним або неправильним. Під час обговорення зверніть увагу класу, що йдеться про певні моделі сімей. Поясніть, що насправді існує більша кількість варіацій сімейних структур по обидва боки лінії Гайнала, а перехідна зона між Заходом і Сходом іноді дуже широка. На завершення дискусії перегляньте, які тези та зображення ви встигли обговорити, а які ні. Не обговорені можна залишити учням на дослідження вдома. Таке завдання може мати добровільний характер.

8

3 хв

Запитайте учнів, з якого боку лінії Гайнала знаходиться їхня країна. Котрі з країн-сусідів перебувають на одній з нею стороні, а котрі на протилежній? Після невеличкої дискусії продемонструйте лінію Гайнала на карті. Зверніть увагу учнів на те, що з точки зору традиційних форм сім'ї, Україна та Словаччина знаходяться по один бік лінії. Порівняйте лінію Гайнала з кордонами держав та кордонами ЄС тощо.

9

5 хв

Поговоріть з учнями про те, які переваги та недоліки мають обидві моделі сім'ї. (Напр., сильніші родинні зв'язки та занадто мала площа земель окремих маєтків на сході, більша міграція і набуття досвіду в інших селах та регіонах на заході, нестача робочої сили у промисловості на сході і, навпаки, її надлишок на заході тощо). Метою дискусії є усвідомити, що завдяки цій вправі ми змогли краще зрозуміти минуле та його вплив на наше повсякденне життя. Проте це зовсім не означає, що традиції

є незмінними. Їхня зміна повинна бути результатом раціональних міркувань, а не історизму (тобто зусилля повернути суспільство до т.зв. «золотої доби»).

10
5 хв

Продемонструйте учням ще раз 3D-моделі пам'яток народної архітектури з с. Зарічева та с. Вишньої Яблонки. Знову спитайте про поділ внутрішнього простору житла та хто міг там жити. Застосуйте у процесі обговорення знання, отримані під час заняття. На завершення запитайте учнів, чи зрозуміли вони причини звертання до сусідів «дядько» й «тітка» і чому такі форми звертання у німецькій та англійській мовах зустрічаються рідко.

Додаток 1

Захід

Схід

пізній вік вступу в перший шлюб	ранній вік вступу в перший шлюб
велика кількість людей, які ніколи в житті не одружаться	велика кількість осіб, які одружаться хоча б раз у житті
нуклеарні/прості сім'ї	складні форми сім'ї
робота за наймом упродовж усього життя	робота у сімейному господарстві
одруження вдів	доля вдови – бути з дітьми
інституція – «пожиттєва опіка в обмін на майно» застосовується	інституція – «пожиттєва опіка в обмін на майно» була невідомою
велика кількість позашлюбних дітей	мала кількість позашлюбних дітей

Додаток 2

Садіба, Зарічево

Садіба, Зарічево

Маєток, Гартманіце

Маєток, Гартманіце

Терасові поля, Остурня (р-н Кежмарок)

Поле льону, Бєлєч (р-н Брно-венков)

Мати, син та сезонні працівниці, Петровіце (р-н Зноймо)

Сім'я, Будмеріце (р-н Пезінок)

Сім'я, Будмерице (р-н Пезінок)

Сім'я, Петровіце (р-н Зноймо)

Додаток 3

Лінія Гайнала

Демограф і статистик Джон Гайнал на основі статистичних джерел за період приблизно 1900 року виділив характерні риси «європейської моделі» сім'ї, які повинні були діяти на території Європи в XVI-XIX століттях. До них належать: пізній вік вступу в перший шлюб та велика кількість людей, які ніколи в житті не одружаться. Він встановив також її східну межу - умовну сполучну лінію між Санкт-Петербургом і Трієстом, яка відокремлює республіки Балтії від Росії, ділить Польщу на дві частини, проходить поміж Чеською Республікою та Словаччиною, Угорщиною та Австрією. На схід від цієї лінії повинні би знаходитись сім'ї, які мали «неєвропейську» структуру. Для них типовим був ранній вік вступу в перший шлюб та велика кількість осіб, що одружуються.

Приблизне проходження лінії Гайнала

Автор: Юрай Майо

Із вказаними основними ознаками пов'язані також наступні: у регіонах, де люди одружувалися у молодому віці, передбачалось, що подружжя відразу після весілля ставало на короткий чи довший час частиною сім'ї батьків (переважно чоловіка), які нею «керували». Таким чином сім'я функціонувала як робоча одиниця, що обходилася працею її членів. Цьому сприяло також й те, що перші діти народжувались незабаром після весілля, а позашлюбних дітей майже не було. Роботою найманих працівників ці сім'ї користувалися рідко. З цим фактом було пов'язане і спадкове право. У більшості випадків кожен син мав право на реальну частку маєтку батьків, тобто сім'ї, в якій він жив і працював. Тому мати-вдова залишалася разом з дітьми в родині свого чоловіка, щоб не позбавляти їх спадщини, на яку вони мали право завдяки спільній роботі у господарстві. Момент, коли подружжя починало жити окремо, міг мати різні причини: найчастіше велика сім'я розпадалась на малі після смерті батьків. Хоча іноді зустрічалися випадки, коли подружжя пара відокремлювалась у результаті сімейного циклу. З батьками тоді залишалася сім'я одного з синів (наймолодшого або найстаршого), яка піклувалася про них до їхньої смерті.

У західних регіонах Європи молодь перед вступом у шлюб служила на чужих господарствах, оскільки молодики потребували для дозволу на одруження і створення родинного домогосподарства власних заощаджень, дівчата - коштів на придане. Молоде подружжя, як правило, починало жити окремо відразу після вступу у шлюб. Західноєвропейська модель пізнього шлюбного віку була пов'язана з великою кількістю прислуги у маєтках та існуючим принципом спадкування, так званою системою одного спадкоємця (в основному сина). Матері-вдови знову одружувалися, не зважаючи на спадкове право їхніх дітей. Оскільки жінки та чоловіки вступали у шлюб у більш пізньому віці, то кількість нащадків не була настільки численна, як на схід від лінії Гайнала. Проте з цього

боку була більша кількість випадків позашлюбних дітей. Інша структура сім'ї пояснює й інші способи піклування про людей похилого віку. Наприклад, на Заході існував інститут «пожиттєвої опіки в обмін на майно» (слов. «vumeпок», пер.), коли пара старих селян в якийсь момент свого життя передавала майно своїм наслідникам, як правило, наступному поколінню в родині або іншим людям, які не є членами сім'ї. Їхній наступник брав на себе зобов'язання піклуватися про цю пару на кошти, отримані в результаті догляду за господарством. Відносини між поколіннями в родині у сфері передачі майна наступному поколінню, зазвичай, вирішували шляхом укладання договорів.

Цікаві факти з галузі права. У період після створення Чехословаччини постала необхідність уніфікувати практику спадкування, а також спосіб догляду за літніми людьми в обох частинах Республіки. Якщо в Чехії, Моравії і Сілезії домінувала західна модель спадкування, то у Словаччині й Закарпатті - східна модель. У Чехословаччині принцип «пожиттєвої опіки в обмін на майно» був юридично закріплений до 1948 року як один з можливих способів піклування про людей похилого віку. Потім, з настанням комунізму в Чехословаччині (уже без Закарпаття), «пожиттєва опіка в обмін на майно» була скасована і замінена на обов'язкове національне страхування, в рамках якого відповідальність доглядати за літніми людьми взяла на себе держава. Після падіння у 1989 році комунізму згадуваний принцип набуття майна відновлений не був. І тільки у зв'язку з несприятливим демографічним розвитком і очікуваними в майбутньому проблемами пенсійної системи вже незалежна Чеська Республіка вирішила відновити колишню практику. Тому «пожиттєва опіка в обмін на майно» як форма піклування про людей похилого віку була врегульована відповідним Законом від 01.01.2014 (§§2707 – 2715 Цивільного кодексу).

Джерела:

BOTÍKOVÁ, M. – ŠVECOVÁ, S. – JAKUBÍKOVÁ, K.: Tradície slovenskej rodiny. Bratislava 1997 .
VOLANSKÁ, Ľ.: Teta a ujo alebo pán a pani? Hajnalova línia ako hranica dvoch modelov tradičnej rodiny v Európe. In: BENDÍKOVÁ, M. – SLÁDEK, K. (eds.): *Hranice v Európe*. Bratislava 2012, s. 28-36.
www.ludovakultura.sk – heslá o rodine

3 майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи?

розробка заняття

Час: 20-60 хвилин

залежно від змісту та розвитку дискусії

Цілі

- навчитись працювати з письмовими архівними джерелами
- ознайомитись з основами генеалогії
- розширити дослідження традиційної сім'ї, яке розпочалось у завданні «Тітка й дядько чи пан та пані?»

Обладнання та матеріали

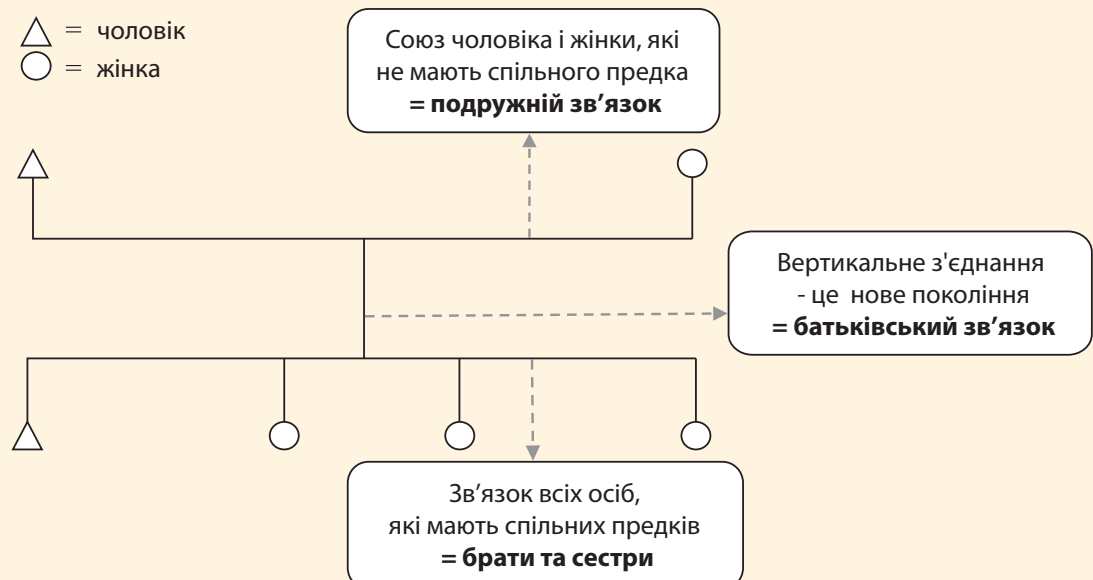
- ✓ по одній копії листа перепису населення за 1930 рік (див. Додаток) для кожної групи
- ✓ поступово у режимі он-лайн будуть публікуватися анонімізовані дані перепису. Частково вони доступні вже сьогодні, на сторінці: https://www.slovakiana.sk/kulturne-objekty/cair-ko1ely7?content=CAIR_DIV_IMAGES_1&contentDo=SNA-0000950097b&page=1

Хід заняття

1

Спочатку продемонструємо учням, яким чином зображується структура сім'ї:

2

Роздайте групам у складі від 2-х до 6-ти учнів листи перепису населення (див. Додаток). Попросіть накреслити структуру сім'ї, дані про яку зафіксовані у отриманому ними листі перепису. При виконанні цього завдання учні повинні скористатися щойно отриманими знаннями. Згодом попросіть групи порівняти свої результати. У випадку розбіжностей у структурах, обговоріть, чия структура справді відповідає записам у листах.

3

Дискутуйте, про яку модель сім'ї йдеться – західну чи східну? (див. вправу «Тітка й дядько чи пан та пані?»).

4

Попросіть учнів з'ясувати якомога більше інформації про цю сім'ю. Ви можете назвати їм, що саме можна довідатися з переписного листа. Проте не робіть це відразу. Нехай спробують спочатку самостійно виконати це завдання. Архівні джерела інформують нас про:

- освіту
- професію
- вік вступу у шлюб
- вік при народженні першої дитини
- найбільшу кількість дітей у сім'ї
- смертність дітей
- позашлюбних дітей
- вік жінки на момент народження першої/останньої дитини
- різницю у віці дітей (проміжок між кожними пологами) – інтервал пологів
- різницю у віці чоловіка та дружини
- структуру сім'ї і домогосподарства – хто проживав у домі?
- переважаючу форму сім'ї в населеному пункті – інші сім'ї
- ендогамію/екзогамію (шлюб людей з одного села або з різних сіл)
- місяці – дати весіль
- найбільш поширені імена
- ???

5

Поговоріть з учнями про те, що їх зацікавило. Роздумуйте про спосіб життя людей у цьому селі. Обговорення може бути орієнтоване також на ознайомлення з концепцією/лінією Гайнала.

Додаток • Листи перепису населення

Округа: Trnava Громада: _____

Оселя, ділянки (части міста): _____
(т. є. части громади в власних числах домі)

Місцева части: _____
(т. є. части окрема громади, що має власну назву)

Число дому (чергове число): _____

Чехословацька Республіка

Переписний

А. Особи присутні в помешканню

вночі з дня 28. лютого на день 1. березня 1950.

Тут записуються всі особи, що були в помешканню (мешкальним підприємстві,

1) Жителі помешкання, що були на нічній праці, на залізничній, поштової і інших

Число дому	Особа	Ім'я (хрестне і рідне) прізвище (ім'я родове)	Родина або інший зв'язок до особи, яка в чолі домашності (наприклад: власник помеш- кання, його жінка, подруга, син, батько, однакшець, по- мічник, гість і под.)	Присутність в громаді а) в переписуваній присутній, три- вало або тільки тимчасово (пе- реміщено)? б) коли тільки тим- часово, треба показати громаду до дому та округу його тривалого по- буту	Стать	Дата народження			Родина стан своєбідний(а) жонатий заміжня вдова розлуче- ний(а) розлуче- ний(а)	У жінок		Як переписування не буває в громаді тривалого побуту від народження			Грома- дянство	
						ж = жінка м = чоловік	день	місяць		рік	а) дата останнього подружжя (шлюб) б) дата останнього розлучення або розлучення дата одо- вання (розлучення)	Число живо на- роджен- них дітей	Коли прибув до грома- ди	а) Орлов б) Сабінов		а) в якій державі іммігрував до Ч. С. Р. б) коли іммігрував до Ч. С. Р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
12	1	Осип Крикув	власник помешкання	а) тривало б) —	ж	16.	6.	1900	жонатий	а) — б) —	—	—	11. 10. 1946	а) Орлов б) Сабінов	а) — б) —	ЧСР
	2	Наталка Крикув	жінка	а) тривало б) —	ж	23.	8.	1902	заміжня	а) 20.6.1923 б) —	2	2	11. 10. 1946	а) Орлов б) Сабінов	а) — б) —	ЧСР
	3	Олена Нечипорук	дочка, гість	а) тимчасово б) Орлова, Сабінов	ж	11.	2.	1925	заміжня	а) 15.9.1948 б) —	—	—	15. 9. 1948	а) Братіслава б) Братіслава	а) — б) —	ЧСР
	4	Марія Слива	теща	а) тривало б) —	ж	8.	11.	1870	вдовиця	а) 11.2.1892 б) 3.11.1941	3	2	11. 10. 1946	а) Орлов б) Сабінов	а) — б) —	ЧСР
	1	Ян Белас	підвояць	а) тривало б) —	ж	3.	4.	1896	вдова	а) — б) —	—	—	5. 5. 1948	а) Орлова б) Каріна	а) — б) —	Польща
	2	Марія Полакова	подруга Яна Беласа	а) тривало б) —	ж	7.	5.	1905	розлучена	а) 3.2.1930 б) 11.10.1939	1	1	5. 5. 1948	а) Орлова б) Каріна	а) Румунія б) 2. 3. 1946	ЧСР
1	1	Milaj Laducka	muž	а) Trvale б) —	m	12.	11.	1893	muž	а) — б) —	—	—	а) — б) —	а) — б) —	а) — б) —	ČSR
	2	Anna Laduckova	dcera	а) Trvale б) —	ž	5.	4.	1933	mladica	а) — б) —	—	—	а) — б) —	а) — б) —	а) — б) —	ČSR
	3	Michal Laducka	syn	а) Trvale б) —	m	6.	6.	1940	mladý	а) — б) —	—	—	а) — б) —	а) — б) —	а) — б) —	ČSR
	4	Jozef Laducka	syn	а) Trvale б) —	m	6.	10.	1941	mladý	а) — б) —	—	—	а) — б) —	а) — б) —	а) — б) —	ČSR
	5	Anna Laduckova	manželka	а) Trvale б) —	ž	31.	5.	1904	mužata	а) 10.1.1942 б) —	2	2	а) — б) —	а) — б) —	а) — б) —	ČSR
	6	Anna Laduckova	manželka	а) Trvale б) —	ž	1.	11.	1946	mlad.	а) — б) —	—	—	а) — б) —	а) — б) —	а) — б) —	ČSR

1. Тимчасово є присутній той, хто задержується в громаді тільки певний час і не має в намірі там на тривало зістатися. Наприклад: хто є на службовій подорожжі, на бригаді, на відпустці, у відвідинах, у лікуванні, у в'язниці і под. Рідкож постійний воєн в активній або резервній військовій службі. Всіх інших осіб треба вважати тривало присутніми. Громадою тривалого побуту на випадок турма, треба вважати цю громаду, де переписуваний знаходиться або є здійснений до тривалого побуту.

2. Репатріантами треба вважати тих Чехів та Словаків, що були особи тривало в чужині і що по звільненню вернулися на територію Ч. С. Р.

3. Народність треба позначати приналежність до народу, з яким є переписуваний внутрішньо зв'язаний культурною та трудовою спільнотою і до якого належить.

4. Рід школи треба записати тою назвою, яку мала школа в часі закінчення переписуваним. Школи другого ступеня, це є колишні городянські школи

треба позначити, якщо був закінчений їх останній річник. Школи третього ступеня, це є колишні вищі середні та високі школи, тільки тоді треба позначити, коли студії були закінчені присвоєнням кінцевим іспитом (приклад: іспитом зрілості, і. державним іспитом на правничій факультеті, докторатом медицини, 2. державним іспитом машинної інженерії і под.).

Незакінчені студії, приміром: 1. ритогорум медичного факультету (МЗК), і клас реальної гімназії і под. не треба записувати, але замість цього треба записати нижчий освітній ступінь, приміром: нижча середня школа. Коли хтось закінчив студії на двох різних республіканських школах, треба записати обидві, на прим. докторат прав і гірничий інженер, іспит зрілості на реальній і абітурієнтський курс, городянська школа та нижча промислова школа.

У фахових школах треба записати, чи однорічна, дворічна, чотирьохрічна, на прим. дворічна торгівельна школа. Школи або курси, триваючи менше ніж і шпільний рік не треба записувати. У школі на чужині освітнього, треба записати завжди освітню школу, на прим.: докторат природничих наук в Женеві.

Ім'я і прізвище власника помешкання (назва уряду, закладу і под.):

[illegible]

3. Як переписувачий допомагає в польовій господарстві або в промислі свого годувальника, надає це тільки тоді, коли його поміч триває найменше чверть робітничого часу в році відповідального цієї спеціальності.

a)					a)				a)		a)		
b)					b)				b)		b)		
a)					a)				a)		a)		
b)					b)				b)		b)		
a)					a)				a)		a)		
b)					b)				b)		b)		
a)					a)				a)		a)		
b)					b)				b)		b)		
a)					a)				a)		a)		
b)					b)				b)		b)		
a)					a)				a)		a)		
b)					b)				b)		b)		

ливо подав усе, чого треба записати до переписного аркушу.

Підпис власника помешкання або його заступника.

треба виповнювати аркуш.

ГАНОВИ.

астється після закона ч. 47 з р. 1927 36. зеня 1950 р.

жне помешкання (мешкання нестатини або заклад, в яким хтось перення. Переписний аркуш о мешканнях, ня тимчасово неприсутні, виповнити

гачь (мешкальних будівель, і заведе-перпису. ть власник помешкання, або за його може його виповнити або не вміє, то тий виповнить переписний аркуш за

народний комітет, виповнить пере-В тих громадах власник мешкання ає приходу переписуючого комісар-твах) і закладах, маючих право на або інакше віддаючих мешкання за-тотелі, пансіони, нічліжки, лічниц ортні заведення, козарні, кляштори, ише особи в них замешкаї до спіл-на за ведення свого закладу або за-ідноситься до перепису масово меш-ачности та збору в'язничної сторожі-апишуться працівники квартирного зшкань, опислл прочі його мешканці пікою, члені і п.).

чліжках і в інших підприємствах имець виповнити замешканим осо-тки для гостей, які містять в собі я перенесе до спільного переписного о його переписні листки.

до осіб, які в мешкальним заведенні залишуться до переписного аркушу

підприємстві або в установі присутні льшим переписним аркуші. ром або на машині до писання.

писні аркуші нехай будуть приго-березня в 8. год. рані. В громадах, ополощенням, потрібно є висчекати виповнить переписний аркуш.

вчає всі дані вимагані від нього при

ованні, тому, що всі, за котрих посе-реписні та ревізійні органи, є стро-ках і підписах переписаних осіб, ті переписних листин кожному не-

покликаламу. Нарушення тої повинности, як рівнож кожне знеужиття подавань і даних набутих при переписі є кариє. Переписуючий комісар і ревізор є крім цього повинні подбати про те, щоби до переписних листин, локи їх не віддадуть, асмав ніхто доступу, рівнож не має жодна непокликана особа права ані можли-вості вглянути до виповнених переписних аркушів.

Особи не належні до родини власника мешкання (помічники), піднаємці, нічліжники і злени іншої самотійної домашности і т. д.) запишуться до пере-писного аркуша після своїх особистих заподань. На їх дані несьмі мати особа виповнююча переписний аркуш жодного впливу.

Навмисно неправдиві заподання, як рівнож всякі інші навмисні вчинки або занедбання, якими порушується або загрожується цілість або вірність пере-пису, карається — коли не ходить о вчинок строїше карний — ОПК після § 6 зак. ч. 47/1927 36.

Таким чином є особливо, коли хтось ухилиться від перепису, себе дасть переписати більше разів, ділає на інших, щоби вчинили заподання невідпові-даючі справжності, спричинює пересунення мешканців з громади до громади або спонукає до подібних вчинків.

Інакше, який небудь натиск і записи невідповідаючі правді, як рівнож кожне зловжиття даних, карається після § 6 уст. 2 зак. ч. 47/1927 36.

ЯК ПЕРЕВОДИТИ ПЕРЕПИС.

Дня 1. березня або которого небудь слідууючого дня явиться до кожного мешкання (мешкального підприємства) або закладу переписуючий комісар, щоби перебрал переписний аркуш і провірип цілість та вірність в нім записаних да-них, чи краще, щоби переписний аркуш сам виповнив після поданих йому даних.

При тім переписуючий комісар викажется урядовою легітимациєю ви-даною Окружним народним комітетом і провірить в присутності власника меш-кання або його дозрілого члена домашности, чи є переписний аркуш цілком і правдиво виповнений та підписаний управленою і повинною особою на випов-нення; зараз на місці поправити очевидні помилки і несправедливості і доповнити недостаточні заподання. В цім намірі має право вимагати предлошення до пере-гляду особистих і інших паперів переписних осіб (свідцтво хрещення, народ-ження, шлюбу, смерти, горожанську легітимацию, робітничу книжку, паспорт і п.д.). Там, де невиконили переписний аркуш ще перед його приходом, випов-нить його сам, після зізнання власника мешкання, або його дозрілого члена родини, і після особистих доводів як має переписуючий комісар певність о вірності декотрих даних, записаних в переписнім аркуші, переслухає особу, о яку ходить, після потреби в несприсутності інших осіб; до цього має право і тоді, коли сам виповнює переписний аркуш.

Запис в переписнім аркуші самі комісар змінити лиш за згодою перепису-ваної особи, у особи недозрілої або нетямуючої, лиш за згодою його законного заступника. Кожна така поправка повинна бути на знак згоди підтверджена підписом сторони в замітковім стовпці.

Коли переписує особа триває на попередньому записі, або на своїх заподаннях, яких не уважає переписуючий комісар за вірні, або як відмовить, підтвердити своїм підписом згоду з поправкою цього запису, предложить комі-сар посередництвом переписуючого ревізора річ на рішення ОНК, а цей пере-случає дотичну особу і рішить річ без зволікання.

ПОЯСНЕННЯ ДО ПОДИНОКИХ ПИТАНЬ ПЕРЕПИСНОГО АРКУШУ.

Рішачим моментом для запису осіб до переписного аркушу є північ з дня 28. лютого на день 1. березня. До переписних аркушів запишуться всі фізичні особи, присутні в цім рішачім моменті на державній території. Особи, що по-

Пошук родоводу

Чи пробували ви коли-небудь створити родовідне дерево своєї сім'ї? Тоді ви, напевно, зауважили, що про звичайних людей можна знайти зовсім небагато інформації. Про кого знайдемо відомості в історичних джерелах? Про людей, які були певним чином особливими (хроніки, біографії, листування), мали що заповісти своїм близьким (заповіти), мали проблеми із законом (судові справи) тощо. Де б ви розпочали пошуки, якби захотіли створити власне дерево родоводу? Пошук своїх коренів міг би бути цілком аристократичною розвагою довгими зимовими вечорами. Сьогодні це вже не звичайні пошуки, а справжня наука, котра має назву генеалогія. Чи бажаєте дещо про неї дізнатися?

Зазвичай ми починаємо з відомого та переходимо до невідомого. Хороша ідея – роззирнутися довкола: сімейна хроніка, сімейна Біблія, договори купівлі-продажу, виписки з метричних книг, листування, документи про освіту, посвідчення, старі фотографії, епітафії та, звичайно, розмови з родичами – насамперед старшим поколінням. Пошуки предків можна порівняти з роботою детективів, які розшукують усі можливі сліди, щоб дізнатися правду. Під час «детективного» демографічного та генеалогічного дослідження родоводу одним із джерел є листи перепису населення.

У пошуці інформації, необхідної для складання родовідного дерева, найглибше можна дістатися до останньої третини XIX століття. Щоб просунутись у дослідженні ще далі, потрібно звернутись, наприклад, до церковних метричних книг, які зберігаються у державних архівах (у Словаччині це, наприклад, Братислава, Банська Бистриця, Кошиці, Нітра, Пряшів, Тренчин, Трнава, Жиліна) – таким чином можна отримати інформацію аж із XVII століття.

Переписні листи як джерело інформації на території сучасних Словаччини та частини Закарпатської області України (на той період – частина Угорського королівства) існують з 1715 року. Перший перепис усього населення відбувся у 1778-1785 роках. Сучасні переписи почали проводити у другій половині XIX століття. У XX столітті перепис населення (на території Словаччини) було здійснено у 1921, 1930, 1946, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991, 2001 та 2011 роках. Лист перепису населення – це часовий розріз, який зробив комісар з перепису у конкретному селі в конкретний час та в один день. Якщо нам доступні матеріали кількох переписів, можна провести дослідження змін складу населення місцевості протягом певного періоду.

Джерела:

<http://www.geni.sk/supisy-urbare-scitania/>
HERZÁNOVÁ, Ľ.: Sčítanie ľudu z roku 1930 ako prameň pre výskum rodiny. In: Slovenský národopis, 2002, č. 1, s. 25-44., dostupné online: https://www.academia.edu/12175718/S%C4%8D%C3%ADanie_%C4%BEudu_z_roku_1930_ako_prame%C5%88_pri_v%C3%BDskume_rodiny

Сліпа карта Європи

розробка заняття

Час: 15-30 хвилин

залежно від змісту
та розвитку дискусії

Цілі

- виявити стереотипи у власному баченні Європи, Сходу і Заходу

Обладнання та матеріали

Для кожної групи:

- ✓ сліпа карта Європи, надрукована на папері
- ✓ карта-трафарет Європи з позначеними містами, надрукована на прозорій плівці

Хід заняття

1

Назвіть тему уроку та його цілі. Для цього скористайтеся наступним текстом:

Хоча багато речей та явищ здаються нам природними, усталеними та залежними від законів природничих наук, проте це не означає, що завжди повинно бути саме так. Схожа ситуація з упередженнями. Адже культура є найсильнішою тоді, коли вона замаскована під природу... Географія – це точна наука з чіткими вимірюваннями фіксованих точок на земній кулі. Але в наших думках вона може піддаватися культурному впливу та впливу політичних рішень, що, зі свого боку, може відобразитись на нашому сприйнятті географічного простору та створенні так званих інтелектуальних карт (моделей середовища, яке нас оточує, створених нашим мозком), коли різним місцям, містам, регіонам тощо ми надаємо різних значень і відповідно до цього й поводимося. Отже, давайте подивимося, як із цим справи у нас.

2

Поділіть учнів на групи від 2-х до 6-ти осіб, кожній з яких роздайте паперову сліпу карту та список міст, які необхідно нанести. Назви міст наведені мовою оригіналу:

Berlin	Bratislava	Gdańsk	Humenné
Київ	Львів	Michalovce	Milano
Мукачево	Praha	Split	Strasbourg
Ужгород	Vilnius	Warszawa	Wien

(У випадку, якщо Ви хочете використати інші міста, вам необхідно буде виготовити власну карту-трафарет.)

3

Протягом 5 – 10 хвилин учні повинні нанести вказані міста на карту. Потім роздайте їм прозорі карти-трафарети та попросіть порівняти нанесені ними міста з їхнім справжнім розташуванням.

4

Дискутуйте про те, чим їхня «інтелектуальна карта» відрізняється від точної географічної карти. Чому це так? Які це має наслідки?

«Несподіванки», що трапляються найчастіше:

- Де ви розмістили Спліт у порівнянні з Віднем? – вони лежать на одному меридіані;
- Де ви розмістили Прагу відносно Відня? – її здебільшого вважають містом на Сході, хоча вона знаходиться на Заході;
- Де ви розмістили Відень відносно Братислави?
- Де ви розмістили Київ? Здебільшого його розташовують ближче до східних кордонів Словацької Республіки у порівнянні з його справжнім розташуванням. Як ви думаєте, чому? (Війна в Україні)

Де знаходиться кордон Європи?

З географічної точки зору Європу часто розглядають лише як частину Євразійського континенту. Але ж цікаво, де проходить її східний кордон?

Дискусія про кордони Європи сягає часів античності. Східний кордон у сучасному баченні є відносно молодим кордоном. Його автором вважають Філіпа Йоганна фон Страленберга (1677 – 1747) – шведського офіцера та географа німецького походження, який запропонував провести східний кордон Європи по Уралі, Волзі, Дону, Чорному морю. Цей кордон став важливим наприкінці XIX століття у зв'язку з політичним бажання зробити з багатой на людські та природні ресурси Росії «культурного» європейського союзника Великобританії та Франції (угруповання Антанта) проти майбутнього Троїстого союзу (Австро-Угорщина, Німеччина, Італія). Як бачимо, звичайні й нешкідливі на перший погляд угоди/конвенції у географічному вимірі можуть мати сильне культурне/політичне підґрунтя.

Ще кілька років тому Центральна/Центрально-Східна Європа була порожнім поняттям, майже як у випадку з найдавнішими картами, де на місцях, які були недосліджені, зазначався напис «*Hic sunt leones*» («Тут живуть леви»). Міста, які люди вважали західними, розташовували в основному далше на Захід, ніж це було насправді. Схожа ситуація була й з містами, які вважалися східними.

Сьогодні ситуація змінилася і Центральна Європа набула значущості, а міста ще більше «наблизилися» один до одного. Що стосується нашого випадку, то відстані між містами часто уявляються нам коротшими, ніж вони є насправді.

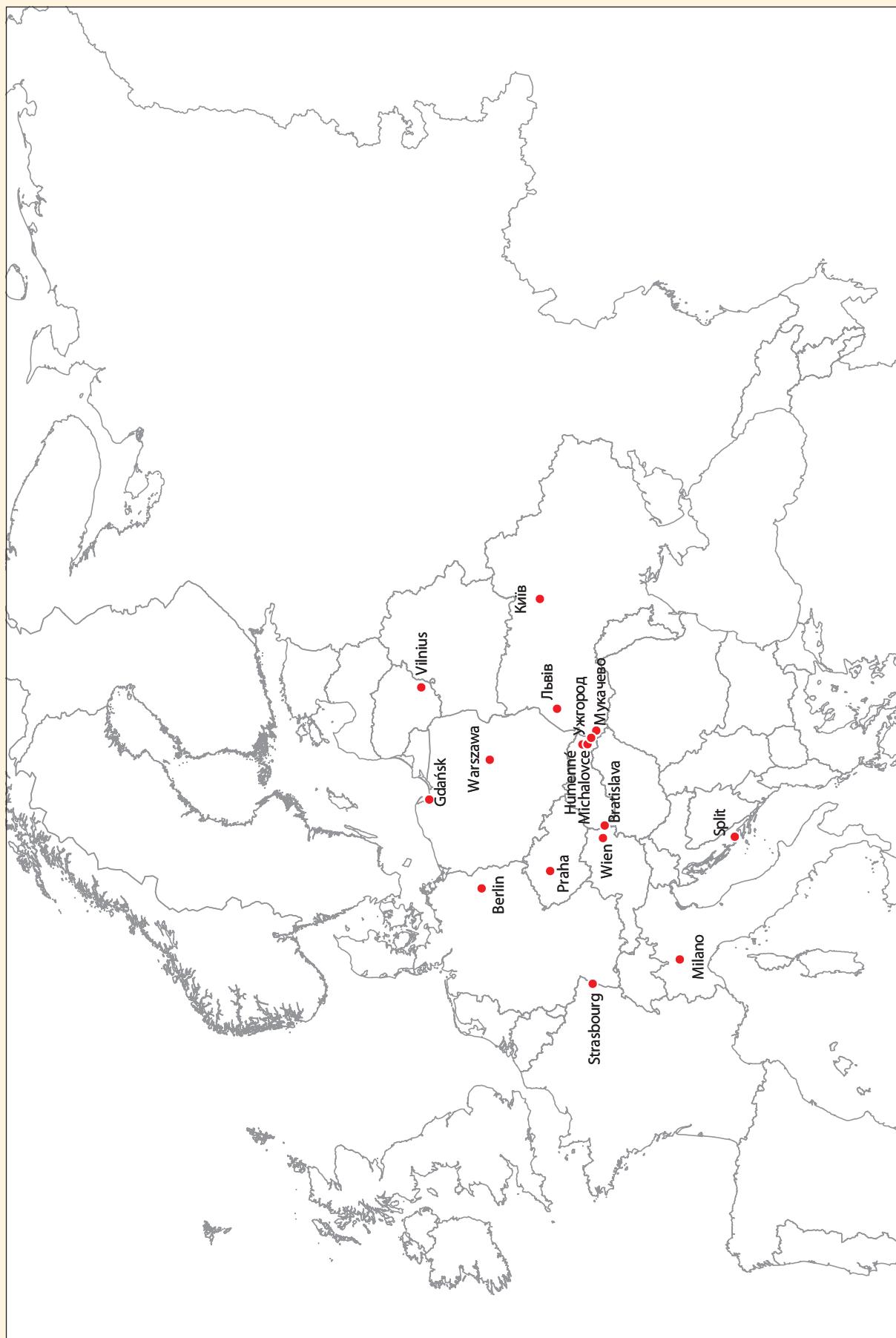
Для словаків – жителів Центральної Європи – дихотомія Захід-Схід є основною дихотомією орієнтування у європейському просторі. Однак, наприклад, в Чорногорії, Болгарії або Боснії та Герцеговині, чи навіть у Греції – це скоріше поділ на Північ-Південь. Оскільки (через розташування на кордоні периферії) існує тенденція завжди порівнювати себе з центром. Територію Словаччини (можливо й Закарпаття), з точки зору різних культурних впливів, можна розглядати скоріше як Схід Заходу, ніж Захід Сходу.

Сліпа карта

Автор: Юрай Майо

Карта із зазначенням міст

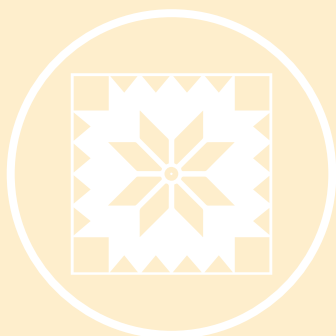
Автор: Юрай Майо

Спільне та відмінне регіонів сучасної Східної Словаччини та Закарпаття (від створення Угорського королівства до розпаду Австро-Угорщини)	1
Спільне та відмінне в історії регіонів Східної Словаччини та Закарпаття (з часу утворення Чехословаччини і до розпаду СРСР та ЧСФР)	9
Завдання: З Гуменного до Ужгорода	17
Олександр Духнович	21
Туристичне агентство	25

Релігійний розвиток Закарпаття та Східної Словаччини	27
Особливості сакральної архітектури та символіки християнських церков на сході Словаччини: вступ до проблематики	35
Завдання: Що нас об'єднує, а що розділяє	43
Звивисті стежки народу Божого	51
Хрест – символ християнства?	55
Церква як книга	57

Народна культура та традиційний спосіб життя у регіоні Східної Словаччини та Закарпатської України	59
До питання про національний склад (Східної) Словаччини	65
Українські говори карпатського ареалу	71
Традиційне будівництво на українсько-словацькому пограниччі	75
Завдання: Тітка й дядько чи пан та пані?	81
З майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи?	93
Сліпа карта Європи	101

Громадянство та громадянське суспільство	107
Завдання: Мережа взаємодії	121
Дрібні чи великі винороби?	125
Якщо громадянство не діє	131
Народ, нація: які вони за Конституцією?	135

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі	139
• Створення 3D-моделей об'єктів	142
• Презентація об'єктів через веб-інтерфейс	156
• Презентація об'єктів за допомогою віртуальної та доповненої реальностей	160
• Можливості застосування 3D-моделей об'єктів на уроках	163

Громадянство та громадянське суспільство

■ Міхаел Мурад

Громадянство та громадянське суспільство

Дедалі частіше в своєму оточенні ми у різноманітних контекстах зустрічаємося з поняттями громадянство або ж державне громадянство. Спостерігаємо також зміни характеру політичної спільноти, з якою пов'язане громадянство, вплив глобалізації та міграції на цю спільноту. Виникають важливі для національних держав питання, пов'язані з набуттям громадянства кількох держав (і відповідною лояльністю зі сторони своїх власних громадян до іншої держави), або, наприклад, з членством у Європейському Союзі, коли громадяни країн-членів Союзу мають, окрім свого початкового громадянства, також громадянство Європейського Союзу, що є свого роду доповненням.

З моменту виникнення громадянства в античні часи (тоді воно проявлялося в участі у політичній діяльності суспільства) відбулися значні зміни його форми та змісту. Спочатку громадянство було пов'язане з приналежністю до привілейованої політичної спільноти, коли ті, що мали певний статус, могли брати участь у спільному прийнятті рішень і разом з іншими громадянами приймати рішення, якими регулювалась діяльність усього суспільства. Іншими словами, громадянство було тісно пов'язане з політичною участю в різних формах демократії, зокрема, з правом обирати.

Зміни настали в часи Середньовіччя, коли громадянство почало сприйматися не як можливість брати участь у справах спільноти, але, швидше, як форма захисту, якої надавав статус громадянина своїм користувачам у період кризи. Ще одна зміна (і частково повернення до античних часів) настає в період Великої французької революції, коли громадянство стає для суспільства об'єднуючим фактором, який руйнує кордони між окремими верствами, сприяє відновленню залучення громадян до політичної діяльності суспільства.

Сьогодні державне громадянство – це основний стійкий правовий зв'язок між державою та особою. Воно тісно пов'язане з національними державами, які виникли на межі XVIII та XIX століть. У Західній Європі (наприклад, у Франції) національна свідомість поступово формувалась уже з часів Середньовіччя, і усвідомлення приналежності до нації перебувало у гармонії з усвідомленням приналежності до держави. Іншими словами, люди у цій частині континенту свою національну свідомість, яка тільки формувалась, добровільно і свідомо підпорядковували приналежності до держави. У Центральній та Східній Європі цей процес настав дещо пізніше (у період, про який вже згадували) та ще й у середовищі великих імперій, де у людей формувалась подвійна ідентичність – державна та поступово зростаюча етнічна. Національна ідея руйнувала ті великі імперії, в яких жили представники бага-

тьох національностей. Тому прийнято вирізняти дві концепції нації й національної ідентичності – західну та східну.

Це ж стосується й громадянства. Західне розуміння сучасного громадянства базується на приналежності людини до держави, на ідентифікації з державою та конкретними цінностями (наприклад, свобода, рівність і т.д.). При цьому носіями цінностей є не представники певних привілейованих верств, а кожен громадянин зокрема. Сукупність усіх громадян формує націю, тому, власне, поняття „національний” та „громадянський” зливаються, часто й на рівні термінології (наприклад, „nationality” = державне громадянство). Можна сказати, що виникнення національних держав у Західній Європі не було пов’язане зі зміною кордонів та не зачіпало груп осіб, яких ця зміна стосується, навпаки, - являло собою зміщення державотворчого суверенітету з гегемона (монарха, короля) на „націю”, тобто громадян. Як приклад можемо привести Францію чи Великобританію. Спроби перенести цю ідею на „схід”, тобто в Центральну та Східну Європу, супроводжувались плутаниною понять „нація” та „громадянство”, які у даній області тотожними бути не можуть. Східне розуміння громадянства базується на опозиції по відношенню до держави на етнічній основі (деякі етноси виділялися по відношенню до домінуючого етносу). Наприклад, в Угорському королівстві в 1848-1849 роках стався конфлікт між мадярами (*сьогодні – угорці, прим. перекл.*) і немадярами. Мадяри задля впровадження громадянського принципу вимагали від немадярів прийняття концепту „угорської нації”. Немадяри, навпаки, задля того ж таки громадянського принципу, вимагали визначення етнічних територій та поваги етнічної ідентичності, у чому вони й вбачали акцептування нової угорської державності. Ворожість до держави

зникла лише тоді, коли утворилася національна держава (але не стосовно меншин, які стали частиною нової держави). У випадку з Угорським королівством це трапилося після завершення Першої світової війни, коли, окрім усього іншого, виникла Чехословаччина. На Заході виникло суспільство, сформоване боротьбою за свободу, конституцію та громадянські права, а на Сході розуміння нації опиралося на ірраціональну концепцію народу і зверталося до історичної міфології (Маршалек 2014: 75).

Сьогодні спосіб набуття громадянства регулюється правом окремих країн, де зазвичай комбінується набуття громадянства за народженням батьками (громадянами) і ми говоримо про т.зв. „*ius sanguinis*” („право крові”), або набуття громадянства за народженням на території держави, у цьому випадку мова йде про т.зв. „*ius soli*” („право ґрунту”). З державним громадянством пов’язані різні права та обов’язки. Прерогативою громадян (залежно від ступеня демократії в країні) є право обирати й бути обраним до представницьких органів та на різні посади. Також громадяни можуть брати участь у громадській діяльності індивідуально чи як учасники організованого громадянського суспільства. Однак, реалізація цього так званого демократичного громадянства й досі у сучасному світі не є настільки очевидною, як здається на перший погляд. Частка демократичних режимів протягом останніх десятиліть стагнує, що, згідно даних „Freedom House”, складає близько 64 % всіх країн світу. Громадянське суспільство, яке розвивається саме в демократичному середовищі, є багатогранною сферою людської діяльності, що перебуває поміж сім’єю, ринком та державою. У демократичному суспільстві громадянське суспільство виконує важливу роль медіатора інтересів і вимог по відношенню до держави. До громадянського

суспільства відносимо рухи, ініціативи, об'єднання, товариства, церкви, асоціації, союзи, клуби, збори, фонди та інші суб'єкти, що мають різні (демократичні) цілі.

Громадянство в минулому

Попередника державного громадянства у сучасному розумінні слід шукати ще в античності. У Стародавній Греції велику увагу приділяли відносинам між громадянином та *полісом* (містом-державою). Те, що ми називаємо грецькою моделлю громадянства, базується на інформації, яка нам відома про політичну систему в Афінах (меншою мірою у Спарті періоду V-IV століть до н.е.) та з творів Аристотеля (в основному з «Політики»), який вважає людину політичною істотою, що може повністю реалізувати себе виключно в середовищі політичної спільноти. Громадянство виникло як привілейований статус для меншості суспільства на основі її економічного і політичного становища. Те, чи вважався житель Афін громадянином, залежало від його віку (йому мало бути більше 20 років), статі (мав бути чоловіком), статусу в суспільстві та походження (мав бути нащадком вільного громадянина, який володів зброєю та мав у власності майно). Таким чином, громадянами була лише меншість жителів міст-держав. З іншого боку, до певної міри було забезпечено контроль народу над владою. Незважаючи на те, що панувала переважно верства знатних та заможних членів суспільства і спротив та незгоди часто призводили до психічного чи фізичного виокремлення даного індивіда з суспільства, можна констатувати, що ті, хто мав статус громадянина, володарювали. Це була демократія (у сенсі влади народу), однак ми не можемо говорити про неї як про таку демократію, яка нам відома сьогодні. У грецьких містах-державах громадяни повинні були жертвувати своїм життям задля

служіння державі, потіснивши на задній план особисте життя. Це призводило до таких негативних явищ як корупція та зловживання владою (Белламі 2008: 29-34). Бути громадянином у грецькому розумінні означало свободу, яка, проте, була обмежена конкретним становищем індивіда. Наприклад, раби не могли стати вільними громадянами за жодних обставин, а залучення їх до політичної діяльності годі було й уявити. Що стосується прав, то громадянство надавало своїм держателям певні (основним чином політичні) права, які були подібними до тих, що характерні для сучасного суспільства, наприклад, право обирати. З іншого боку, не могло бути й мови про основні права - свободу слова, віросповідання та ін. (Матіас 2016: 9 - 19).

Римське суспільство на початках республіканського Риму було розділене на класи патриціїв та плебейів, і, порівняно з античною Грецією, громадяни Стародавнього Риму ніколи не мали значного політичного впливу. Фактична влада лежала на плечах сенату, в якому домінували патриції. Цей класовий конфлікт дав політиці та інституту громадянства набагато більший інструментарій, ніж грецький ідеал служби задля суспільного блага. Громадяни самі були зацікавлені проявляти активність, адже їхня думка бралася до уваги при будь-якому колективному рішенні лише тоді, коли вони брали участь та були активними (Bellamy 2008: 36 - 37). Основна відмінність між сприйняттям громадянства у Стародавній Греції та Римі пов'язана також з територією та її розширенням. Посилення інституту громадянства у Римі є зрозумілим з огляду на територіальну експансію. Громадянство у Римі, як і в грецьких містах-державах, мало суспільну, інтеграційну площину. Саме територіальний розмах спричинив безпрецедентну потребу інтегрувати жителів (Матіас 2016).

Можливості набути римське громадянство спочатку були такими ж, як і у Греції, а коло громадян було чітко визначеним. Зі збільшенням території Риму пов'язані дві істотні зміни. Жителі підкорених територій отримали певну версію римського громадянства, причому вони мали право не змінювати свого попереднього статусу, приділеного попередньою владою (надання повного громадянства особам за межами Риму було швидше винятком, ніж навпаки). Крім того, громадянство, яке надавали римляни, було швидше правовим, ніж політичним інструментом – таким чином відбулось відокремлення правової спільноти від політичної. Сучасному розумінню державного громадянства передували зміни засад громадянства, прописані в едикті імператора Каракалли з 212 року н. е., відомому як Конституція Антоніана, яким громадянство поширилося на всіх вільних жителів імперії. Імператор прагнув романізувати всю імперію й пришвидшити цей процес в області права та управління провінціями (Матіас 2016).

У часи Середньовіччя структура суспільства радикально змінилась. В Європі соціальна структура була роздроблена, виникали укріплені міста під захистом володаря. І у випадку королівств авторитет короля часто не досягав рівня авторитету шляхетських родин, які панували у важливих містах. Характерним було феодалне суспільство, де власники землі мали привілеї над тими, хто працював на їхній землі і становище яких було подібним до становища рабів. Громадянство мало значення не через політичну участь, а через статус захисту, який пропонувало. У разі кризи громадянин міг розраховувати на захист міських мурів та війська за цими мурами. Громадянство переважно набувалося (подібно, як це відбувається й сьогодні) за народженням чи натуралі-

зацією, причому натуралізація сприймалась як цілком звичне явище. У зв'язку із занепадом демократичного виміру громадянства деякі автори говорять про те, що в часи Середньовіччя громадянство майже зникло. Проте, той факт, що тодішні суспільства не мали демократичного громадянства, не означає, що вони не мали громадянства як такого – воно просто, порівняно з минулим, стало більш пасивним. Середньовічне громадянство відмовилося від класичного, пасивного концепту громадянства і впровадило поняття „життя споглядальне“ (*vita contemplativa*), коли кожен член суспільства повинен був прийняти своє місце в ієрархії суспільства практично без амбіцій активно брати участь у житті суспільства. Внеском доби Середньовіччя у сприйняття громадянства була рівність натуралізованих та народжених громадян (Матіас 2016).

Безпрецедентного значення набуває громадянство після Французької революції, ключовою ідеєю якої була рівність громадян. Декларація прав людини та громадянина вказує на чітке та справжнє зацікавлення правами громадян. Громадянство під час Французької революції починає істотно відрізнятися від громадянства часів Середньовіччя. До цього громадянство відігравало дуже егалітарну роль. Суспільство було поділене на класи. Такий поділ могло подолати громадянство, що об'єднувало аристократію, духовенство, буржуазію та народ в одну категорію. Вперше також з'являється кодифіковане тлумачення громадянства в Конституції. Завдяки чітким правилам натуралізації громадянство стало прозорим правовим інститутом, можливим для кожного, хто виконав необхідні умови. Під час Французької революції очевидним був також демократичний вимір громадянства. Це призвело до переосмислення класичних понять громадянства – усі фран-

цюзькі громадяни володіли політичними правами (Матіас 2016).

Соціологи Т. Х. Маршалл та Стейн Роккан пишуть про громадянство (спираючись на власні дослідження західноєвропейських демократій XIII-XX століть) як про результат трьох взаємопов'язаних процесів. Першим процесом є створення держави, що пов'язано з організаційним, військовим та культурним об'єднанням на рівні еліт, супроводжується консолідацією територій та формуванням основної загальнодержавної бюрократичної і правової інфраструктури. Другим є подальший розвиток торговельних та промислових економік. Цей процес призводить до створення, наприклад, єдиної транспортної системи, стандартизованої системи міри та ваги, або спільної валюти. Третій процес – це формування національної самосвідомості, що означає, наприклад, кодифікацію мови, стандартизацію освіти та служби в армії. У результаті таких процесів формується народ, рівний перед законом, з рівними правами на купівлю-продаж товарів, послуг та працю, про інтереси якого дбає суверенна влада та який формує національну ідентичність (Белламі 2008: 45-47).

Громадянство сьогодні

Сьогодні громадянство тісно пов'язане з державою. У більшості підручників держава як суб'єкт міжнародного публічного права характеризується чотирма ознаками: географічна територія (1), населення (2), фактичне здійснення власної державної влади і повністю суверенне державне управління (3) та ознака, яку деякі автори вважають не обов'язковою, – це фактична здатність вступа-

ти у міжнародні відносини (4). Найбільш складним при детальному аналізі є поняття „населення держави“, оскільки існує кілька різних визначень. Під даним терміном розуміють, наприклад, усіх жителів, що постійно проживають на території відповідної держави, тобто населення у широкому розумінні. Існування держави без громадян неможливо собі уявити, навіть якщо б на її території жили „постійні жителі“, тому законне визначення громадян держави належить до першочергових завдань новоутвореної держави. Звичайно, між державними громадянами та постійним населенням існує взаємозв'язок, причому ядро громадян держави утворює постійне населення (Еммерт 2014).

Поняття державного громадянства

Державне громадянство – це основний правовий зв'язок між особою та державою. Правове регулювання даної сфери становить одну з ключових сфер законодавства кожної держави. Мова йде про стійкий, тривалий зв'язок. Громадянство можуть набути виключно фізичні особи (незалежно від їхньої юридичної дієздатності).¹

Саме тривалий зв'язок є вирішальним для набуття громадянства. Звідси випливає, що він важливіший за тривалу присутність (відсутність на території даної держави не може бути причиною втрати громадянства). Ще слабшим є зв'язок між громадянством держави та національністю в етнічному розумінні. Норми міжнародного права не дозволяють обмежувати доступ особи до державного громадянства через її національність або етнічну приналежність. Тривалість зв'язку між особою та дер-

1/ Приналежність до держави за змістом є ширшим поняттям, ніж громадянство, оскільки приналежність до держави можуть мати і юридичні особи, ба, навіть літаки та кораблі (Еммерт 2014: 5).

жавою є не лише формальною вимогою. Зв'язок повинен бути фактичним та таким, який можна підтвердити чи перевірити. У протилежному випадку він не матиме міжнародної ефективності для визнання громадянства інституціями інших держав (Еммерт 2014).

Право окремих країн, яке у цьому питанні істотно різниться, визначає способи набуття громадянства за народженням, коли, найчастіше, мається на увазі комбінування набуття громадянства за народженням батьками (громадянами) – „*ius sanguinis*” (т.зв. „право крові”) та його набуття за народженням на території держави – „*ius soli*” (т.зв. „право ґрунту”). При застосуванні принципу „права крові” громадянство набувається виключно від батьків, незалежно від місця (тобто, держави) народження. При застосуванні принципу „права ґрунту” громадянство набувається за народженням дитини на території держави (причому передбачається як легальне проживання батьків, так і проживання батьків без дипломатичного імунітету чи виконання державної служби для власної держави). Як зазначалося вище, у деяких державах ці принципи часто комбінуються, проте один завжди має перевагу над іншим (Emmert 2014: 6 – 7).

Принцип „права крові” є характерним для так званих національних держав, що виникли в процесі етнічної емансипації народів у II пол. XIX–XX столітті, коли одна національність домінувала над іншими. На цьому принципі ґрунтуються суспільно-державні норми правопорядку країн Центральної та Східної Європи, а також Німеччини, Ізраїлю, Японії. Держави, які були засновані раніше (протягом періоду з XVIII – до I пол. XIX століття) на території вже існуючих історичних утворень формують своє законодавство за принципом „права ґрунту”. Громадянство часто ототожнюється з поняттям

„нація”. Останнє власне трактується не з етнічної точки зору, а виключно з позиції громадянства. У багатьох країнах Західної Європи з колоніальним минулим, а саме, Великобританії, Іспанії, Італії, а також у США, Австралії, Канаді та країнах Латинської Америки, принцип „права ґрунту” застосовується в майже чистому вигляді. За будь-якого принципу набуття громадянства за народженням відбувається без волі особи (батьків чи дитини). Таким чином, відповідно до міжнародного права набуття державного громадянства не може стати перешкодою для одночасного набуття громадянства в інших країнах (за винятком випадків, передбачених міжнародними угодами). У науковій літературі панує думка, що набуття громадянства шляхом застосування принципу „права ґрунту” є більш ефективним, оскільки більше опирається на фактичний зв'язок між особою та державою (передбачається постійна присутність громадянина на території держави, принаймні на момент його народження). У випадку принципу „права крові” зв'язок між громадянином і державою може бути вільнішим (Еммерт 2014, 6-7). Для набуття громадянства в таких випадках достатньо приналежності до нації без виконання умови постійного проживання на території відповідної країни (наприклад, в Угорщині). Подібний механізм, що дозволяє набутися громадянство колишнім громадянам, існує в Чеській Республіці та Словаччині, але він не стосується широкого кола осіб, як у випадку з Угорщиною.

Національне законодавство встановлює також правила надання громадянства протягом життя особи, наприклад, іноземцям, які поселилися в країні. Таке надання громадянства стосується меншої частини осіб та відбувається на основі запиту конкретної особи. Умови, за яких надається громадянство, також регулюються правом відповідної держави,

причому існує п'ять основних обставин, за яких можна отримати громадянство протягом життя: 1 - натуралізація (громадянство надається після виконання умов конкретної країни на основі поданого запиту); 2 - набуття громадянства, пов'язане з актом волі (наприклад, прийняття на державну посаду); 3 - шлюб або народження дитини; 4 - отримання громадянства на основі легітимації, прийняття або знаходження; 5 - отримання громадянства внаслідок реєміграції, презумпції та за національним походженням (колишній громадянин, який втратив своє громадянство, може повернути це громадянство за більш вигідних умов, або набуття громадянства на підставі свого національного походження, якщо мова йде про країни, в яких застосовується принцип „права крові“). Держави різняться між собою як способами набуття громадянства, так і способами його позбавлення. Якщо держави, що застосовують принцип „права крові“, в основному пов'язують отримання іноземного громадянства з втратою державного громадянства, то держави, які застосовують принцип „права ґрунту“ у цьому випадку є більш толерантними і часто дозволяють його збереження, що може призвести до існування подвійного громадянства (Еммерт 2014: 7 - 11).

Громадянство – це певний статус, з яким держава пов'язує певні права та обов'язки фізичної особи і які у разі надання такого статусу є юридично закріпленими. Тому на основі надання цього статусу виникає особливий юридичний зв'язок між особою та державою, передумовою якого є громадянство (Філіп, 1997: 187). З громадянством пов'язане необмежене право на проживання в країні, причому держави не мають права депортувати своїх громадян чи свавільно позбавити їх громадянства. Іноземцеві (громадянину іноземної держави), навпаки, може бути відмовлено у в'їзді

на територію країни, крім того, його можуть також депортувати. Прерогативою громадян (залежно від рівня демократії країни) є право обирати і бути обраними до представницьких органів та на різні посади. Також громадянством може бути обумовлене працевлаштування у випадку здійснення державної влади та роботи у державному секторі. Держави захищають своїх громадян за кордоном шляхом надання консульської допомоги та дипломатичного захисту. З іншого боку, з громадянством пов'язані й певні обов'язки. Громадяни повинні бути вірними своїй державі. Тому в багатьох країнах для своїх громадян передбачена обов'язкова військова служба, а під час воєнного стану держава може доручати своїм громадянам інші завдання з метою забезпечення оборони (Томашек - Тич та кол. 2013 :. 319).

Громадянство Європейського Союзу

У зв'язку із заснуванням Європейського Союзу (ЄС) у 1993 році (підписанням так званого Маастрихтського договору) було створено інститут громадянства ЄС, який виражає більш тісні відносини між ЄС та громадянами країн-членів ЄС. Справа в тому, що законодавство ЄС широко застосовується безпосередньо по відношенню до окремих осіб, котрі підпорядковані владі країн-членів ЄС. У той же час ЄС має безпосередньо виборні органи. Громадянство ЄС доповнює громадянство країни-члена ЄС. Громадянином ЄС, на основі його законодавства, є кожен громадянин країни-члена ЄС незалежно від власної волі. Громадянство ЄС не замінює громадянства країни-члена ЄС, тому окремі країни-члени ЄС продовжують встановлювати умови отримання та позбавлення власного громадянства. У той же час ЄС жодним чином не зближує державне цивільне законодавство членських країн. До найважливіших прав громадянина ЄС належить право вільно пересуватися країнами-члена-

ми ЄС і проживати на їх території. Також сюди належить право голосу на виборах до Європейського Парламенту і право бути обраним до його складу. Громадяни з інших країн-членів ЄС можуть обирати і бути обраними на місцевих (сільських, або міських) виборах за місцем свого довгострокового або постійного проживання. Ще одним правом є право на консульську допомогу і дипломатичний захист у строго визначених випадках надзвичайних ситуацій. У випадку, якщо громадянин ЄС потрапить у надзвичайну ситуацію у державі, яка не є членом ЄС, і держава, громадянином якої він є, не має власного представництва у цьому місці, консульську допомогу можуть надати представництва інших держав, що є членами ЄС. Громадянство ЄС також дає можливість звертатися до Європейського Парламенту з петиціями. Тобто, за допомогою Європейської громадянської ініціативи громадяни ЄС можуть пропонувати органам ЄС вживати певних заходів.

Громадяни ЄС на території країн-членів ЄС також володіють рівними правами стосовно усіх питань, що підпадають під юрисдикцію законодавства ЄС. Але громадянство ЄС не передбачає ніяких обов'язків, які можна було б порівняти з обов'язками громадян країн-членів ЄС, які у них виникають по відношенню до їхніх рідних країн (Томашек – Тич та кол. 319 – 321).

(Активне) демократичне громадянство

Як вже зазначено у тексті вище, громадянство традиційно було пов'язане з певними політичними правами та обов'язками у межах політичного суспільства. Поступове розширення значення громадянства як такого частково применшувало значимість різних ролей в області політики, які громадяни виконують з метою формування та збере-

ження колективного життя суспільства. Найбільш поширеним і найважливішим є пряме залучення до демократичних процесів, особливо до участі у виборах; крім цього можемо назвати свободу слова, а також участь у кампаніях. Незалежно від того, беруть громадяни участь у даних процесах чи ні, той факт, що вони можуть це зробити, демонструє, наскільки вони цінують власну відповідальність, що виражається, наприклад, у дотриманні демократично прийнятих законів (з якими вони не зобов'язані погоджуватись), сплаті податків, виконанні військового обов'язку та ін. Для громадян участь є найефективнішим способом відстоювання колективного інтересу і, водночас, представляє більшу надію на те, що керівники будуть добиватися насамперед благополуччя для суспільства, а не для самих себе (Белламі, 2008). До того ж, чи не найвідоміше формулювання демократії, яке зазвичай пов'язують із Авраамом Лінкольном та його Геттісбурзькою промовою 1863 року, визначає демократію як „влада народу, із народу і для народу”. Тобто він працює із поняттям “народ”, яке для демократії є ключовим. Перша частина визначення Лінкольна виражає принцип верховенства народу як джерела політичної влади. Друга частина (з народу) виражає впевненість у тому, що здійснення влади у демократії є волевиявленням народу (хоча в умовах сучасних держав найчастіше це відбувається опосередковано за допомогою обраних представників). Третя частина визначення (для народу) посиляється на переваги, які демократична влада має приносити даному народу (Дуфек, 2013). Така форма влади народу відображена також у багатьох Конституціях, серед них і словацька, у якій, наприклад, одразу в другій статті йдеться про те, що *„Державна влада виходить від громадян, що здійснюють її прямо або за посередництвом ними обраних представників”*. Під

народом тут розуміють громадян, яких у багатьох місцях Конституції відрізняють від негромадян, та які отримують різні права (наприклад, об'єднуватись у політичні партії або вільно обирати своїх представників).

Демократичне громадянство, тобто державне громадянство демократичної держави, слід цінувати, адже навіть у сучасному світі воно не є чимось очевидним. За даними „Freedom House“, у 2016 році у світі налічувалось 72 недемократичні режими, або, у розумінні „Freedom House“, режими, в яких не були дотримані хоча б мінімальні стандарти конкурентного і правильного виборчого процесу. Навпаки, режимів, у яких громадяни мають реальний шанс на зміну влади за допомогою виборів (так званих електоральних демократій), було 123 (що складає 63 % з усіх держав світу) (Freedom House 2017a). Кількість держав, які „Freedom House“ відзначає як абсолютно вільні, протягом останніх десяти років зменшується і наприкінці 2016 року вона складала 45 % усіх держав, у яких проживає лише 39 % населення світу. Таким чином, інші 25 % громадян проживають у частково вільних державах і 36 % — у державах невольних² (Freedom House 2017b). Отже, очевидним є те, що недемократичні режими й надалі становлять значну частину сучасного світу і представляють цікаву та різноманітну групу держав. Якщо впродовж двох останніх століть кількість не-

демократичних режимів зменшувалась, то приблизно з кінця 90-х років XX століття спостерігається стагнація кількості демократичних та недемократичних режимів, і, таким чином, оптимістичні очікування щодо вступу до „епохи демократії“ поки що справджуються (Брукер, 2009: 1 – 3).

Хоча кількість демократичних держав після Другої світової війни повільно збільшувалась, участь у виборах в усталених демократіях (у випадку парламентських виборів) невідступно зменшувалась. Навіть попри певні коливання (залежно від того, як виборці у конкретній державі сприймають конкретні вибори), тренд до зменшення є очевидним. І це стосується не лише Великобританії або США, але й Словаччини (де участь зменшилася від максимальної у 1998 році, коли у парламентських виборах взяли участь 84,2 % виборців проти 59,8 % у 2016 році), або України, де у виборах у 1994 році взяли участь 75,8 % виборців, а у виборах у 2014 році вже тільки 52,4 % виборців (Nordsieck 2016).

Необхідною умовою для забезпечення особистої безпеки громадян (одного з ключових результатів прийняття політичних рішень у демократії) є забезпечення відповідного ступеня політичної та суспільної стабільності. При цьому важливо, щоб держава була діючою демократією, про яку дбають громадяни. Участь громадян допомагає формувати

2/ „Freedom House“ позицію кожної держави визначає на основі двох числових характеристик – для політичних прав та громадянських свобод – за шкалою від 1 до 7, де 1 означає найбільш вільні країни, а 7 – найменш вільні країни. „Freedom House“ у своїй оцінці політичних прав зосереджується на ході виборчого процесу, політичному плюралізмі, участі та функціонуванні уряду. При оцінці громадянських прав – на свободу слова, віросповідання, зборів, верховенства права, особистої автономії та на індивідуальних правах особи. Громадяни в країнах з оцінкою 7 не мають, згідно з „Freedom House“, практично ніяких політичних і громадянських прав у своїй країні через сильний тиск з боку держави (Freedom House 2017c).

політичне суспільство³. Громадяни часто не погоджуються з тим, що саме розуміється під такими поняттями, як рівність, свобода і безпека, і з тим, як мають виглядати ті найкращі політики, щоб ці поняття були втілені у них на практиці, але демократія дає можливість дискутувати про ці питання і зважати на різні погляди та інтереси. Пояснення, чому громадяни мали б дбати про своє суспільство, є простим (хоча на практиці усе може бути складнішим). Якщо політики систематично ігнорують громадян або проявлять свою некомпетентність, вони втратять посаду. Крім того, у діючих демократіях, де відбувається зміна політичних партій при владі, громадяни мають стимул прислухались один до одного та чути один одного (Белламі, 2008).

Громадянство внутрішньо пов'язане з демократичною політикою. Воно включає членство в ексклюзивному клубі тих, котрі приймають ключові рішення щодо колективного життя даного політичного суспільства. Участь громадян, або, навпаки, відсутність їхнього інтересу, формують характер даного суспільства і те, наскільки з людьми поводяться як з рівними. Таким чином, громадянство включає три взаємопов'язані компоненти: 1. належність /членство у товаристві; 2. права, колективні пільги, пов'язані з громадянством і 3. участь у спільних політичних, економічних та соціальних процесах. У першому пункті ключовим є питання, хто є громадянином. У минулому існувало багато груп, що перебували поза межами громадянства, але більшість тодішніх перешкод демократичні суспільства подолали. Проте питання,

пов'язані з тим, хто є громадянином, виникають і надалі, що, не в останню чергу, пов'язано з міграцією (і відмінними правами іноземців та місцевих жителів). Друга складова – права – часто сприймалась як визначальний критерій громадянства. Права безпосередньо залежать від існування певної форми політичного суспільства, у якому громадяни знайдуть справедливі умови для свого життя. Третьою складовою є участь у спільних політичних, економічних та соціальних процесах. Громадяни демократичних держав володіють цілим спектром прав, які часто є результатом позитивної активності самих громадян. Саме громадяни мали б бути тими, хто приймає рішення про те, хочуть вони мати, наприклад, високі податки і щедру систему соціального забезпечення, чи низькі податки і мінімальне соціальне забезпечення, і, таким чином наповнювати юридичний зміст власного громадянства (Белламі, 2008).

Громадянське суспільство

З розвитком демократії, свободи особистості та визнанням основних прав людини тісно пов'язаний розвиток громадянського суспільства як однієї з можливостей громадян бути залученими до державних справ. Громадянське суспільство є сферою людської діяльності, яка знаходиться між сім'єю, ринком і державою.⁴ Цю сферу формують як безпосередньо громадяни, так і їхні добровільні об'єднання з метою реалізації потенційно необмеженої кількості цілей (в цьому випадку мова йде про громадський сектор, який є назвою для організованої частини громадянсько-

3/ До речі, походження слова „ідіот“ може походити від старогрецького „idiotes“, вираз, який використовували на позначення тих, хто був зацікавлений виключно в своїх особистих справах і нехтував публічною сферою (Белламі 2008:97).

го суспільства). Однак, ці цілі повинні бути законними, без обмежень особистих, політичних або інших прав громадян (в іншому випадку йшлося б про так зване негромадянське суспільство) та не повинні ґрунтуватись на зусиллях отримати особисту вигоду або пряму участь у політичній владі. До особливої форми громадського сектора належать церкви і релігійні громади, які часто, окрім духовної діяльності, здійснюють також благодійну діяльність. З громадським сектором жителі сучасних демократій стикаються практично постійно завдяки широкому спектру діяльності, яку він охоплює. Громадські організації відіграють важливу роль у суспільній дискусії з питань контролю політичної, економічної влади та таких, що становлять спільний інтерес у часи незадоволення громадян діями політиків. Існують різні назви на позначення діяльності людини у вільний час та згуртування у добровільні об'єднання за межами сім'ї, ринку і держави. Окрім громадського сектора, ми зустрічаємо також терміни „некомерційний сектор“, „третій сектор“ або „волонтерський сектор“. Відмінності між ними полягають у конкретному визначенні меж громадського сектора та акцентуванні різних сторін діяльності, - саме завдяки різноаспектності демократичного суспільства йдеться про дуже різноманітну сферу. Водночас у цих випадках виділяється один аспект або ж певний сегмент (наприклад, досягнення інших цілей, ніж отримання прибутку, відокремлення від держави або участь волонтерів). Синонімом до терміну „громадський сектор“ є термін „організоване

громадянське суспільство“ (Сковайса – Доналова 2010: 16 – 19).

Організована частина громадянського суспільства включає в себе різні товариства, фонди, церкви, школи, музеї та ін. Існує також неорганізована складова, до якої відносять, наприклад, неформальні спільноти та мережі, громадські збори і демонстрації або ж власне громадян. Крім того, ми можемо сказати, що громадянське суспільство має також свою „невидиму“ складову, до якої ми могли б віднести цінності, суспільні норми та звичаї, які визначають поведінку громадян і те, що на їхню думку є правильним. Слід зазначити, що діяльність громадян здійснюється не тільки задля сприяння інтересам усього суспільства, але й для забезпечення власних інтересів у згуртуванні з іншими людьми за межами сім'ї (за винятком об'єднань, спрямованих передусім на отримання прибутку). Основною ознакою громадянства є рівність усіх громадян, коли в рамках державного сектора індивід функціонує як громадянин і має рівне право голосу, відтак - участі в процесі прийняття політичних рішень, але відносини і завдання в цьому секторі базуються на підпорядкуванні громадян державній владі. У приватному ринковому секторі відносини між особами ґрунтуються на рівності, проте тут йдеться суто про економічну діяльність. Таким чином, громадський сектор є сферою, де громадяни співіснують на правах рівності (на відміну від державного сектора), виконуючи громадську діяльність (на відміну від ринкового сектора) (Сковайса 2010а: 30 – 35).

4/ Проте, слід додати, що громадянське суспільство у вузькому сенсі не є окремою сферою людського життя, яка відокремлена від сім'ї, ринку і держави. Розрізнення цих трьох сфер є суто концептуальним, оскільки кожна людина водночас є членом сім'ї, громадянського суспільства, ринкової системи і держави (Сковайса 2010b: 71).

Визначальним у відносинах між громадянським суспільством і демократичною політичною системою є те, що демократична держава своїм конституційним ладом, основними правами, свободами та законами виокремлює громадянському суспільству простір для вільного розвитку і захищає від загроз зсередини та від самої себе. У демократичній політичній системі громадянське суспільство виконує важливу функцію медіатора інтересів і вимог по відношенню до держави. Водночас громадянське суспільство діє також у публічній сфері, де бере участь у формуванні громадської думки, в тому числі уявлень громадськості про суспільний добробут, і впливає на публічну владу та контролює її (Сковайса 2010b: 71 – 72).

Громадянське суспільство – це співтовариство громадян, причому, як було зазначено вище, громадянство означає членство в тій чи іншій політичній спільноті (як правило, державі), що пов'язано з правами та обов'язками. Починаючи з античних часів і до сьогодні безперервно існують два аспекти – розмежування громадян та негромадян і законність, захист зі сторони закону, який надається виключно громадянам. Громадянство не означало лише пасивну приналежність до держави, але й активну участь у здійсненні влади. В сучасних умовах це можна інтерпретувати по-різному, у залежності від того, чи йдеться про безпосередню участь громадян у процесі прийняття політичних рішень на всіх рівнях, або «тільки» про їхню участь у виборах. Членство, яке пов'язане з правами та обов'язками, існує не тільки по відношенню до держави. Особа може бути членом (або ж громадянином) найрізноманітніших спільнот, муніципалітетів чи громад, і з цього членства можуть випливати (хоча часто тільки моральні, а не надані правом) права і обов'язки. Громадянство має також свою особи-

стісну й ціннісну сторони. Позитивне ставлення осіб до держави та її інститутів, співгромадян і різних форм політичної діяльності формують громадянську політичну культуру. У дійсності громадяни часто демонструють високий ступінь недовіри й відрази до політики і залишаються пасивними, тому громадянська політична культура повинна постійно підсилюватися зі сторони громадянського суспільства або держави. Частиною громадянської культури є також громадянська порядність (тобто відношення та звички, які уможливають сприятливі відносини та вирішення спорів між громадянами), а також готовність жертвувати окремими особистими інтересами на користь суспільному благу. Сучасна концепція громадянства пов'язана з основними правами і свободами. Ми розрізняємо громадянські права (які забезпечують захист особи від держави, наприклад, особиста свобода або свобода слова), політичні права (право особи приймати участь в ухваленні політичних рішень) і соціальні права (право особи на мінімальне соціальне забезпечення і цивілізоване життя) (Сковайса 2010b : 72-73).

Якщо громадянські права не гарантуються, громадянське суспільство знаходиться під серйозною загрозою. Громадянське суспільство є також простором, в якому ці права можуть бути реалізовані (наприклад, свобода слова і віросповідання). Найтісніше з ним пов'язане право на зібрання та об'єднання, яке є ключовим для здійснення основної діяльності громадян у громадянському суспільстві. Для успішного досягнення цілей, до яких прагнуть громадяни, часто є необхідним згуртування з іншими особами. Право на свободу об'єднання задеклароване у всіх основних документах з прав людини минулого століття та в конституціях демократичних держав (Сковайса 2010b: 73 - 74).

Використані джерела та література:

- BELLAMY, R.: *Citizenship. A Very Short Introduction*. Oxford 2008.
- BROOKER, P.: *Non-Democratic Regimes. Second Edition*. New York 2009.
- DUFEEK, P.: Teorie demokracie a politická filozofie: úskalí demokratizace demokracií. In: HOLZER, J. – MOLEK, P. (eds.): *Demokratizace a lidská práva. Středoevropské pohledy*. Praha, Brno 2013.
- EMMERT, F.: *Dvojí občanství v českém právu*. Praha 2014.
- FILIP, J.: K pojmu státního občanství obecně a státního občanství ČR zvláště. In: *Časopis pro právní vědu a praxi*. Brno 1997, roč. 5, č. 2, s. 183 – 194.
- MARŠÁLEK, P.: Evropská integrace, unijní občanství a česká národní identita. In: *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica* 2. Praha 2014, s. 73-81.
- MATIAS, G.: *Citizenship as a Human Right. The Fundamental Right to a Specific Citizenship*. London 2016.
- NORDSIECK, W.: *Parties and Elections*. 2016. (cit. 2016-11-28). (<http://www.parties-and-elections.eu/>)
- SKOVAJSA, M. – DOHNALOVÁ, M.: Úvodem o studiu organizované občanské společnosti. In: SKOVAJSA, M. (ed.): *Občanský sektor: organizovaná občanská společnost v České republice*. Praha 2010, s. 16 – 29.
- SKOVAJSA, M.: Organizovaná občanská společnost: teorie a vývoj. In: SKOVAJSA, M. (ed.): *Občanský sektor: organizovaná občanská společnost v České republice*. Praha 2010, s. 30 – 61.
- SKOVAJSA, M.: Občanská společnost a demokratický stát. In: SKOVAJSA, M. (ed.): *Občanský sektor: organizovaná občanská společnost v České republice*. Praha 2010, s. 62 – 89.
- TOMÁŠEK, M. – TÝČ, V. a kol.: *Právo Evropské unie*. Praha 2013.
- FREEDOM HOUSE: *Freedom in the World – Electoral Democracies*. Washington 2017 (cit. 2017-02-07). (https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_Electoral_Democracies_1988-2016.xls).
- FREEDOM HOUSE: *Freedom in the World 2017*. Washington 2017 (cit. 2017-02-07). (https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FIW_2017_Report_Final.pdf)
- FREEDOM HOUSE: *Freedom in the World 2017. Methodology*. Washington 2017 (cit. 2017-02-07). (<https://freedomhouse.org/report/methodology-freedom-world-2017>).

Мережа взаємодії

рекомендовано для використання
на заняттях із суспільствознавства

Час: 90 хвилин

Цілі

- зрозуміти взаємозв'язок між правами та обов'язками
- усвідомити всю складність взаємодії між різними секторами демократичного суспільства
- підтримка співпраці та громадянської відповідальності

Обладнання та матеріали

Для кожної групи підготуйте:

- ✓ один великий аркуш паперу (A3 або аркуш паперу для фліпчарту)
- ✓ три різнокольорові маркери
- ✓ екземпляр правил гри
- ✓ клубок шерстяної нитки або товстішого шпагату (4 різних кольорів)
- ✓ скотч, ножиці

Підготовка

З кожного клубка відріжте по 6 ниток довжиною 1,5 метри (всього 24 відрізки; по 6 відрізків ниток кожного з кольорів; нитки одного кольору - для однієї групи).

Хід заняття

1

Розділіть учнів на 4 групи та повідомте їм, яку „групу“ суспільства вони представляють:

- уряд
- неурядові організації (НУО)
- засоби масової інформації (ЗМІ)
- громадяни

2

10 хв

Роздайте кожній групі по аркушу паперу та маркери і оголосіть перше завдання: „У вас є 7 хвилин для того, щоб ЧЕРВОНИМ маркером записати на аркуші 5 основних функцій, які виконує у суспільстві та „група“, яку ви представляєте.“

3

10 хв

Усі групи презентують результати роботи. Під час презентації кожної з груп інші можуть ставити запитання та пропонувати поправки. Учитель веде дискусію таким чином, щоб групи якнайкраще усвідомили свою роль і завдання у функціонуванні демократичного суспільства. Це важливо для кращого перебігу наступних фаз завдання.

4

Учні знову розійдуться по своїх групах і отримають для виконання наступного завдання ЗЕЛЕНИЙ маркер. Завдання: „Складіть список вимог до кожної групи окремо. Це повинні бути вимоги, прийняття та виконання яких іншою групою дозволить вам добре виконувати свої функції (ті, що записані червоним).“ Попередьте учнів, щоб вони не формулювали надскладних та перебільшених вимог і не намагалися підготувати ґрунт для „конфлікту“ з іншою групою. Вони мають формулювати реалістичні вимоги, необхідні для виконання їхніх функцій.

5

15 хв

У зручний момент зверніться до учнів із проханням, щоб з усіх записаних вимог вони обрали 6 найважливіших.

6

Роздайте групам правила гри і разом ознайомтеся з ними. Важливо, щоб усі зрозуміли своє завдання і знали, що вони повинні робити.

7

5 хв

Зверніться до груп з проханням принести свої аркуші на середину приміщення і розмістити їх у формі квадрата так, як вказано у схемі правил гри, приблизно на відстані 1 метра один від одного. Члени груп сідають збоку біля свого аркуша.

8

30 хв

Переговори. Групи проводять між собою переговори у три кола, як це показано у схемі в правилах гри. Переговори повинні відбуватися швидко, не потрібно „засиджуватись“ над кожною вимогою – важливо обговорити якнайбільше вимог, висунутих один одному. Ті вимоги, які кожна з груп прийняла від інших груп, слід записати на аркуші ЧОРНИМ маркером і спробувати перенести і оформити їх до переліку своїх функцій, що уже на початку були записані червоним маркером. У кінці роботи між учнями утвориться мережа взаємодії.

9

20 хв

Порозмовляйте з учнями про те, що відбувалося на занятті, а також про те, як виникла мережа:

- а. Чи важко було зрозуміти завдання вашої „групи“ у суспільстві?
- б. Наскільки легко чи складно було дійти згоди щодо вимог, які ви висунете іншим групам?

- в. Наскільки легко чи важко було дійти згоди щодо того, які вимоги від інших ви приймете?
- г. Чи допомогли вам переговори з іншими групами краще усвідомити завдання „вашої“ групи у суспільстві?
- д. Що ви думаєте про взаємозв'язок та взаємодію різних ланок суспільства? На основі мережі, що утворилась, поміркуйте, яким є демократичне суспільство?

Варіанти

Якщо у вашому розпорядженні немає повних 90 хвилин, розділіть завдання на 2 заняття тривалістю по 45 хвилин. У такому випадку, перше заняття завершіть виконанням пункту 6, друге розпочніть коротеньким повторенням цього пункту і продовжуйте далі за порядком. На другому занятті трохи менше часу виділяйте на переговори.

Якщо у вас є час для проведення тільки одного заняття тривалістю 45 хвилин, то завдання пункту 2 дайте учням на опрацювання вдома і домовтеся, щоб вони принесли вам виконане домашнє завдання на 1 день раніше. Також домашнім завданням буде ознайомитися з правилами гри. Розпочніть заняття з пункту 4 і розподіліть час наступним чином:

- на виконання пунктів 4 та 5 – 10 хвилин
- на виконання пунктів 6 та 7 – 5 хвилин
- на виконання пункту 8 – 20 хвилин
- на виконання пункту 9 – 10 хвилин

Якщо у класі дуже багато учнів і при поділі їх на 4 команди утворяться надто великі групи, ви можете додати до гри ще 2 суспільні групи – підприємців та меншини. У такому випадку, обміркуйте, яким чином ви розподілите час на виконання окремих пунктів завдання. Якщо часу не надто багато, тоді під час виконання пункту 8 не обов'язково дотримуватися правила про те, що переговори повинні відбутися у кожного з кожним. Наприклад, ви можете скористатися наступною схемою:

1 коло – уряд х підприємці; громадяни х ЗМІ; меншини х НУО

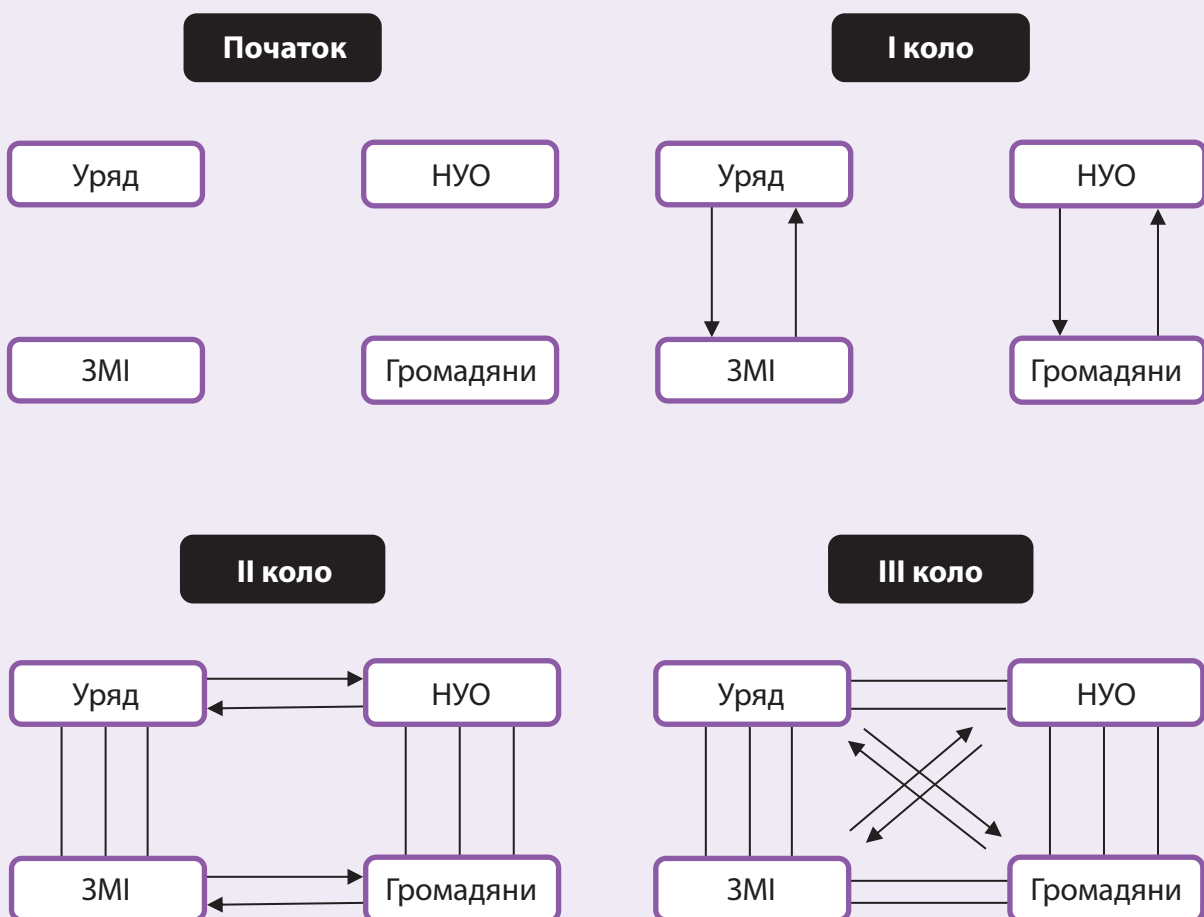
2 коло – уряд х НУО; громадяни х підприємці; меншини х ЗМІ

3 коло – уряд х меншини; громадяни х НУО; підприємці х ЗМІ

Правила гри

1. Мета гри полягає у тому, щоб усі вимоги кожного гравця були прийняті іншими гравцями.
2. Гра проходить у три кола згідно наведеної нижче схеми. У кожному колі переговори відбуваються між двома парами гравців.
3. Пара домовляється між собою, хто розпочинає, тобто перший представляє свою вимогу. Далі вони по черзі представляють інші вимоги. Мета – обговорити і прийняти рішення по максимальній кількості вимог з обох сторін.
4. Під час представлення вимоги завжди поясніть, як виконання протилежною стороною вашої вимоги допоможе вам виконати ваші функції у суспільстві.
5. Якщо ви приймаєте вимогу іншої сторони, зважте:
 - а. чи спроможні ви задовольнити вимогу,
 - б. чи є вимога реалістичною та доречною.
6. Кожного разу, коли вимога приймається, потрібно взяти нитку і з'єднати нею ваші аркуші. Кінці нитки необхідно приклеїти до аркушів паперу. Група, яка прийняла вимогу, запише її на своєму аркуші ЧОРНИМ маркером. Якщо протилежна сторона не задовольнила вашу вимогу, відкладіть нитку в сторону.

Джерело:

Rada Evropy (2003): Kompas. Manuál pro výchovu mládeže k lidským právům. Argo: Praha.
http://www.mladezvakci.cz/fileadmin/user_upload/publikace/Kompas_manual.pdf
Відредаговано.

Дрібні чи великі винороби?

розробка уроку

Час: 45 хвилин

Цілі

- усвідомити потенціал традиційних винних підвалів (Токай, Середнє) для розвитку малого підприємництва та для розвитку громадянської ангажованості (збереження традицій регіону)
- отримати та опрацювати інформацію за короткий проміжок часу
- навчитися формулювати та аргументувати власну точку зору

Обладнання та матеріали

- ✓ два великі аркуші паперу (папір для фліпчарту) – по одному для кожної команди
- ✓ 8 аркушів паперу формату А4 або набір клейкого паперу (стікерів) - для кожної команди
- ✓ маркери (16 шт.)
- ✓ достатня кількість комп'ютерів, під'єднаних до інтернету
- ✓ скотч, якщо буде використовуватись звичайний папір для нотаток, - для кожної команди
- ✓ картки із завданнями (картки учні обиратимуть шляхом жеребкування)
- ✓ тези для дискусії

Підготовка

- Підготуйте для кожної команди папір для фліпчарту, розділивши його попередньо на 8 частин так, щоб на кожную частину помістився один аркуш паперу формату А4 або достатня кількість стікерів (якщо розвернемо папір для фліпчарту по ширині, на нього помістяться впритул 2х4 аркуші паперу А4, повернені по висоті).
- Надрукуйте та порозрізуйте для учнів картки із завданнями (Додаток № 1).
- Надрукуйте для обох команд одну або кілька тез (Додаток № 2).
- Підготуйте клас таким чином, щоб учні в командах сиділи у різних кінцях приміщення, а посередині був простір, який команди використовуватимуть для проведення дискусії і зможуть сидіти один навпроти одного.

Хід заняття

1

Картки підготуйте таким чином, щоб їх кількість відповідала кількості учнів; стежте за тим, щоб у кожній команді були розподілені усі завдання. Учні обирають собі картку шляхом жеребкування, який визначить до якої команди вони потрапили і яке завдання отримали.

2

12 хв

Зверніться до учнів, щоб вони за допомогою інтернету відшукали якнайбільше інформації з теми, написаної на лицьовій стороні отриманої картки; інформація повинна відображати точку зору групи виноробів, записаної на зворотній стороні картки. Знайдену інформацію учні записують на стікер або на аркуш паперу формату А4 і приклеюють їх на папір для фліпчарту. Вкінці даного етапу вони ознайомлять зі знайденою ними інформацією свою команду, щоб кожен її учасник мав загальне уявлення.

3

Дайте обом командам одну тезу та ознайомте їх з правилами ведення дискусії:

- завдання команди полягає в тому, щоб підтвердити або спростувати тезу (дебати) – чітку інструкцію вони мають на картці з тезою
- команду представлятимуть 2 представники-промовці – перший протягом 1 хвилини часу розкриє тему, наведе основні аргументи; другий протягом 1,5 хвилини реагує на аргументи протилежної сторони та доповнює аргументи своєї команди
- перед початком виступу першого промовця встановлюється час на підготовку позиції – 3 хвилини, між першим та другим промовцями – перерва для наради на 2 хвилини
- тривалість дебатів по одній тезі складає близько 10 – 12 хвилин, тобто за оптимального темпу протягом однієї години можна опрацювати максимально дві тези, у деяких класах, можливо, лише одну

4

24 хв

Проведіть дискусію.

5

9 хв

Розмовляйте з учнями про те, до якої сторони вони б приєдналися, якби мали можливість самостійно обирати. Дискутуйте з ними також про те, як гуртування у громадські об'єднання може допомогти дрібним виноробам компенсувати економічну міць великих виноробів – на практичному прикладі покажіть їм значення громадянського суспільства.

Для кращого уявлення про те, як виглядає традиційне виноробне середовище, представлене дрібними виноробами, скористайтесь 3D-моделлями винних підвалів на сторінці www.inoveduc.eu.

ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ
ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ
ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ
ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ	ДРІБНІ ВИНОРОБИ

ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ
ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ
ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ
ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ	ВЕЛИКІ ВИНОРОБИ

Додаток № 1 **сторона 2** (лицьова сторона друкованого з обох сторін аркуша)

розташування області (переваги і недоліки), історія області	рівень безробіття та можливості для покращення	переваги і недоліки малого бізнесу	вплив на навколишнє середовище
розташування області (переваги і недоліки), історія області	рівень безробіття та можливості для покращення	переваги і недоліки малого бізнесу	вплив на навколишнє середовище
конкуренто- спроможність	розвиток туризму із залученням винних підвалів	етичний кодекс підприємців	зв'язок з Європейським Союзом – можливості і загрози
конкуренто- спроможність	розвиток туризму із залученням винних підвалів	етичний кодекс підприємців	зв'язок з Європейським Союзом – можливості і загрози

розташування області (переваги і недоліки), історія області	рівень безробіття та можливості для покращення	переваги і недоліки малого бізнесу	вплив на навколишнє середовище
розташування області (переваги і недоліки), історія області	рівень безробіття та можливості для покращення	переваги і недоліки малого бізнесу	вплив на навколишнє середовище
конкуренто- спроможність	розвиток туризму із залученням винних підвалів	етичний кодекс підприємців	зв'язок з Європейським Союзом – можливості і загрози
конкуренто- спроможність	розвиток туризму із залученням винних підвалів	етичний кодекс підприємців	зв'язок з Європейським Союзом – можливості і загрози

Додаток № 2

Теза № 1:	Завдання дрібних виноробів: ЗА
Дрібні винороби мають більше можливостей для розвитку підприємницької діяльності, ніж великі винороби.	
Теза № 2:	Завдання дрібних виноробів: ПРОТИ
Великі винороби мають більше можливостей для отримання фінансової підтримки від держави, ніж дрібні винороби.	
Теза № 3:	Завдання дрібних виноробів: ПРОТИ
Вирощування винограду у великій кількості є менш шкідливим для навколишнього середовища.	
Теза № 4:	Завдання дрібних виноробів: ЗА
Малий бізнес пропонує більше можливостей для розвитку туризму та зайнятості для цілого регіону.	

Теза № 1:	Завдання великих виноробів: ПРОТИ
Дрібні винороби мають більше можливостей для розвитку підприємницької діяльності, ніж великі винороби.	
Теза № 2:	Завдання великих виноробів: ЗА
Великі винороби мають більше можливостей для отримання фінансової підтримки від держави, ніж дрібні винороби.	
Теза № 3:	Завдання великих виноробів: ЗА
Вирощування винограду у великій кількості є менш шкідливим для навколишнього середовища.	
Теза № 4:	Завдання великих виноробів: ПРОТИ
Малий бізнес пропонує більше можливостей для розвитку туризму та зайнятості для цілого регіону.	

Якщо громадянство не діє

розробка уроку

Час: 45 хвилин

Цілі

- усвідомити обов'язок громадянина дбати про характер демократичної і правової держави
- задуматися про обставини, які унеможливають дію громадянства (пропаганда, страх, етичні дилеми...)
- усвідомити актуальність теми голокосту (геноцид ромів) та актуалізувати історичні знання

Обладнання та матеріали

- ✓ комп'ютер та проектор
- ✓ 5 аркушів паперу для фліпчарту з наклеєними на них цитатами та завданнями
- ✓ маркери (5 шт)
- ✓ звичайний або малярських скотч

Підготовка

- Підготуйте для перегляду на комп'ютері 3D-модель моста в Ганушовцях зі сторінки www.inoveduc.eu та зображення воріт концентраційного табору (додаток № 1).
- У 5 різних кінцях приміщення розмістіть аркуші для фліпчарту і наклейте на них цитати та завдання (додаток № 2).

Хід заняття

1

5 хв

Покажіть учням 3D-модель моста в Ганушовцях. Після цього продемонструйте фотографію в'їзних воріт до концентраційного табору Освенцим. Зверніться до учнів, щоб вони відшукали максимально багато контекстів. Дискусію час від часу коментуйте. Урешті попросіть учнів, нехай прочитають текст до моделі моста, який можна знайти на сторінці www.inoveduc.eu

2

Зручним для вас способом розділіть учнів на 5 груп і посадіть їх біля аркушів для фліпчарту, на яких написані цитати.

3

Попросіть учнів прочитати цитату та завдання до неї. Нехай поміркують, обговорять свої ідеї і запишуть свої висновки на той самий папір для фліпчарту.

4

20 хв

Коли учні запишуть висновки, вони переходять до наступного аркуша паперу з цитатою і т.д. Так групи будуть змінювати одна одну біля фліпчартів, поки не завершиться час, передбачений на виконання цієї частини завдання. Рекомендується завершити даний етап за 20 хвилин до кінця уроку. В найкращому випадку кожна група встигне попрацювати біля трьох фліпчартів.

5

Попросіть учнів прочитати все, що написано на фліпчарті, біля якого вони знаходяться у даний момент, та сформулювати і записати на фліпчарт найважливіше повчання для сучасної молодії людини, яке впливає із запропонованих групами висновків. Після цього учні прикріплять цей аркуш на стіну за допомогою звичайного чи малярського скотча.

6

10 хв

Зверніться до учнів, щоб вони мовчки пройшлись по класу та ознайомилися з повчаннями, які записані на фліпчартах. Попросіть їх зосередити увагу виключно на повчаннях.

7

10 хв

Проведіть з учнями дискусію, рефлексію виконаного завдання. Скористайтесь запропонованими запитаннями:

- Як ви себе почували під час роботи?
- Яке твердження викликало найбільшу дилему особисто у вас?
- Чи співпали ваші погляди з поглядами інших учасників вашої групи?
А, можливо, у вас було своє бачення, відмінне від інших?
- Співпрацювати у групі було легко чи складно? Що спричиняло труднощі?
- Чому не діяв громадянський принцип під час голокосту чи геноциду ромів?
Чи трапляються й сьогодні подібні випадки, коли громадянство не діє?

Додаток № 1 - фотографія

Додаток 2 – цитати та завдання на фліпчарти

- 1. Ми постійно жили у страху. Чотири спаковані торби стояли у нас наготові. Одного дня до нас подзвонили і сказали: „Візьміть свої речі і ходіть.“**

Еріка Бездічкова

Завдання: Що було джерелом їхнього страху? Вони знали, куди їх відвезуть? Запишіть ті міркування, які у вас будуть спільними.

- 2. Один із них каже: „Але ж вона виглядала, як людина.“ То пропаганда була такою, що вони поводитися з нами, наче ми були худобою.**

Зузана Ружічкова

Завдання: Яка мета пропаганди? Як таке могло трапитися, що люди повірили, що євреї та роми-цигани не є людьми? Запишіть свої міркування.

- 3. Вкінці ми будемо пам'ятати не слова наших ворогів, а мовчання наших друзів.**

М. Л. Кінг

Завдання: Чи допомагає мовчання та бездіяльність більшості здобути перемогу над злом? Запишіть свої міркування.

- 4. „У нашому селі жодних циган немає, є лише ковалі.“
(Завдяки цим словам вдалося уникнути вивезення циган)**

сільський голова села Кошариська (етнічний німець)

Завдання: Задумайтеся над етнічною дилемою: обманювати задля допомоги іншому, чи не обманювати? Запишіть свої міркування.

- 5. Треба застерегти людей, що подібні речі колись діялись. Бо те, що діялось в минулому...**

Петер Шафранко

Завдання: Чому, на вашу думку, важливо говорити про голокост та геноцид ромів? Запишіть свої міркування.

Учасники проекту «InovEdus» біля меморіалу «Брама свободи» під замком Девін

Цвинтар у Сребрениці (Боснія та Герцеговина)

Народ, нація: які вони за Конституцією?

розробка заняття

Час: 15-60 хвилин

рекомендовано для використання
на заняттях із суспільствознавства

Цілі

- зрозуміти, як в юридичній практиці застосовуються різні концепти поняття громадянство (див. статтю цього видання)
- усвідомити, що громадянський принцип формування суспільства допомагає подолати бар'єри між людьми та нівелює потребу існування кордону між країнами, орієнтованими на громадянське суспільство

Хід заняття

1

Запропонуйте учням для прочитання тексти преамбул Конституцій кількох країн. Попросіть їх, щоб на основі власних міркувань або за допомогою фахового тексту з даної публікації вони пояснили, як „нація” або „народ” як джерело влади конкретних держав, представлені у цих преамбулах.

2

Дискутуйте про те, який вплив має таке відображення понять „нація” або „народ” на життя суспільства.

Франція

Французький народ урочисто проголошує свою прихильність правам людини й принципам національного суверенітету, як вони визначені в Декларації 1789 року, підтвердженій та доповненій Преамбулою Конституції 1946 року. Спираючись на ці принципи та принцип вільного самовизначення народів, Республіка пропонує заморським територіям, які висловлюють бажання до неї приєднатися, нові інститути, засновані на загальному ідеалі свободи, рівності й братерства, що мають за мету їх демократичний розвиток.

Словаччина

Ми, словацька нація,
пам'ятаючи про політичну та культурну спадщину своїх
предків, про столітній досвід боротьби за національне
буття і власну державність, у сенсі духовної кирило-
мефодіївської спадщини та історичного заповіту
Великої Моравії, виходячи з природного права
націй на самовизначення, разом з представниками
національних меншин та етнічних груп, що живуть на
території Словацької Республіки, в інтересах постійного
мирного співробітництва з іншими демократичними
державами, прагнучи до утвердження демократичної
форми правління, гарантій вільного життя, розвитку
духовної культури і економічного процвітання, тобто,
ми, громадяни Словацької Республіки, приймаємо за
посередництва своїх представників цю Конституцію.

Чеська Республіка

Ми, громадяни Чеської Республіки в Богемії, Моравії і
Сілезії, у час відновлення самостійної чеської держави,
вірні усім старим добрим традиціям давньої державності
країн Чеської корони та державності чехословацької,
маємо намір будувати, захищати і розвивати Чеську
Республіку в дусі недоторканих цінностей людської
гідності і свободи як батьківщину рівних і вільних
громадян, які усвідомлюють свою відповідальність
по відношенню до інших і відповідальність перед
суспільством, як вільна і демократична держава,
заснована на повазі прав людини і на принципах
громадянського суспільства, як частина родини
європейських та світових демократій, сповнені рішучості
охороняти і розвивати успадковані природні і культурні,
матеріальні та духовні багатства, готові дотримуватися
усіх засвідчених принципів правової держави, через
своїх вільно обраних представників приймаємо цю
Конституцію Чеської Республіки.

Україна

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

Німеччина

Усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, натхнений служити як повноправний член об'єднаної Європи загальному миру, німецький народ, виходячи зі своєї конституційно-правової влади, прийняв цю Конституцію. Німці у землях Баден-Вюртемберг, Баварія, Берлін, Бранденбург, Бремен, Гамбург, Гессен, Мекленбург-Передня Померанія, Нижня Саксонія, Північний Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Саар, Саксонія, Саксонія-Ангальт, Шлезвіг-Гольштайн і Тюрингія шляхом вільного самовизначення досягли єдності і свободи Німеччини. Спираючись на це, дана Конституція поширюється на весь німецький народ.

I. Основні права

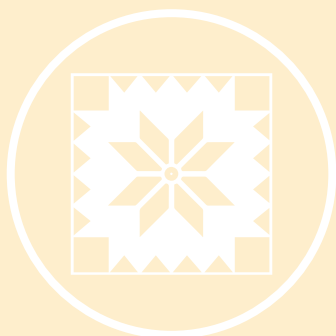
- 1) Людська гідність недоторканна. Поважати і захищати її – обов'язок всієї державної влади.
- 2) В силу цього німецький народ визнає непорушні і невідчужувані права людини як основу всякого людського співтовариства, миру і справедливості в світі.
- 3) Наведені нижче основні права є обов'язковими для законодавчої влади, виконавчої влади та судової влади як безпосередньо чинне право.

Спільне та відмінне регіонів сучасної Східної Словаччини та Закарпаття (від створення Угорського королівства до розпаду Австро-Угорщини)	1
Спільне та відмінне в історії регіонів Східної Словаччини та Закарпаття (з часу утворення Чехословаччини і до розпаду СРСР та ЧСФР)	9
Завдання: З Гуменного до Ужгорода	17
Олександр Духнович	21
Туристичне агентство	25

Релігійний розвиток Закарпаття та Східної Словаччини	27
Особливості сакральної архітектури та символіки християнських церков на сході Словаччини: вступ до проблематики	35
Завдання: Що нас об'єднує, а що розділяє	43
Звивисті стежки народу Божого	51
Хрест – символ християнства?	55
Церква як книга	57

Народна культура та традиційний спосіб життя у регіоні Східної Словаччини та Закарпатської України	59
До питання про національний склад (Східної) Словаччини	65
Українські говори карпатського ареалу	71
Традиційне будівництво на українсько-словацькому пограниччі	75
Завдання: Тітка й дядько чи пан та пані?	81
З майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи?	93
Сліпа карта Європи	101

Громадянство та громадянське суспільство	107
Завдання: Мережа взаємодії	121
Дрібні чи великі винороби?	125
Якщо громадянство не діє	131
Народ, нація: які вони за Конституцією?	135

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі	139
• Створення 3D-моделей об'єктів	142
• Презентація об'єктів через веб-інтерфейс	156
• Презентація об'єктів за допомогою віртуальної та доповненої реальностей	160
• Можливості застосування 3D-моделей об'єктів на уроках	163

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі

■ Ян Лацко, Юрай Штефановіч, Мартін Кріж

3D-моделі та їх використання у навчальному процесі

Для покращення навчального процесу 3D-моделі можна використовувати кількома способами. Вони допомагають подолати бар'єри між поколінням учнів, для яких технології є звичною частиною життя, та поколінням їхніх учителів, більшість з яких народилася, виховувалася та навчалася в аналоговому світі, у світі ж цифровому подекуди блукає без сторонньої допомоги. 3D-моделі допомагають також робити навчання якіснішим, і не тільки через те, що з їх допомогою можна іншим, більш цікавим, способом здобувати знання, але й через те, що при правильному використанні можна ставити учням складні завдання такого типу, які б ніколи не вдалося сформулювати без використання 3D-моделей. Завдяки 3D-моделям також розвивається уява, логічне мислення та просторова орієнтація.

Створення 3D-моделей об'єктів – це процес, що складається з декількох комплексних етапів. Він включає зйомку об'єктів та створення 3D-моделі [Тема 1], її презентацію за допомогою веб-інтерфейсу [Тема 2], а також методів віртуальної і доповненої реальності [Тема 3]. Створені 3D-моделі можуть бути використані у сучасному навчальному процесі. Конкретні приклади наведені як у розробках інтерактивних уроків, так і в останній частині цього розділу «Робочих та методичних зошитів» [Тема 4].

3D-моделі є хорошою альтернативою демонстрації фотографій або зображень, оскільки вони забезпечують можливість взаємодії. Основним способом взаємодії з 3D-моделями є навігація у створеній сцені (комплексний простір з розміщеними 3D-моделями об'єктів) за допомогою керування віртуальною камерою. Користувачі (вчителі, студенти, учні) можуть контролювати положення камери в сцені (ходити по сцені) і переглядати її під різними кутами. Таке бачення сцени формує у користувачів її ментальну мапу, на основі чого можна зрозуміти просторові відношення між окремими об'єктами в ній. Іншим видом взаємодії є пряме використання об'єктів у сцені. Наприклад, при натисканні на об'єкт у сцені зміниться вона сама, стан об'єкта тощо, тобто об'єкти реагують на втручання користувачів. Водночас, створена сцена дозволяє прикріплювати додаткову інформацію про окремі об'єкти з можливістю опису їх частин або ж надає інформацію про об'єкт у цілому.

У рамках проекту «InovEduc» створено 24 сцени (14 об'єктів зі Словацької Республіки та 10 об'єктів з України) зі своїми сценаріями та різним ступенем інтерактивності. Всі ці об'єкти по обидва боки кордону пов'язані між собою історичними, географічними чи смисловими зв'язками. Водночас, у рамках проекту розроблений інструмент для представлення даних через веб-інтерфейс, а також за допомогою додатків віртуальної реальності та мобільних додатків для доповненої реальності.

Творчий потенціал учителів та учнів набагато більший, ніж представлені 24 об'єкти, тому наш проект надав можливість розробки власних моделей за допомогою інструменту 3D-моделювання *Google SketchUp* і обміну ними через портал *ModelShare* (www.inoveduc.eu).

До інструментів презентації, розроблених в рамках проекту, належать, окрім відображення 3D-моделей об'єктів, й інші форми передачі інформації і відомостей за допомогою зображень, звуків, відео і текстів опису об'єктів. Інструменти презентації реалізовані таким чином, щоб їх можна було використати безпосередньо під час навчального процесу для роботи з усім класом або ж для самостійного користування.

Список 3D-моделей об'єктів, створених у рамках проекту «InovEduc»:

Словацька Республіка	Україна
Дерев'яний греко-католицький храм Святого Архангела Михаїла в Тополі	Церква Святого Миколая Чудотворця в Данилові
Дерев'яна православна церква Святого Михаїла Архангела в Рускому Потокі	Церква Покрови Пресвятої Богородиці в Кострині
Романсько-готична церква у Великій Трні	Горянська ротонда в Ужгороді
Зборовський замок	Невицький замок
Ренесансний палац у Гуменному	Ужгородський замок (часів династії Другетів)
Житловий будинок з водяним млином з Вишньої Яблонки	Лемківська садиба в Зарічеві
Залізничний віадук у Ганушовцях над Топльоу	Кузня «Гамора» у Лисичеві

Токайські винні підвали у Великій Трні	Винні підвали у Середньому
Зубр європейський	Долина нарцисів поблизу Хуста
Єврейське кладовище у Тополі	Єврейське кладовище в Ужгороді
Синагога в Бардієві	
Дерев'яна греко-католицька церква Святого Базилія Великого в Грабовій Розтоці	
Дерев'яна греко-католицька церква Вознесіння Господнього в Шміговці	
Дерев'яна греко-католицька церква Святого Михаїла Архангела в Іновцях	

З точки зору викладання важливою частиною 3D-моделей є сценарій презентації окремих змодельованих об'єктів. Кожен з об'єктів має свої власні способи перегляду з попередньо визначеними сценаріями. Вони пов'язані не тільки з методом використання під час навчання або презентації, але і з типом даних, які пропонує об'єкт. Для об'єктів було створено дев'ять сценаріїв використання, які відображають їхні різні властивості, зокрема 3D-моделі поточного стану, внутрішні і зовнішні панорами, анімація конструкції об'єкту, анімації деструкції об'єкту, об'єкти на різних етапах розвитку будівництва та демонстрація деталей об'єктів у сценах. Їх поєднання створює привабливі цифрові об'єкти, які підходять не тільки для використання у навчальному процесі, але і для презентації і пропагування туризму.

1. Створення 3D-моделей об'єктів

Створення 3D-моделі об'єкта складається з декількох етапів, перший з яких полягає у виборі об'єкта для моделювання. Загалом, можна створювати 3D-моделі будь-якого об'єкта, проте підходи до їх створення можуть відрізнятися. Для моделювання будівлі, машини, дерева, поля, фігури, тварини тощо використовують різні способи. У цьому розділі «Робочих та методичних зошитів» можна ознайомитися з розробкою 3D-моделей будівель – історичних пам'яток. Для таких моделей підходить полігональне моделювання. Для виконання завдання використовуватиметься інструмент моделювання компанії «Google» – Sketchup Make (<http://www.sketchup.com/download>). В інструкції буде представлено покрокове створення нескладної панорами, а саме – панорамної фотографії. Створені панорами та 3D-моделі можна поширювати та демонструвати за допомогою різних веб-сервісів.

Ці матеріали є інструкцією по створенню 3D-моделі національної культурної пам'ятки греко-католицької дерев'яної церкви Святого Базилія Великого в селі Грабова Розтока. Церква, побудована у XVIII столітті, складається з трьох частин, має зрубову конструкцію та дві вежі.

Принципи фотографування об'єктів

Наступним етапом після вибору об'єкта є його фотографування. Це робиться з двох причин. По-перше, щоб отримати інформацію про зовнішній вигляд, розміри і форму об'єкта. Фотографується як цілий комплекс, так і його деталі. По-друге, для отримання текстур – зображень, які будуть використані при розробці 3D-моделі для забезпечення більш реалістичного враження без необхідності моделювання занадто дрібних деталей.

При зйомці необхідно дотримуватись декількох принципів:

- налаштування фотоапарата повинно бути незмінним, особливо баланс білого, колірний профіль;
- об'єкти необхідно знімати таким чином, щоб частина, яку фотографують, була максимально перпендикулярною до осі оптичної системи (для мінімізації спотворення перспективи);
- ідеальна погода для зйомки – помірна хмарність: коли на об'єкт не падає тінь, але й не відбувається зміна кольорів поверхні через занадто розсіяне світло;
- ідеальне розташування фотоапарата таке, при якому не відбувається перекриття частин, які знімають, іншими об'єктами, навколишньою рослинністю тощо. У випадку, якщо не можна уникнути таких позицій, фотографії потребуватимуть ретушування;
- найкращим рішенням буде використання штатива з більш тривалим часом експозиції.

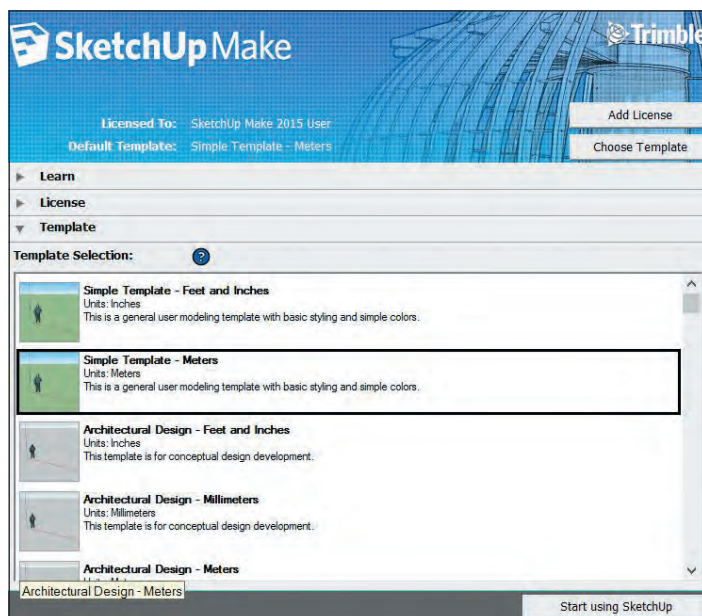
Дотримання цих принципів допоможе мінімізувати необхідні втручання в процесі обробки фотографій для текстур.

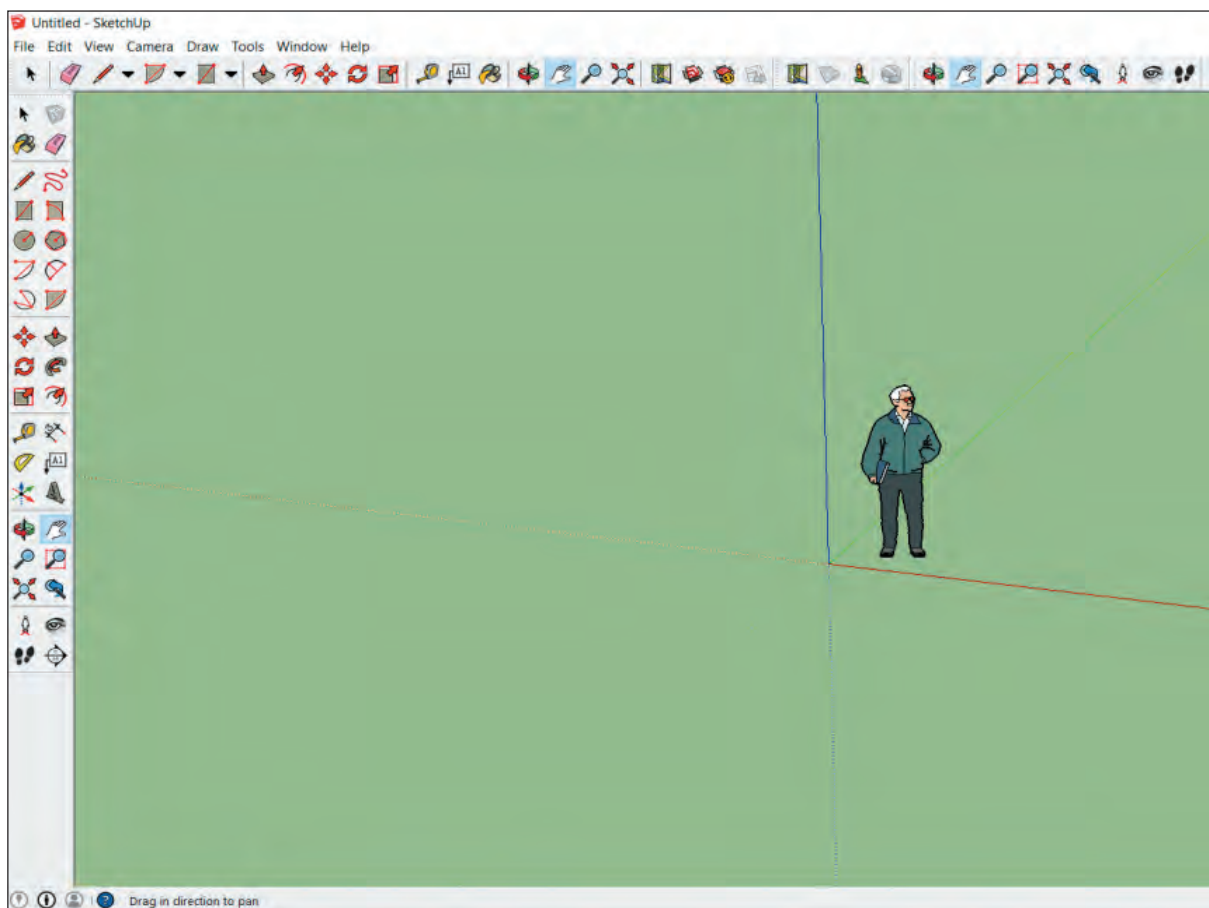
Малюнок 1.1: дерев'яна церква у Грабовій Розтоці

Моделювання об'єкта

Для моделювання об'єкта необхідно встановити програмне забезпечення **SketchUp Make**. Після його відкриття у вкладці **Template selection** (мал. 1.2) обирається **Simple template – meters**. Це налаштування дозволить працювати з метричною системою. При натисканні на кнопку **Start using SketchUp** завантажиться сцена з початковими установками з можливістю створювати 3D-модель.

Малюнок 1.2: вибір шаблону

Малюнок 1.3: робоча область системи

Робоча область софтверу складається з текстового меню у верхній частині екрану, іконок окремих інструментів моделювання та вікна браузера. У вікні можна побачити, як виглядає 3D сцена. Прямі лінії червоного, зеленого та синього кольору є окремими осями координат. Точка, в якій вони перетинаються, є початком системи координат (мал. 1.3).

Інструменти для роботи зі сценою розділені на кілька груп. Група А (мал. 1.4) містить інструменти для вибору об'єкта, його видалення і додавання матеріалу. Група В включає інструменти для додавання об'єктів – лінія, ламана лінія, прямокутник, коло, багатокутник тощо. У групі С знаходяться інструменти для маніпулювання об'єктами – переміщення, обертання, **Тягни/штовхай** (*push/pull*), **Контур** (*offset*) та інші. Група D містить інструменти для маніпулювання камерою у вікні сцени – поворот, переміщення, приближення та ін.

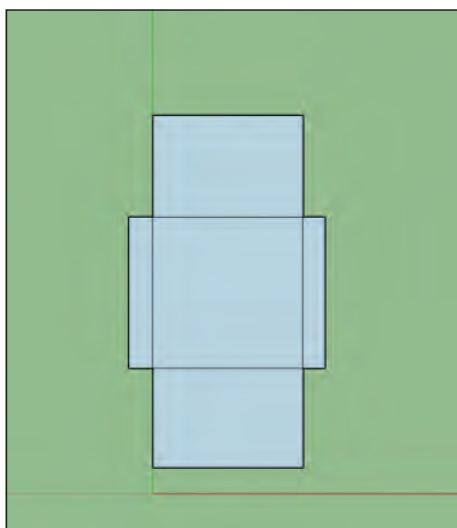

Малюнок 1.4: групи інструментів A, B, C, D

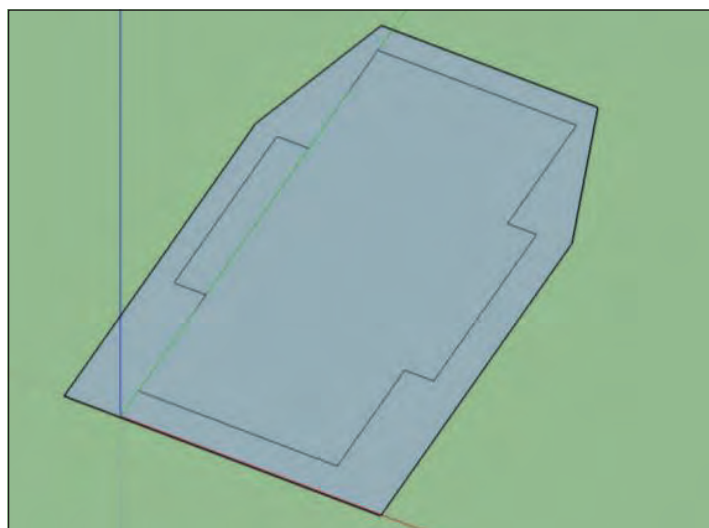

Малюнок 1.5: вікно для введення розмірів об'єктів

У нижньому правому кутку є віконце, в яке можна ввести розміри об'єктів (мал. 1.5).

Малюнок 1.6: план об'єкта

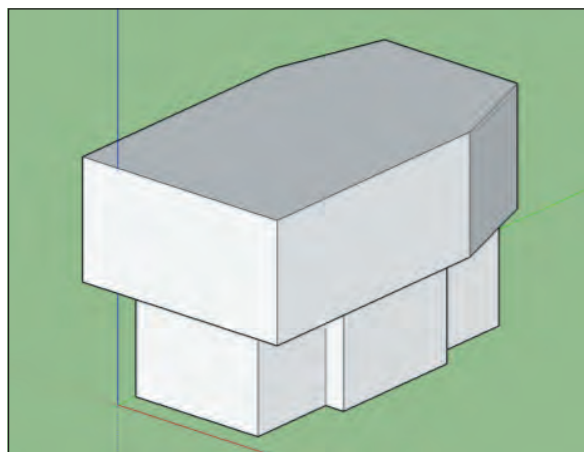
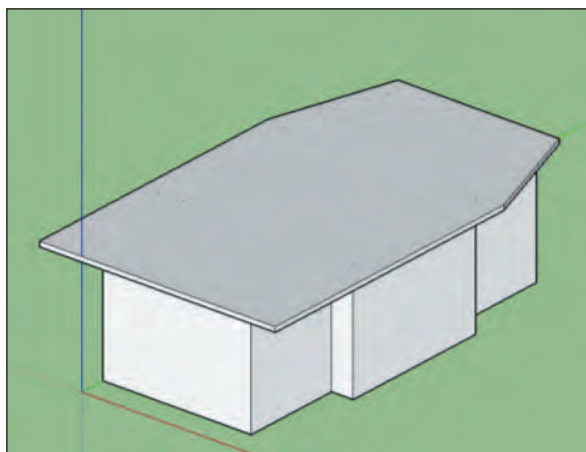
Малюнок 1.7: план об'єкта з доданим планом даху

До початку моделювання об'єкта необхідно зробити його ескіз. Після створення ескізу можна приступати безпосередньо до моделювання. За допомогою вкладання трьох прямокутників створюємо план об'єкта (мал. 1.6).

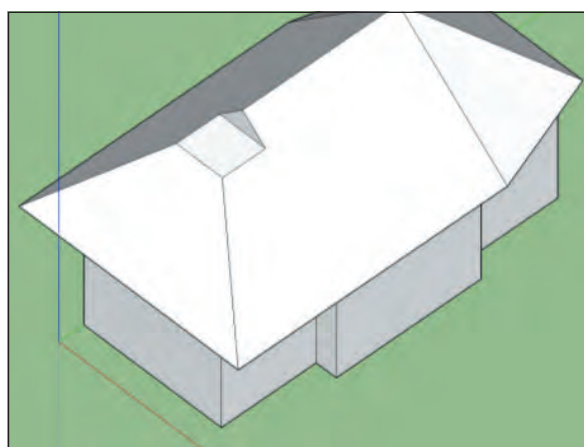
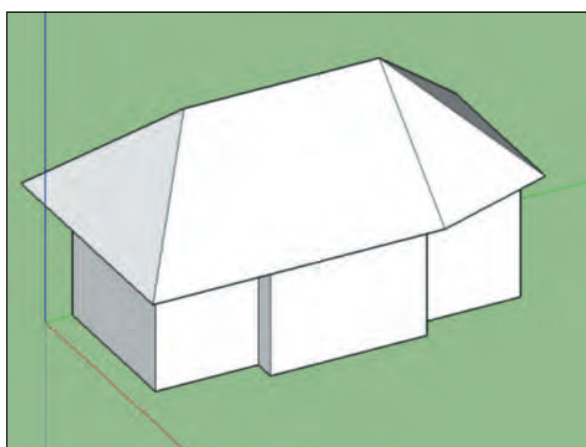
У плані об'єкта за допомогою інструменту **Гумка** (*Eraser*) необхідно стерти зайві ребра (лінії всередині плану). Інструмент **Лінія** допоможе доповнити план даху церкви (мал. 1.7).

За допомогою інструменту **Тягни/Штовхай** (*Push/Pull*) потрібно витягнути об'єкт у висоту (зовнішню поверхню даху). Після витягування профілю необхідно стерти допоміжні ребра на верхній частині об'єкта і, водночас, надати даху потрібної висоти (мал. 1.8).

За допомогою інструменту **Переміщення** (*Move*) окремі ребра у верхній частині даху переміщуються у положення, яке утворює гребінь даху. Потім за допомогою інструменту **Лінія** (*Line*) на даху визначається положення першої вежі. За допомогою

Малюнок 1.8: зліва – витягнутий план і стерті допоміжні ребра, справа – витягнутий на потрібну висоту дах

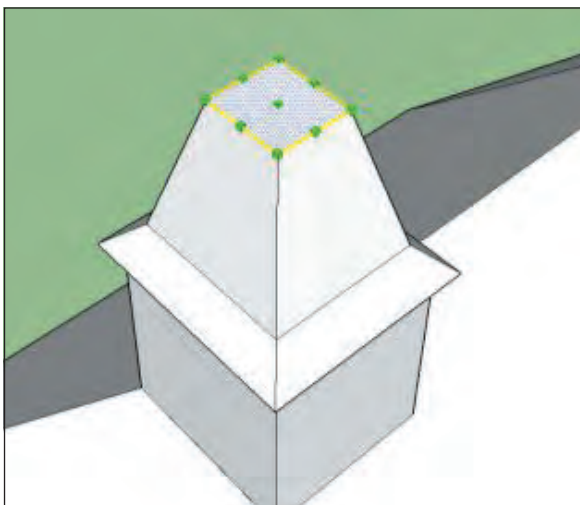
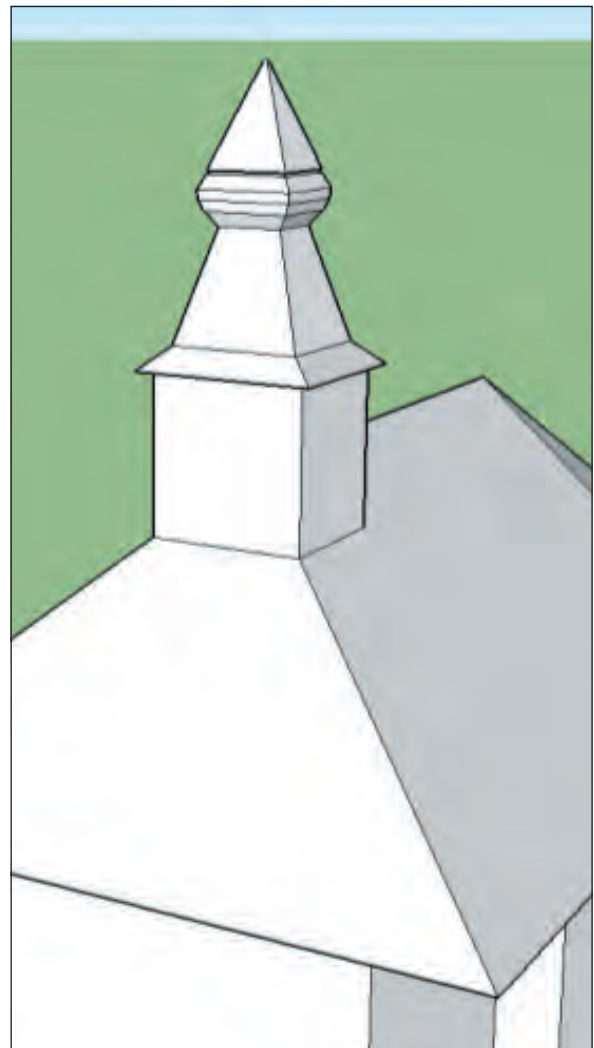
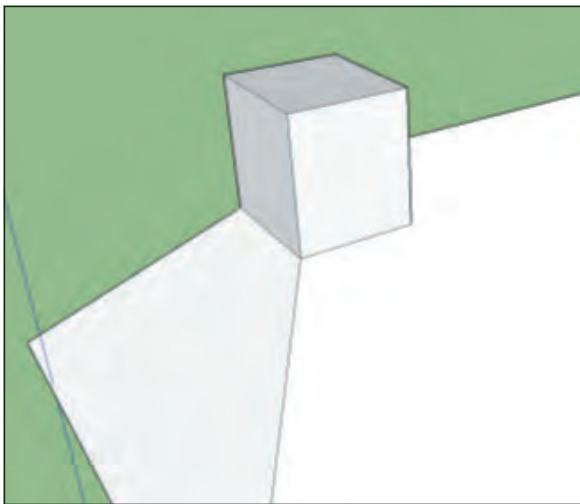

Малюнок 1.9: зліва – створений дах, справа – частина даху, підготовлена для створення першої вежі

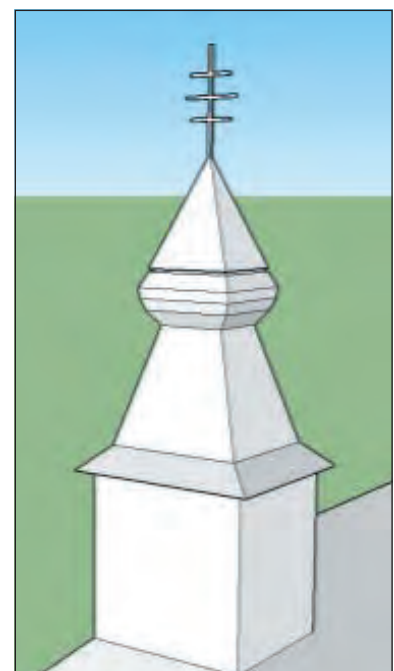
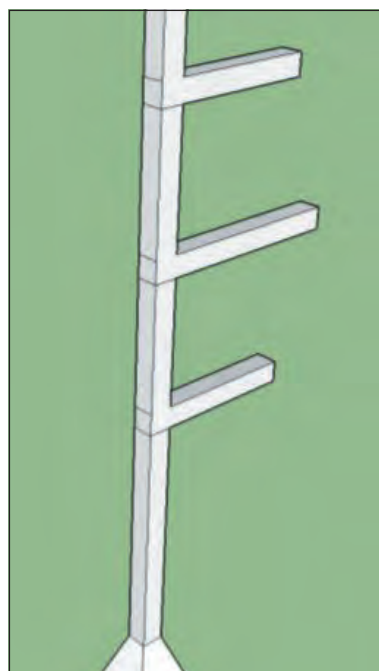
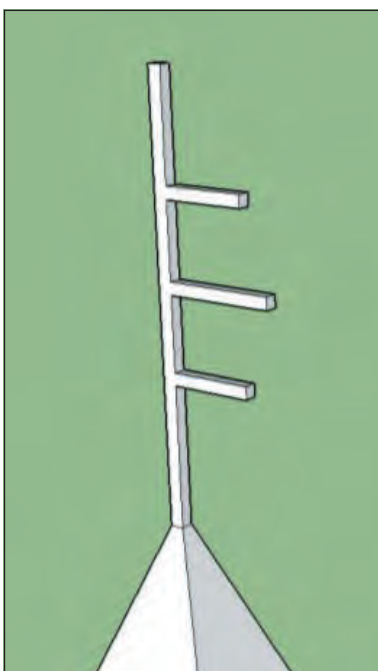
паралельних ліній утворюється план вежі (мал. 1.9). Ребра, що утворились, необхідно стерти. Отвір, який виник, заповнюється за допомогою інструменту **Прямокутник** (Rectangle).

Інструментом **Тягни/Штовхай** вежі надається необхідна висота. За допомогою інструмента **Контур** (Offset) створюється нижня частина даху на вежі, потім вона витягується на потрібну висоту, стираються зайві ребра та зменшується розмір за допомогою інструмента **Масштаб** (Scale). Використовуючи інструменти **Контур**, **Тягни/Штовхай** та **Масштаб**, необхідно продовжувати виконувати згадані кроки до моменту повного завершення моделювання вежі (мал. 1.10).

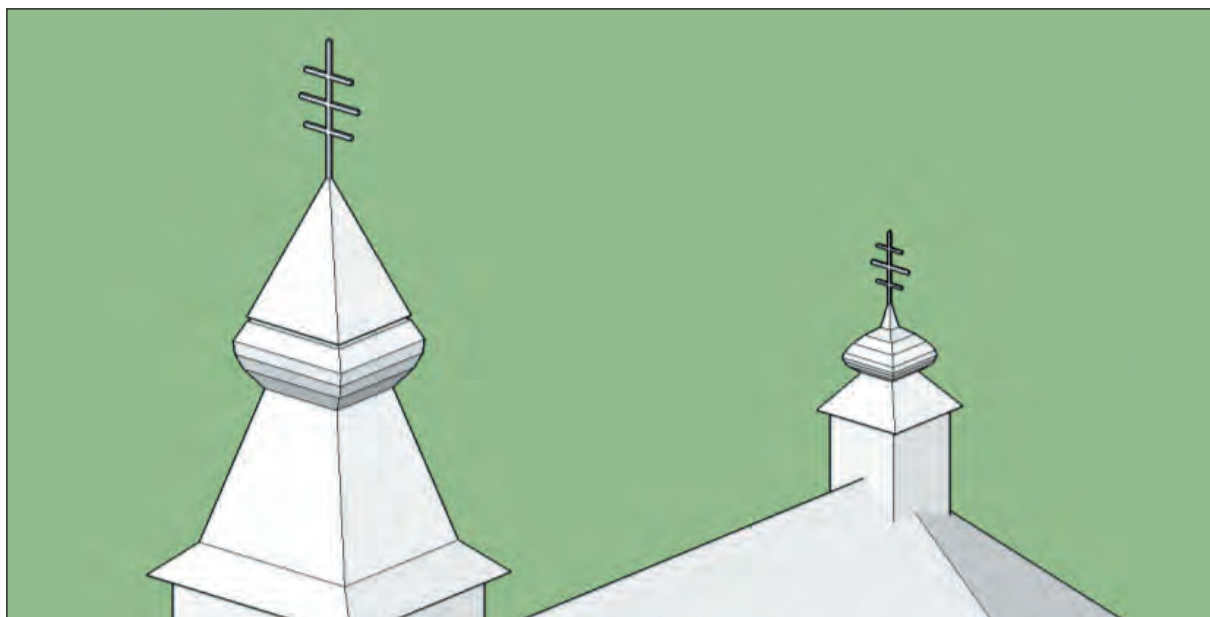
Для моделювання хреста на верхівці даху використовується інструмент **Тягни/Штовхай** і створюється вертикальна частина хреста. Потім за допомогою інструмента **Прямокутник** до однієї з бічних сторін додаються ребра, які утворюють рамено хреста. Таким чином додається також прямокутник для позначення інших поперечин (рамен) хреста. Використовуючи інструмент **Тягни/Штовхай**, ці рамена переміщуються у напрямку осі до бажаного положення. За допомогою інструменту **Лінія** створюються допоміжні лінії, які дозволять доповнити рамена хреста у такий же спосіб і на протилежну сторону. Після цього допоміжні лінії стираються (мал. 1.11).

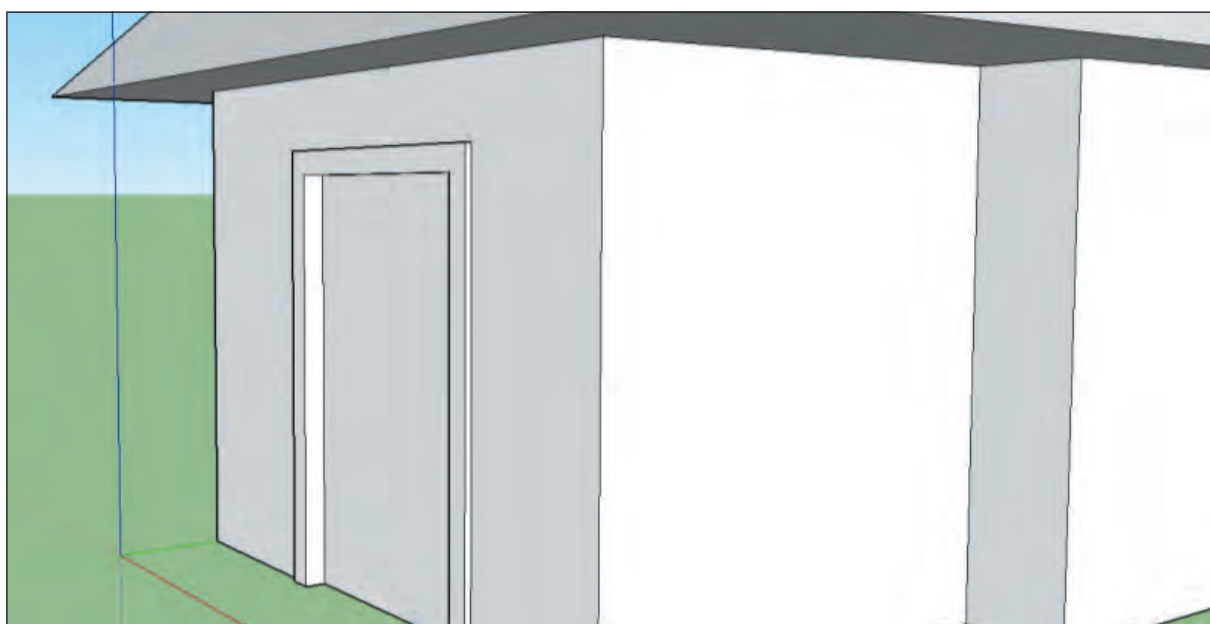
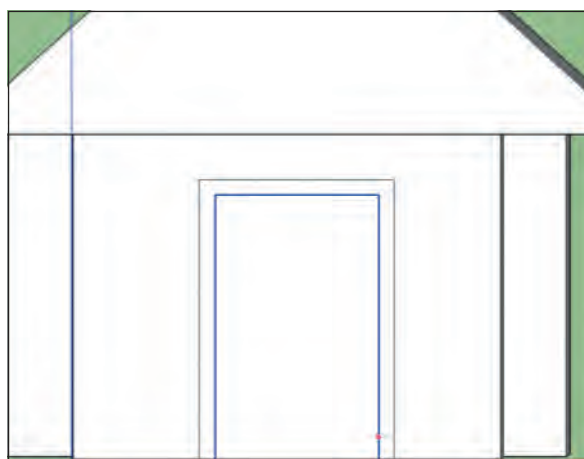
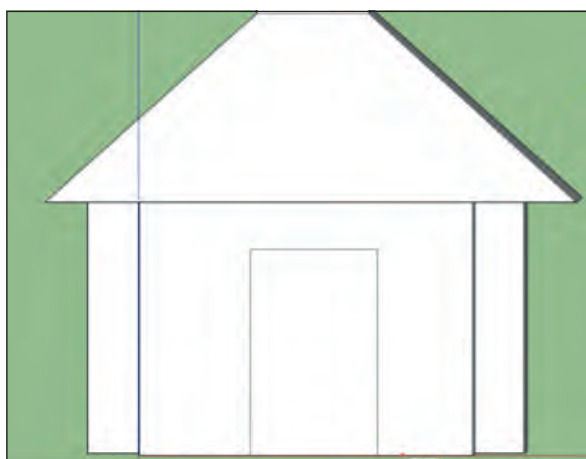
Малюнок 1.10: зліва – витягнута вежа, справа – використання інструмента Масштаб (Scale),
знизу – змодельована вежа

Малюнок 1.11: зліва – змодельована частина хреста, справа – додані допоміжні лінії,
знизу – змодельований хрест

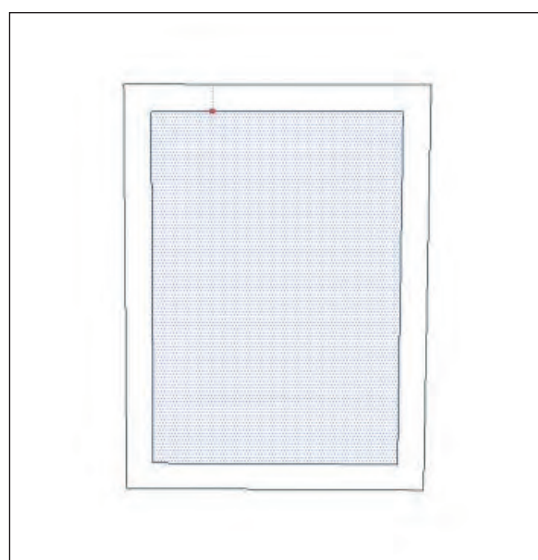
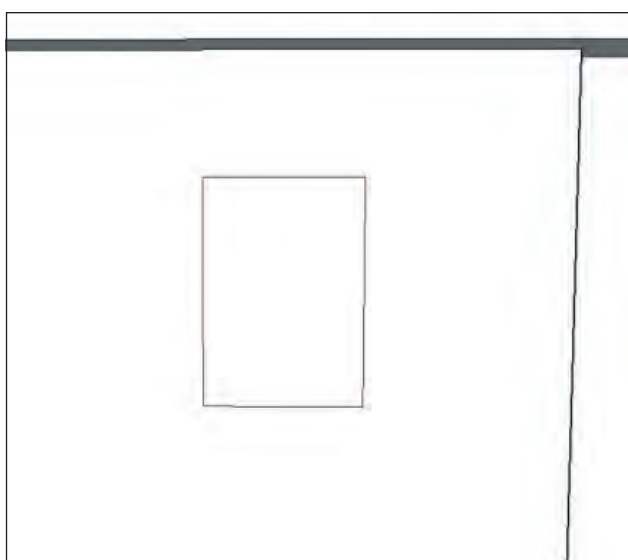
Малюнок 1.12: змодельована друга вежа

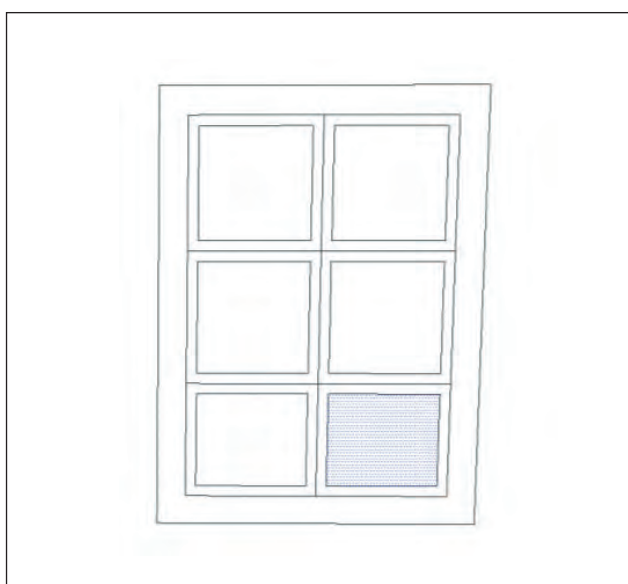
Малюнок 1.13: зліва – прямокутник, який утворює двері, справа – позначені та зміщені частини для створення дверної рами, знизу – змодельовані двері

За зразком моделювання головної вежі створюється і друга вежа (аналогічна комбінація інструментів та кроків моделювання) (мал. 1.12).

Після створення базової моделі об'єкта можна додавати деталі. У цій частині інструкції увага зосереджується на створенні входних дверей та вікон. Об'єкт має одні входні двері і п'ять вікон. Вікна – двох типів, тому їх можна змоделювати як компоненти. Достатньо створити вікна тільки один раз, а потім використовувати їх як копії на будь-якій поверхні. Щоб створити двері, необхідно на передній поверхні намалювати контур дверей за допомогою інструмента **Прямокутник**. Для створення дверної рами потрібно позначити три частини прямокутника, який утворює двері, використовуючи інструмент **Вибір** (Select), а інструментом **Контур** створити власне дверну раму. Застосувавши інструмент **Тягни/Штовхай**, можна змінити положення дверей так, як це зображено на малюнку 1.13.

Малюнок 1.14: зліва – прямокутник, який утворює вікно, справа – позначені та зміщені частини для створення віконних рам

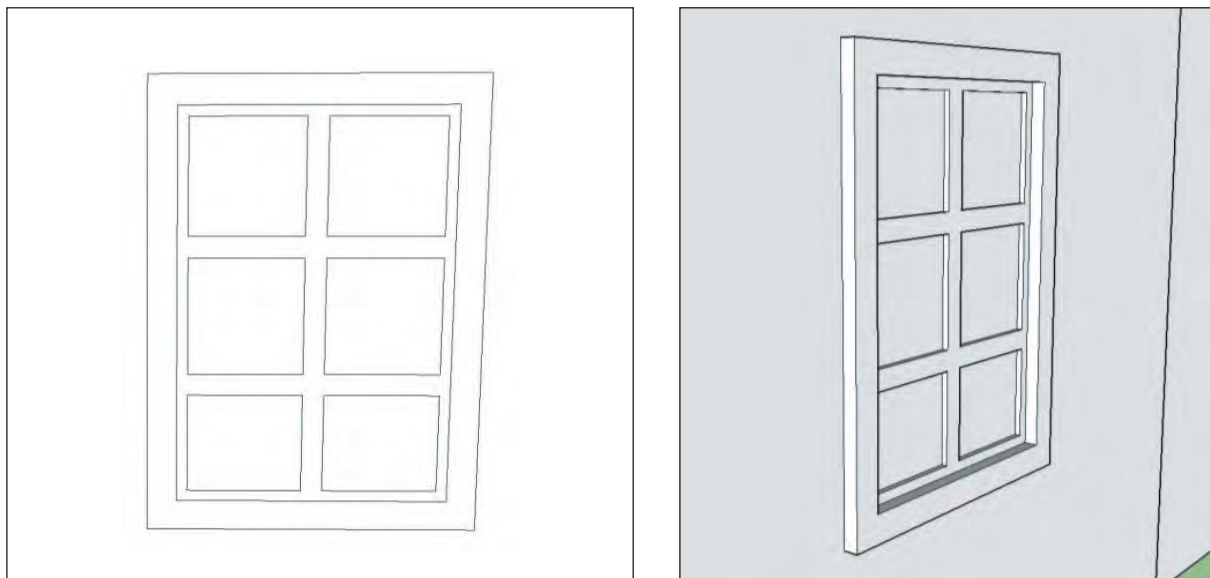
Малюнок 1.15: вікно зі скляними елементами та допоміжними лініями

Для моделювання вікна необхідно за допомогою інструменту **Прямокутник** намалювати на поверхні контури вікна. Для створення віконних рам застосовується інструмент **Контур** (мал. 1.14).

Інструментом **Лінія** вікно розділиться по вертикалі в центральній точці, а потім додадуться три горизонтальні лінії. Ці позначені відрізки є допоміжними лініями, які використовуватимуться для створення скляних поверхонь. За допомогою інструменту **Контур** у окремих частинах вікна необхідно створити скляні елементи (мал. 1.15).

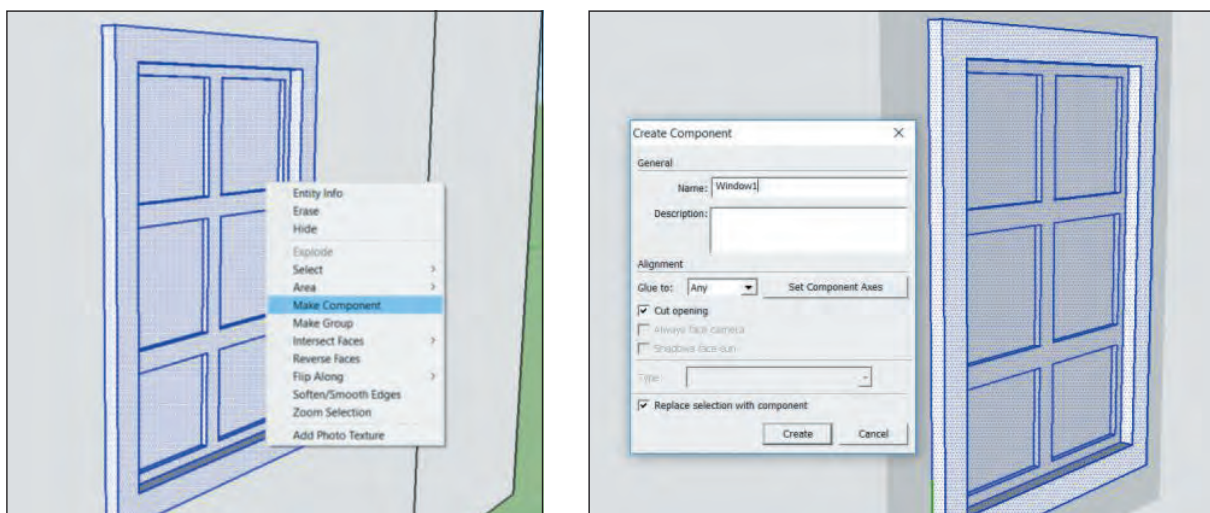
Потім стираються допоміжні лінії. За допомогою інструменту **Тягни/Штовхай** їхня висота змінюється таким чином, як це продемонстровано на малюнку 1.16.

Після того, як вікно буде змодельоване, його можна використати як готовий прототип (компонент). Такий компонент можна буде помістити на будь-яку поверхню на

Малюнок 1.16: зліва – прямокутник, який утворює вікно, справа – позначені та зміщені частини для створення віконних рам

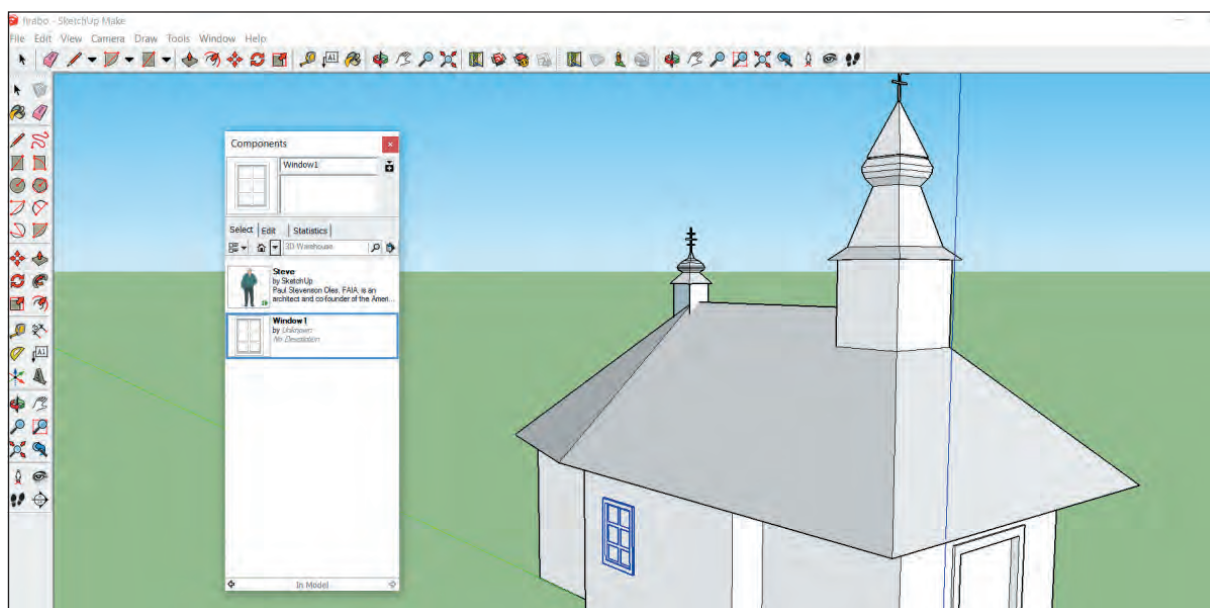
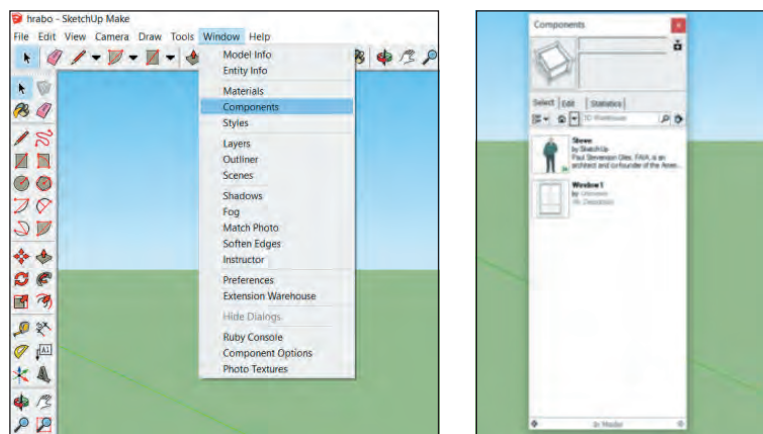
об'єкті. Використовуючи інструмент **Вибір** (Select), позначаються частини об'єкта, з яких планується зробити прототип. Клікнувши на праву кнопку миші, необхідно обрати опцію **Створити компонент** (Make component). У новому вікні додається його назва (мал. 1.17).

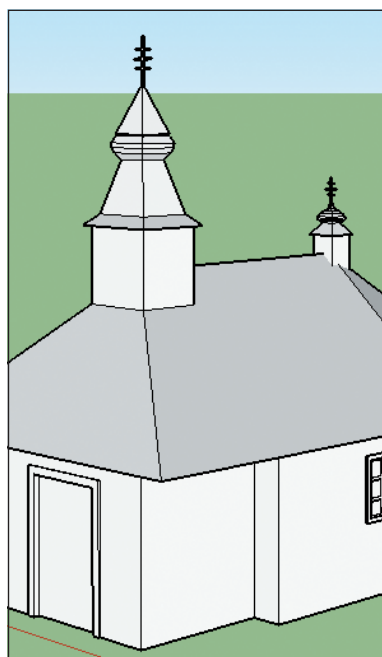
Малюнок 1.17: зліва – вибір об'єкта і створення компонента, справа – додавання назви компонента

Створені компоненти можуть бути розміщені у потрібних місцях на об'єкті. Перелік компонентів можна відобразити, клікнувши на закладку меню **Window** і пункт **Components**. У списку потрібно обрати компонент і помістити його у необхідне місце на моделі (мал. 1.18).

Так само можна сформувати й інші компоненти і розташувати їх у правильно визначених положеннях. З геометричної точки зору об'єкт є повним (мал. 1.19). Для того, щоб вдосконалити його зовнішній вигляд, необхідно додати оздоблювальні матеріали або текстури.

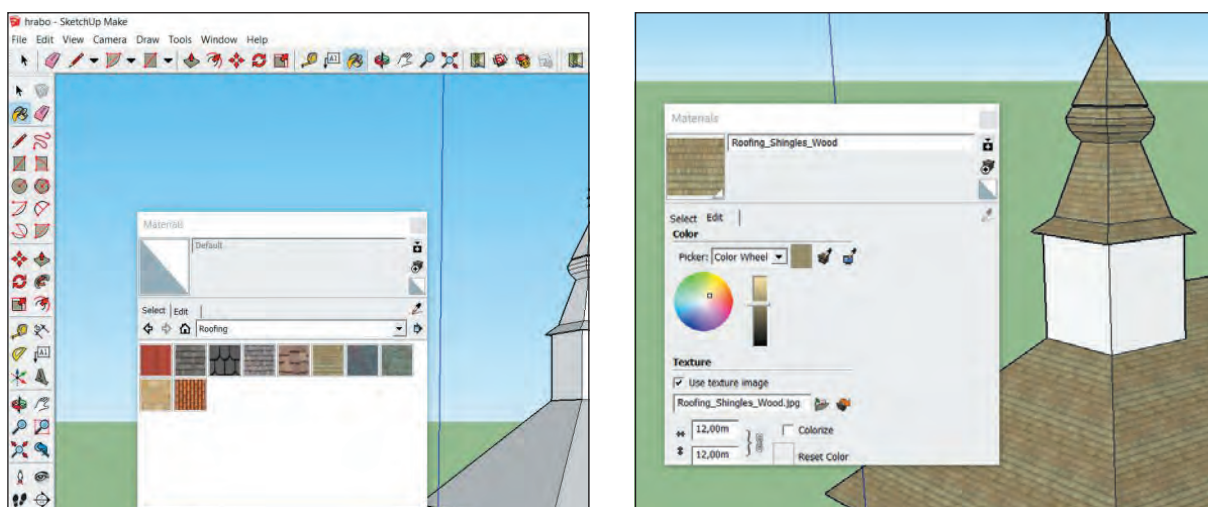
Малюнок 1.18: зліва – вибір списку компонентів, справа – вибір компонента, знизу – розміщення компонента на поверхні

Малюнок 1.19: завершена геометрія об'єкта

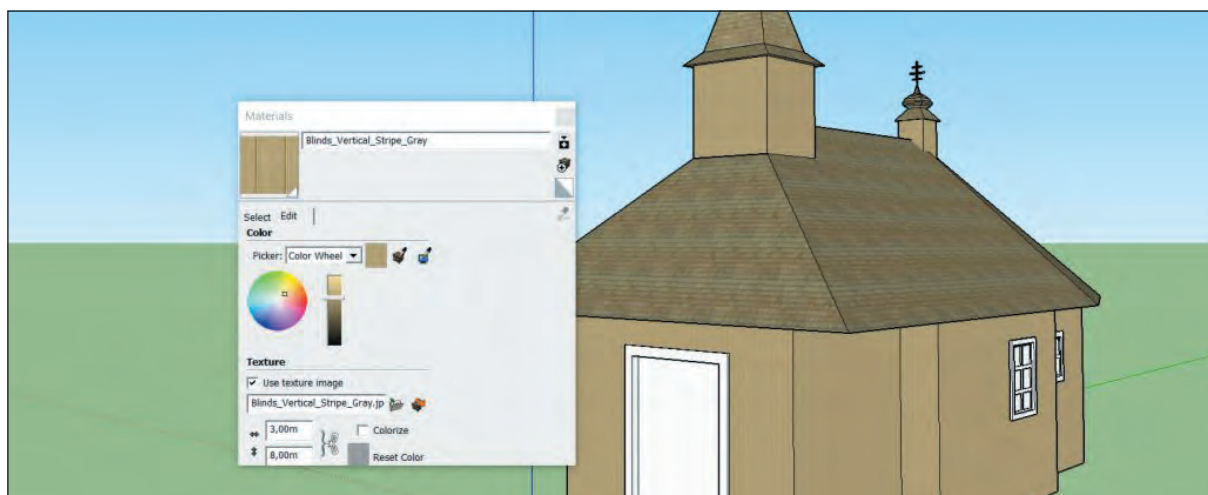
Матеріал і текстура

Матеріал – це комплексна структура, яка визначає властивості зовнішнього вигляду об'єкта. Завдяки йому можна розрізнити два геометрично тотожні об'єкти. Матеріал включає в себе налаштування кольору об'єкта, його прозорості, а також текстури (зображення), які додані до об'єкта. Програмне забезпечення Google SketchUp пропонує каталог матеріалів й, водночас, надає можливість додавати власні. Для цього необхідно вибрати інструмент **Матеріал** (*Material*). Далі відкривається вікно з каталогом матеріалів. Після здійснення вибору, за допомогою згаданого інструмента, обраний матеріал можна присвоювати безпосередньо конкретним частинам об'єкта натисканням (кліком) на обрану площину. У вкладці **Редагування** (*Edit*) у переліку матеріалів можна налаштувати їхні характеристики (мал. 1.20).

Малюнок 1.20: зліва – вибір матеріалу, справа – коригування матеріалу

Для вибору наступного матеріалу необхідно знову його активувати, у разі потреби відкоригувати характеристики і присвоїти об'єкту так само, як зазначалося вище (мал. 1.21). Цей процес потрібно повторювати, доки весь об'єкт не буде заповнений певними матеріалами.

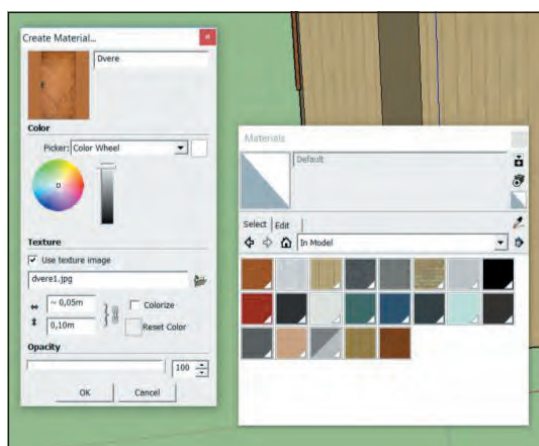

Малюнок 1.21: поступове додавання матеріалу

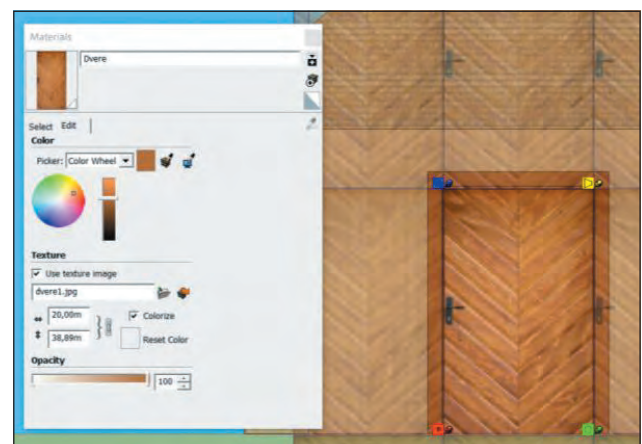
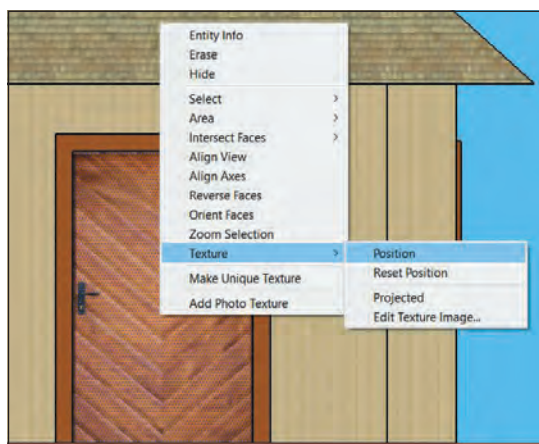
Присвоюючи матеріал об'єктам, з яких були створені компоненти, необхідно клікнути на будь-яку його частину і матеріал буде наданий цілому об'єкту. У випадку, якщо є необхідність всередині компоненту присвоїти інші матеріали, наприклад, прозоре скло на частину вікна, потрібно за допомогою подвійного кліка на компонент перейти до режиму його редагування (мал. 1.22). Будь-які коригування об'єкта (його геометрії чи матеріалу) у цьому режимі проявляться у всіх компонентах даного типу на сцені.

Малюнок 1.22: зліва – застосування матеріалу на цілий компонент, справа – додавання матеріалу до компонента в режимі редагування

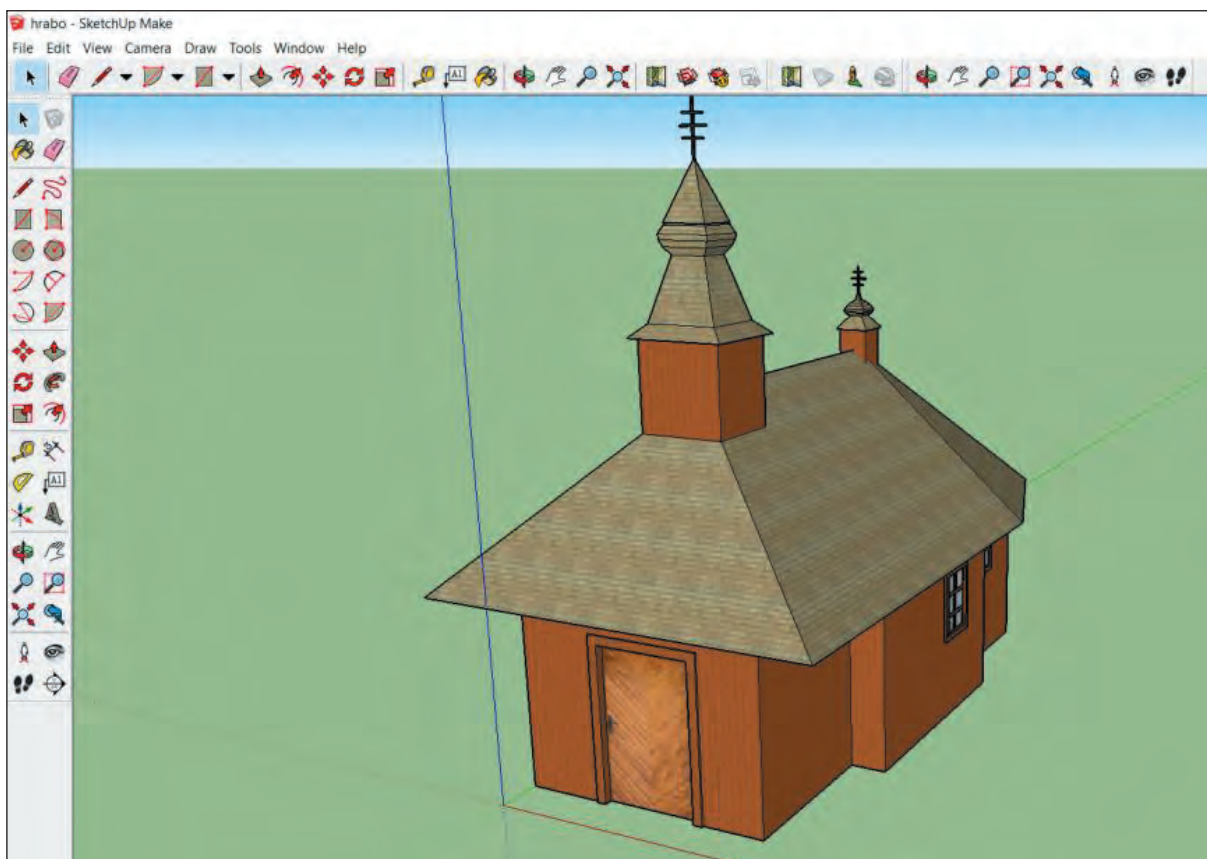
Для текстури дверей можна використати власне зображення, тобто, створити новий матеріал, натиснувши на іконку **Новий матеріал** (New material) у меню матеріалів. Йому необхідно присвоїти назву (наприклад, «двері») та визначити, де знаходиться зображення з текстурою на комп'ютері. Встановити розмір, прозорість та колір, з яким має комбінуватися текстура. Далі можна працювати з цим матеріалом, як і з попередніми. При визначенні точної пози-

Малюнок 1.23: зліва – створення нового матеріалу, справа – вибір зміни позиції текстури, внизу – коригування положення текстури

ції текстури на об'єкті, потрібно натиснути правою кнопкою на цю частину об'єкта і з переліку обрати можливість **Texture > Position**. Переміщення окремих точок в режимі редагування можна визначити точне положення текстури (малюнок 1.23).

Після перенесення усіх матеріалів на об'єкт створиться фінальна 3D-модель, яку далі можна змінювати у різних форматах і працювати з нею за допомогою різних інструментів.

Малюнок 1.24: остаточний вигляд 3D-моделі

Експортування даних

Щоб використовувати створену 3D-модель у веб-додатку проекту «InovEduc», необхідно експортувати його в потрібний формат. Так само підготовану 3D-модель можна також використовувати й в інших додатках для перегляду 3D-моделей. Для продукту проекту був обраний формат COLLADA (розширення .dae). Це універсальний формат для передачі даних між різними додатками. Для експортування створеного файлу необхідно обрати в меню **File > Export > 3D model**. Потім в діалоговому вікні обрати формат COLLADA і вказати ім'я експортованого файлу та його розташування на комп'ютері. Після експорту створиться файл з даними і каталог з текстурами.

Якщо потрібен кращий інструмент моделювання

Наведений у даній інструкції приклад моделювання об'єкта - це презентація найпростішого способу створення 3D-моделі. На практиці ж для створення більш детальних 3D-моделей використовують інші інструменти та програми, які дозволяють працювати із застосуванням різних технік моделювання. Щоб створити більш детальні 3D-моделі можна використовувати інструмент **Blender** (безкоштовний інструмент для моделювання), професійний інструмент **3D Studio Max** (безкоштовна академічна ліцензія), **Maya** і багато інших. Для навчання моделюванню можна також використовувати системи **CAD** (Computer Aided Design). Не існує відповіді на запитання, який інструмент моделювання є найкращий. Вибір програми моделювання залежить від досвіду користувача, нашого бачення об'єкта, який ми хочемо змодельовати або ж типу ліцензії. Для інших технік моделювання може бути застосоване, наприклад, програмне забезпечення, що дозволяє моделювати об'єкти чи автоматично створювати 3D-моделі з фотографій за допомогою фотограмметрії.

2. Презентація об'єктів через веб-інтерфейс

Створення 3D-моделі об'єкта є першим кроком на шляху до його використання в навчальному процесі. Але для повноцінного застосування моделі на уроках, необхідно відповідним чином її представити. Для різних навчальних розробок можна використовувати різноманітні підходи до презентації об'єктів. Одним із найбільше поширених способів презентації 3D-моделей об'єктів є їх публікація через веб-сервіси. На сьогоднішній потужність комп'ютерів, швидкість передачі даних та підключення до інтернету дозволяє публікувати і відображати 3D-моделі.

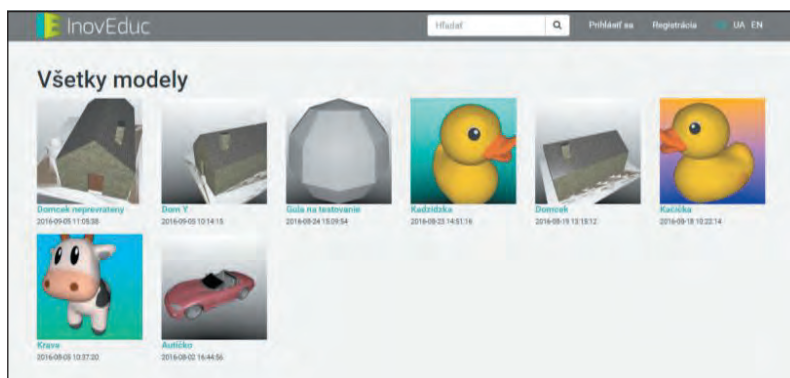
3D-моделі, розміщені на веб-сайтах, можна використовувати на уроках за допомогою групової або індивідуальної презентації. Якщо при доповненій чи віртуальній реальності (за умови доступності обладнання) зазвичай застосовується індивідуальна форма роботи, то у випадку використання веб-інтерфейсу можна переглядати контент й групою користувачів (учнів), наприклад за допомогою проектора або інтерактивної дошки. У таких випадках, як правило, 3D-модель використовується для ілюстрації теми або проблеми, а взаємодія контролюється викладачем (учителем). При груповій презентації учень є пасивним одержувачем інформації та імпульсів.

Перегляд 3D-моделей за допомогою веб-інтерфейсу може бути також реалізований за допомогою індивідуальних презентацій, де користувач сам взаємодіє з 3D-моделлю. Міра взаємодії визначається способом реалізації сцени.

ModelShare як місце відображення контенту у проекті «InovEduc»

Задля поширення та використання створеного 3D-контенту в проекті «InovEduc» доступний веб-додаток ModelShare. Ця програма дозволяє вчителям та їх учням після реєстрації на порталі завантажувати створені ними 3D-моделі і переглядати їх в інтернеті. Dodatok proponuje na hlavnej storinici zobrazhenia vsix zavanzajenih modelej (mal. 2.1).

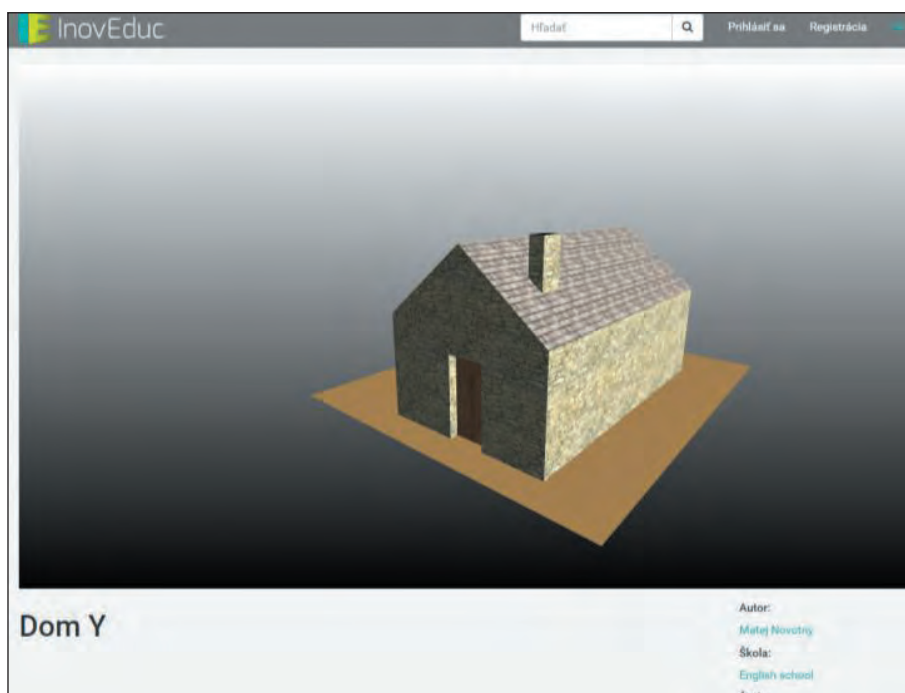
У режимі зображення обраний об'єкт можна переглядати безпосередньо у веб-браузері. Dodatok dozvoljaє peregljati ob'jekt z bud'jakogo боку za dopomogoju liwoji knopki miši. Do zobrazhenja ob'jekta dodatajutsja osnovni dati pro njogo: nazva, opis, dodani teги

Малюнок 2.1: зображення завантажених об'єктів у додатку ModelShare

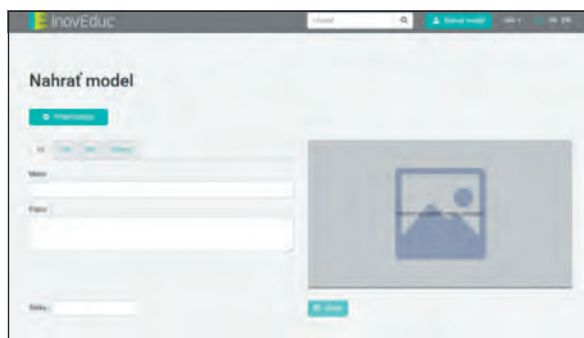
для пошуку та ім'я автора чи назву школи, яка працювала над створенням об'єкта (мал. 2.2).

Після реєстрації у веб-додатку та подальшій авторизації користувач має можливість додавати власні 3D-моделі об'єктів, створені у форматі COLLADA (див. Тема 1 част. Експортування даних). Для того, щоб додати модель, необхідно натиснути на клавішу **Додати модель**, а потім вписати назву об'єкта, його опис або ж теги. Це можна

Малюнок 2.2: зображення об'єкта для інтерактивної роботи

зробити на трьох мовах – словацькій, українській та англійській. Після заповнення опису, натиснувши на клавішу **Додати файл**, можна вставити 3D-модель, яка повинна бути збережена у форматі **COLLADA** та стиснена у **ZIP**-архіві разом з каталогом текстур (мал. 2.3). 3D-модель буде автоматично розміщена на сторінці та стане доступною для роботи.

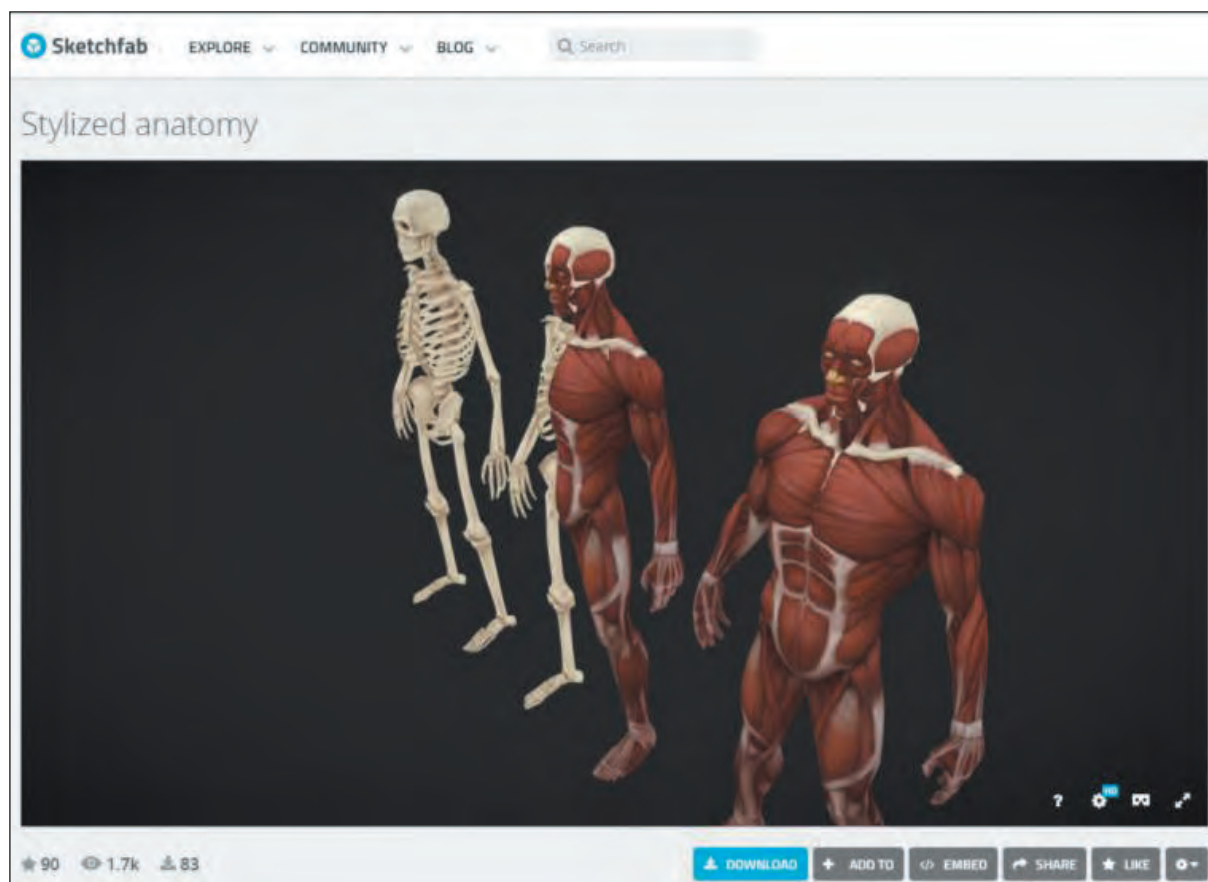
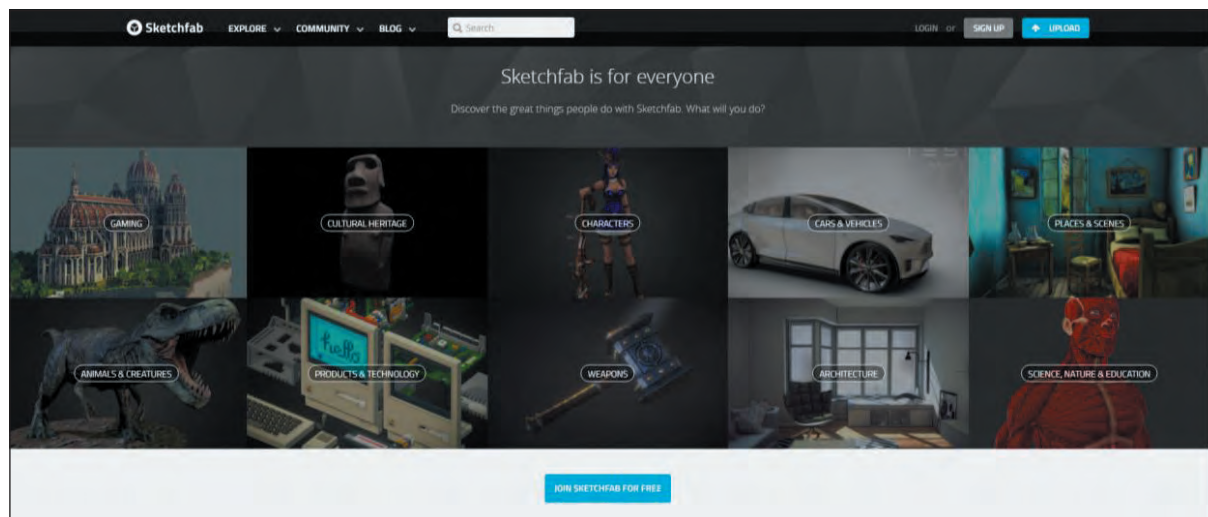
Малюнок 2.3: додавання нової моделі

Інші веб-сервіси для поширення 3D-моделей

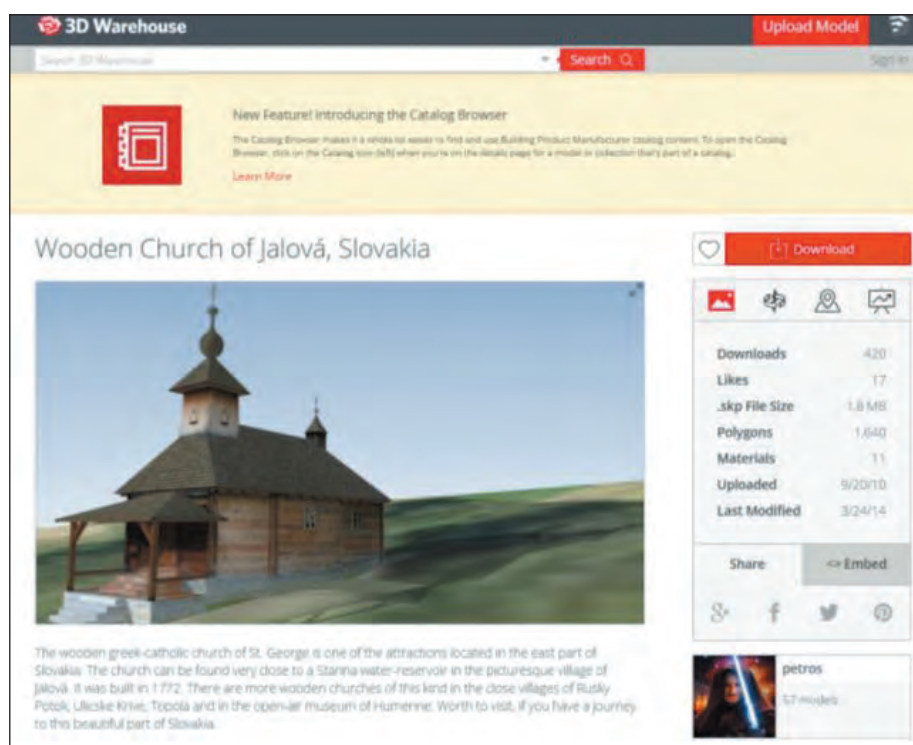
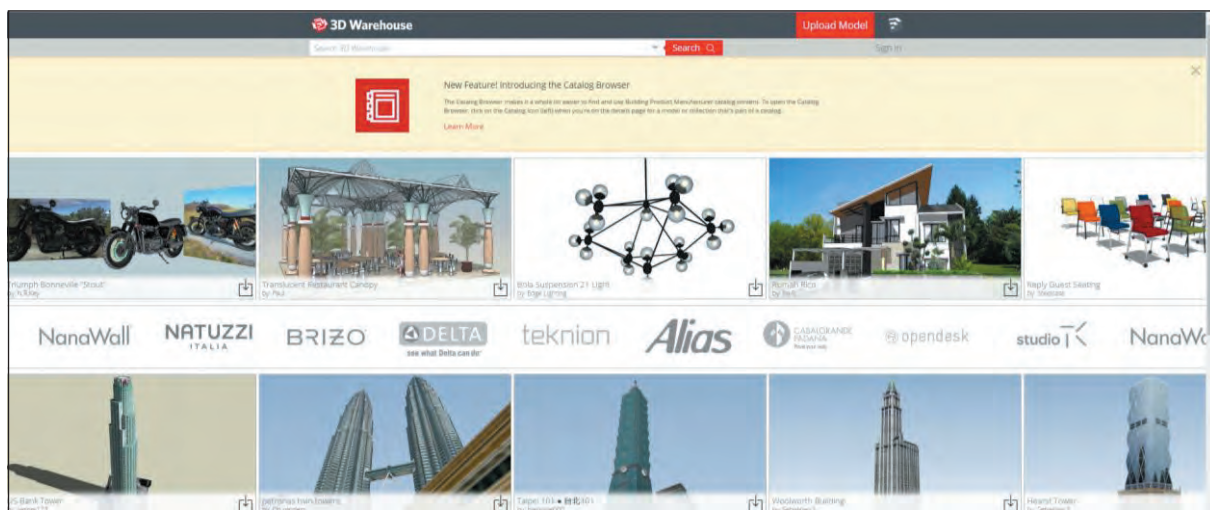
Поширювати 3D-моделі у веб-просторі можна також за допомогою інших сервісів. Деякі з них слугують для продажу контенту, безкоштовного поширення або презентації. З великої кількості варіантів ми представимо вам сервіси SketchFab і Google Warehouse, які доступні безпосередньо з програми Google SketchUp.

SketchFab

Сервіс SketchFab дозволяє вставляти, переглядати і взаємодіяти з 3D-моделями в різних форматах. У першу чергу, він призначений для поширення контенту, причому останній може бути відображений через браузер і на власних веб-сайтах або навіть в соціальній мережі Facebook. Для вкладки 3D-моделі необхідно зареєструватися на сайті. Система пропонує передові методи зображення контенту з вибором фону, освітлення або інших ефектів. Вкладений зміст можна переглядати за допомогою віртуальної реальності.

Малюнок 2.4: вгорі – головна сторінка порталу SketchFab, внизу – приклад 3D-моделі у програмі SketchFab

Малюнок 2.5: вгорі – головна сторінка порталу Google 3D Warehouse, внизу – приклад 3D-моделі у програмі Google 3D Warehouse

Google 3D Warehouse

Google 3D Warehouse – це сервіс, який використовується для поширення контенту, створеного користувачами за допомогою Google SketchUp. Водночас він дозволяє використовувати контент, створений спільнотою/користувачами безпосередньо при реалізації сцен в інструменті моделювання, тобто користувач має можливість завантажити з Google SketchUp 3D-моделі, створені іншими користувачами. Зміст може бути збережений відразу з програми Google SketchUp і використовуватися безпосередньо на порталі (мал. 2.4). Дані на порталі можуть бути презентовані за допомогою подібних інструментів, які пропонує сервіс InovEduc ModelShare з можливістю повноекранного зображення (мал. 2.5).

3. Презентація об'єктів за допомогою віртуальної та доповненої реальностей

Застосування віртуальної і доповненої реальності у навчальному процесі є порівняно новими трендами. Вони надають можливість більш активно інтегрувати віртуальний зміст у навчання і, водночас, пропонують користувачам більш якісні враження, що впливають на процес запам'ятовування відомостей, які безпосередньо або опосередковано отримуються під час занять. Використання пристроїв для віртуальної реальності у контексті проекту «InovEduc» розраховане на одного користувача. Тому доречно буде використати цей спосіб відображення змісту як додатковий, особливо для навчання у домашніх умовах. Використання доповненої реальності, яке у межах проекту пов'язане з доступними мобільними пристроями та операційними системами Android та iOS, можливе також при спільному груповому використанні контенту з одним маркером.

Що таке віртуальна реальність?

Віртуальна реальність (virtual reality – VR) – це спосіб відображення змодельованої сцени для користувача таким чином, щоби вона відповідала трьом основним критеріям – занурення, взаємодія та зображення сцени у реальному часі. Для користувачів створено ілюзію існування у віртуальному просторі, при цьому за допомогою спеціальних стереоскопічних пристроїв (що роблять можливим сприйняття глибини) користувачі занурені до такого середовища. Сцена навколо користувача відображається у всіх напрямках і у реальному розмірі. Таким чином у користувача складається враження, що він знаходиться безпосередньо у даному місці. За допомогою пульта він може рухатись у цьому просторі. Завдяки віртуальній реальності можна зімітувати будь-яке середовище і «перенести» користувача безпосередньо до дії у ньому.

Що таке доповнена реальність?

Доповнена реальність (augmented reality – AR) дозволяє додати до реального світу навколо користувача віртуальні 2D- або 3D-об'єкти. Для такого відображення необхідно мати обладнання з камерою та дисплей, на який проектується зображення з камери. До даних позицій (визначених, наприклад, маркером) 3D-зміст додається таким чином, щоб під час зйомки сцени з різних кутів та відстані було збережене положення віртуального об'єкту у сцені, тобто під час наближення ми будемо бачити більший об'єкт, або при повороті камери буде виникати враження обертання навколо віртуального об'єкта таким чином, ніби він є частиною реальної сцени.

Яка відмінність між віртуальною і доповненою реальностями?

Кожна з описаних технологій має різну мету. Метою віртуальної реальності є надати користувачеві відчуття занурення у довільний віртуальний «світ». На відміну від цього, метою доповненої реальності є збагатити реальний світ навколо користувача віртуальними елементами. Технології не конкурують одна з одною. Питання «Яку з них обрати?» залежить від того, яку інформацію, дані та знання ми хочемо за допомогою цих технологій презентувати.

Яке обладнання нам потрібно?

Для передачі даних у **доповненій реальності** нам потрібне обладнання, яке здатне знімати простір навколо себе, оцінити місцезнаходження й розміщення маркера у просторі та зобразити на даній позиції віртуальний об'єкт. З точки зору застосування у проекті «InovEduc» оптимальним рішенням буде використання планшетів та смартфонів із камерою заднього виду. Така камера забезпечує зйомки зображення, і на екрані безпосередньо відображається картинка разом з віртуальним об'єктом. Додаток до проекту «InovEduc» призначений для мобільних пристроїв з операційною системою Android та iOS.

Для відображення сцен у **віртуальній реальності** потрібне більш комплексне апаратне забезпечення (hardware) з використанням окулярів (headset) для віртуальної реальності. Окуляри складаються зі стереоскопічного дисплею і датчиків для зйомок приблизного положення (тобто повороту) голови користувача. З використанням зовнішніх пристроїв зйомки можна також відслідковувати положення окулярів у просторі і надавати користувачеві можливість часткового руху. Для опрацювання даних і стереоскопічного зображення сцени до згаданих окулярів потрібно використати зовнішній комп'ютер з відповідними параметрами відтворення.

У рамках проекту «InovEduc» системою, створеною для використання обладнання, є Oculus Rift і HTC Vive (мал. 3.1). Для навігації у просторі можна використати пульт для XBox. Для підсилення вражень у користувача до окремих об'єктів додано фоновий звук.

Малюнок 3.1: зліва – Oculus Rift, справа – HTC Vive

Які проблеми можуть виникнути у віртуальній реальності?

Для користувача, котрий використовує обладнання з віртуальною реальністю вперше, спосіб навігації (руху) у сцені може здаватися неприродним. Однак необхідно усвідомити, що у віртуальній реальності зазвичай здійснюється окреме управління напрямком руху тіла і напрямком погляду користувача. У зв'язку з цим у менш досвідчених користувачів може виникати проблема з орієнтуванням у сцені.

З точки зору впливу на здоров'я людини маємо статистику: 15–20% людей під час використання обладнання з віртуальною реальністю можуть відчувати нудоту. Це пов'язане з тим, що мозку людини доводиться сприймати одночасно різну інформацію про рух, яку він отримує візуально, і інформацію з датчиків внутрішнього вуха. Візуально людина рухається, але насправді вона стоїть на місці. Ці труднощі можна усунути за допомогою регулювання способу руху у сцені з використанням зовнішніх датчиків руху.

4. Можливості застосування 3D-моделей об'єктів на уроках

Навіть добре змодельовані 3D-моделі об'єктів не були б корисними з точки зору педагогічних інновацій, якби у нас не було уявлення про те, яким чином використати їх у шкільному навчальному процесі. У пошуку відповіді на запитання, як можна використати 3D-моделі на уроках, ми відслідковуватимемо, насамперед, два аспекти. Звернемо увагу на використання 3D-моделей як на один з інструментів подолання бар'єру поколінь між сучасними учнями та більшістю їхніх учителів і наведемо кілька конкретних прикладів, яким чином 3D-моделі можна використати ефективно з точки зору дидактики.

Цифрові аборигени vs. цифрові іммігранти

У 2001 році педагог-новатор Марк Пренскі написав книгу про «цифрових аборигенів» та «цифрових іммігрантів».¹ Першими є люди, народжені після 1990 року, котрі з раннього дитинства були оточені сучасними цифровими технологіями та без яких вони не можуть уявити собі світ. (До «цифрових аборигенів» можна віднести також деяких людей, народжених у проміжку між 1980 – 1990-ми роками, межа не є чіткою). Старше покоління, люди, які були народжені, виховані і здобули освіту в аналоговому світі, можуть потрапити у країну цифрових технологій лише як іммігранти, у випадку, якщо вони вловили тренд. Якщо ні, то вони назавжди залишаться перед її брамою. З цього погляду важливо усвідомити, що всі учні, котрі сьогодні навчаються у школах, і котрі навчатимуться в них у майбутньому, є «цифровими аборигенами». Ними вже є і наймолодші сучасні вчителі. Більшість вчителів із кількарічним досвідом роботи, навпаки, є «цифровими іммігрантами». Саме цей факт є однією з найбільш поширених причин непорозуміння між поколіннями у школах нашого часу. (Конфлікт поколінь у школі був присутній завжди, однак з кожною епохою змінюється «casus belli», тобто причина, через яку виникають непорозуміння).

Якби нам потрібно було навести один приклад з позиції кожної сторони, ми б могли, наприклад, подивитись на вчителя, котрий при пошуку джерел інформації скеровує учнів майже виключно до архаїчних бібліотек, і розповідає їм про те, як працювати з бібліотечними каталогами. З точки зору учня, такий вчитель буде, можливо, мудрим, але, без сумніву, також нестерпно негнучким, несучасним та неефективним, якщо він не зможе знайти ті самі книги у повному обсязі в інтернеті, або якщо не зможе скласти собі хоча б загальне уявлення про зміст книги перед тим, як позичити її у когось, знайшовши відгуки читачів, опубліковані он-лайн. З іншої сторони, можемо уявити собі ситуацію, коли учень побудує свій реферат

1/ PRENSKY, M. *Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon* [online]. 2001, ро́. 9, ч. 5 [cit. 2014-12-25]. ISSN: 1074-8121. Dostupné z: <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>

про Австралію на основі інформації, отриманої у соціальних мережах від однолітків безпосередньо з Австралії, і доступних он-лайн аматорських відео, опублікованих на різних сайтах. Якщо для учня ці джерела є такими, що повністю заслуговують довіри, і, по суті, він навіть не бачить різниці між життям он-лайн та оф-лайн, то вчитель серйозно сумнівається у достовірності таких джерел і має певні підозри щодо того, чи профілі у соціальних мережах відповідають реальним людям. Навчальний матеріал, завданням якого є допомога у подоланні бар'єру поколінь між вчителем та учнем у наш час, може досягти цієї мети дуже ефективно тоді, коли у навчальний процес буде включено елемент цифрових технологій у такий спосіб, який молоді люди будуть вважати достатньо сучасним, а вчителі, зі свого боку, – достатньо достовірним. Це, власне, є випадок 3D-моделей, які – якщо вони використані разом з технологіями доповненої або віртуальної реальності – є без сумніву достатньо привабливими для учня, і, водночас, достатньо надійними для вчителя. Він може не хвилюватися, адже цифрові репрезентації об'єктів виникли насправді на основі даних, зібраних в «оф-лайн» світі, безпосередньо на місці справжнього розташування зображуваного об'єкта.

3 погляду дидактика

З точки зору дидактики, кожне навчання має три основні фази. Першою фазою є залучення уваги учня. Тут важливо домогтися, щоб учень «був присутнім на уроці» не лише фізично, але й ментально. Якщо цього не відбудеться, то весь наступний хід уроку стає нестерпним для кожного з його учасників. Другою фазою є ознайомлення з навчальним матеріалом – незалежно від того, чи йдеться про знання, навички чи погляди. Цей етап навчання традиційно вважається найважливішим і часто домінує над іншими. Однак, якщо увесь навчальний час ми зосереджуємось лише на цьому етапі, в результаті навчальний матеріал може бути засвоєний на короткий період, знання учня будуть нестійкими і фрагментарними, ні з чим не пов'язаними, функціонально нецілісними. Для уникнення цих ризиків, окрім хорошої мотивації (вона забезпечить сприйняття учнем засвоєних знань як відповіді на свої навчальні потреби), необхідний також якісний «погляд назад», відображення того, чого ми навчилися. Знання є міцними тоді, коли вони засвоєні, пов'язані з іншими знаннями, і з точки зору учня є змістовними. У наступних абзацах розглянемо, яким чином можна використати 3D-моделі на усіх етапах навчального процесу.

В одній із вправ ми розпочинаємо з того, що показуємо учням 3D-моделі двох об'єктів народної архітектури. На основі пілотних тестувань нам відомо, що якщо урок починається роботою з 3D-моделями, то увага учнів автоматично загострюється. Вони сприймають це так, ніби вчитель – переважно «цифровий іммігрант» – відвідав їхнє житло у цифровому світі. Учні оцінюють якість графічного оформлення, перевіряють функціональність. Це можна порівняти з тим, коли ми чуємо, як кіногурмани розмовляють у кінотеатрі про найновіший фільм. Перш ніж почати говорити про змістову лінію фільму, вони проаналізують у деталях його аудіовізуальне оформлення: яким був саундтрек, як було використано камеру, якість спецефектів, масштаби декорацій та інші аспекти. Зміст фільму нібито й відходить на другий план, однак не відокремлюється від дискусії про аудіовізуальне оформлення. «Це знімалось саме у такому ракурсі, щоб підкреслити те чи інше послання». Подібну реакцію мають й

учні на уроці – після технічної оцінки моделі вони починають читати описи, цікавитися причинами розробки у формі 3D-моделі саме цього об'єкта. Тут вже вчитель може поставити запитання, які спрямовані поглибити навчальну мету уроку. Хто міг жити у цьому будинку? Чому простір дому розділений саме так? У цьому випадку ми використали 3D-модель як портал для відкриття учням теми, яка цікавить вчителя та мала би зацікавити учнів.

У наступній з низки підготовлених вправ ми запрошуємо учнів, щоб за допомогою історії спорудження церкви у Великій Трні, вони ознайомилися не лише зі зміною архітектурних стилів, але й з конфесійним розвитком місцевої громади. Якісна розробка історії спорудження з добре оформленим описом, у якому йдеться про поступове використання церкви різними спільнотами, дає хороший поштовх для самостійної дослідницької роботи учнів. Замість екскурсії до Великої Трні нам потрібні, власне, лише технічні засоби, які допоможуть побачити пам'ятку у середовищі віртуальної реальності. Якщо при цьому ви відчуваєте певний холодок недовіри, очевидно ви не є «цифровим аборигеном». Справа в тому, що для «цифрового аборигена» те, що є реальним віртуально, є просто реальним. У інший спосіб, але з аналогічним ефектом. У такому випадку, аналогова екскурсія може для нього втрачати сенс.

Зрештою, у вправі, присвяченій порівнянню спільних та відмінних ознак різних релігійних спільнот, ми працюємо спочатку з аналоговим матеріалом, і лише на етапі ретроспективного погляду надаємо учням доступ до 3D-моделей. Їхнім завданням є перевірити на моделях конкретних церков, скільки з обов'язкових ознак церкви насправді відображені.

Під час ознайомлення із наведеними прикладами уважний читач помітить і те, що використання 3D-моделей може означати різний ступінь інноваційності навчального процесу. Використавши модель Рубена Р. Пуентедура, відому під скороченням SAMR², ми можемо стверджувати, що пропонуємо вчителям разом з 3D-моделями ідеї для інтерактивних занять, придатні для використання в школі, де підготовані моделі можуть бути використані для підсилення результатів навчання (3D-модель як заміна аналогового підручника, або як розширення можливостей візуалізації того, що вивчають учні), а також для модифікації навчальної мети (3D-модель як засіб, завдяки якому ми можемо дати учням завдання, яке б ми не змогли задати при використанні суто аналогових підручників). Залежить лише від вчителя, наскільки сміливо він використає запропоновані моделі або, іншими словами, наскільки інтенсивно він, як «іммігрант», наважиться увійти до країни цифрових технологій, у якій його учні змалку почувають себе як вдома.

Водночас ми пропонуємо вчителям можливість йти далі, використовуючи власні сили. Ми підготували кілька 3D-моделей і кілька прикладів вправ, що показують, як працювати з ними під час навчання. Також ми запропонували інструкцію для ство-

2/ Більше інформації про технологію і модель див. <https://sites.google.com/a/msad60.org/technology-is-learning/samr-model>

рення власних 3D-моделей і тренінг, що підвищує кваліфікацію з підготовки дидактично цінного уроку. Будучи забезпеченими цими інструментами, вчителі вже не мають перед собою жодних перешкод, щоб у майбутньому самостійно створити ще більш якісні та корисні для їхніх учнів навчальні матеріали, ніж ті, які вдалося створити у рамках проекту «InovEduc».

Список фотографій і зображень

Історія

- Ст. 8 – Вигорлатський музей, Експозиція народної архітектури та побуту, Гуменне. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 18 – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 19 вгорі – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 19 внизу – Ужоцький перевал, Закарпатська область. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 20 – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 22 – Бюст Олександра Духновича в Стакчині. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 26 – Музей Земплінске Гамре. Автор: Центр європейської політики, Братислава.

Релігія

- Ст. 43 – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 45 – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 51 – Горянська ротонда (храм св. Анни), Горяни, Закарпаття. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 57 – Церква св. Михаїла, Велика Трня. Автор: Центр європейської політики, Братислава.

Народна культура

- Ст. 75 – План Лемківської садиби. Автор: Дмитро Петрінко, Факультет інформатики Ужгородського національного університету, Ужгород.
- Ст. 76 – Загата. Автор: Ігор Бойко, Інститут етнології Національної академії наук України.
- Ст. 77 – Чотирисхилий (вальмовий) дах. Автор: Бора Шагін.
- Ст. 78 – Набивання соломи. Пилипець, Закарпатська область, Львівський скансен. Автор: С. Ципісева, 2015.
- Ст. 79 – Двосхилий (сідловидний) дах. Автор: Бора Шагін.
- Ст. 84 вгорі – Садиба, Зарічево. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 84 внизу – Садиба, Зарічево. Автор: Дмитро Петрінко, Факультет інформатики Ужгородського національного університету, Ужгород.
- Ст. 85 вгорі – Маєток, Гартманіце. Архів Інституту етнології АНЧР, інв.№ NSC_6597hartmanice.
- Ст. 85 внизу – Маєток, Гартманіце. Архів Інституту етнології АНЧР, інв.№ NSC_6594hartmanice.
- Ст. 86 вгорі – Терасові поля, Остурня (р-н Кежмарок). Архів Інституту етнології САН, інв.№ AN070913. Фото: Йозеф Ушак, 1971.
- Ст. 86 внизу – Поле льону, Бєлеч (р-н Брно-венков). Інститут етнології АНЧР, Прага, філія у м. Брно, колекція фотографій. Фото: Власта Свободова 1959. Негатив (нег.) 28/11.
- Ст. 87 вгорі – Мати, син та сезонні працівниці, Петровіце (р-н Зноймо). Інститут етнології АНЧР, Прага, філія у м. Брно, колекція фотографій. Фотограф: невідомий, 1930, репр. Їржі Горак 1997. Інв.№ 83.
- Ст. 87 внизу – Сім'я, Будмеріце (р-н Пезінок). Архів Інституту етнології САН. Автор репр.: Г. Бакалярова, інв.№ AN104801.
- Ст. 88 вгорі – Сім'я, Будмеріце (р-н Пезінок). Архів Інституту етнології САН. Автор репр.: Г. Бакалярова, інв.№ AN104776.
- Ст. 88 внизу – Сім'я, Петровіце (р-н Зноймо). Інститут етнології АНЧР, Прага, філія у м. Брно, колекція фотографій: Сім'я з Петровіц у Зноємську на роботі у Галичині. Перемишль; Підкарпатське воєводство; Польща. Фотограф: невідомий, 1912, репр. Їржі Горак 1997. Інв.№ 98.
- Ст. 89 – Лінія Гайнала – приблизне проходження. Автор: Юрай Майо, Кафедра соціальної географії та демографії, Факультет природознавчих наук Університету Коменського в Братиславі.
- Ст. 90 – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 99 – Метрика із Закарпаття. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 104 – Сліпа карта. Автор: Юрай Майо, Кафедра соціальної географії та демографії, Факультет природознавчих наук Університету Коменського в Братиславі.
- Ст. 105 – Карта з позначеними містами. Автор: Юрай Майо, Кафедра соціальної географії та демографії, Факультет природознавчих наук Університету Коменського в Братиславі.

Громадянство

- Ст. 122 – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 123 – Воркшоп під час семінару. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 126 – Токайські підвали. Автор: Центр європейської політики, Братислава.
- Ст. 132 – Вхід до концтабору Освенцим. Автор: Данієла Івічічова.
- Ст. 134 вгорі – Учасники проекту «InovEduc» біля меморіалу «Брама свободи» під замком Девін. Автор: Луція Беньова.
- Ст. 134 внизу – Цвинтар у Сребрениці (Боснія та Герцеговина). Автор: Каміл Сладек.

Робочі МЕТОДИЧНІ зошити

для проекту «Інноваційні методи в освіті для підтримки партнерства – «InovEduc» (www.inoveduc.eu)

■ **Головний упорядник**

Мартіна Бендікова

■ **Упорядники**

Любіца Волянська, Каміл Сладек, Ріа Стругарікова

■ **Упорядник завдань**

Мартін Кріж

■ **Автори текстів**

Ігор Бойко, Інститут етнології Національної академії наук України

Любіца Волянська, Інститут етнології САН, Братислава

Міхаела Калінова, Інститут історичних пам'яток СР

Станіслав Конечні, Інститут суспільствознавства САН, Кошиці

Ярміла Кредатусова, Інститут україністики та центральноєвропейських досліджень, Пряшівський університет у Пряшеві

Мартін Кріж, Центр європейської політики, Братислава

Ян Лацко, Факультет інформатики, Пан'європейський університет у Братиславі

Міхаел Мурад, Факультет соціальних досліджень, Університет Масарика, Брно

Олександр Мушинка, Інститут ромських досліджень, Пряшівський університет у Пряшеві

Петер Шолтес, Інститут історії САН, Братислава

Юрай Штефановіч, Факультет інформатики, Пан'європейський університет у Братиславі

■ **Консультанти**

Владімір Багна, Інститут етнології САН, Братислава

Мірослава Глінчікова, Інститут етнології САН, Братислава

Соня Г. Лютерова, Інститут етнології САН, Братислава

Томаш Пешек, CONTRA

Гелена Тужінська, Кафедра етнології та музеєзнавства, Філософський факультет Університету Коменського в Братиславі

■ **Завдання виникли на основі розробок, підготовлених учасниками протягом семінарів**

Вера Бейдова, Луція Беньова, Олена Ганич, Галина Глюдзик, Надія Голянич, Зузана Долгійова, Оксана Іваць, Вікторія Косач, Юрай Кредатус, Наталія Лопарева, Моніка Марйова, Віктор Орос, Марія Ріабцова, Оксана Савко, Василь Телеп, Марія Тутюківа, Ян Фурман, Вероніка Чорнанічова, Катерина Шимоняк, Ігор Щерб

Автор завдань «Тітка й дядько чи пан та пані?», «З майстерні історика: про що нам розкажуть архівні документи» та «Сліпа карта Європи» - Любіца Волянська

■ **Рецензенти**

Габрієла Кіліанова, Інститут етнології САН, Братислава

Данієл Лютер, Інститут етнології САН, Братислава

■ **Видавець**

© Центр європейської політики (www.cer.sk), 2017

Всі права захищені

■ **Візуальний, графічний дизайн та друк**

© SOFT DESIGN, s. r. o.

■ **Карти**

Юрай Майо, Кафедра соціальної географії та демографії, Факультет природознавчих наук Університету Коменського в Братиславі

■ **Ілюстрації**

Бора Шагін

■ **Переклад на українську мову**

Ярослав Штал, Ольга Пришляк, Наталія Касинець

■ **Коректура**

Оксана Іваць

■ **Наклад: 575**

ISBN 978-80-970942-2-5

Ця сторінка може бути використана як маркер
для додатків доповненої реальності

Додаткову інформацію можете отримати на
www.inoveduc.eu

ISBN 978-80-970942-2-5

9 788097 094225